

Wat is en wat was

Herinneringen van Pieter Uittenbogaard,
een 19^e-eeuwse Dordtenaar (1801-1899)

*Mijne herinneringen betreffende de geest
Separatismus onder de Hervormden te Dordrecht
sedert het eerste vierde gedeelte dieser eeuw*

*Deze geest, eerste
de drijfkracht, geweest, die
heinde eeuw, zulke een jam
vormig, in Nederland gebracht*

Jaarboek 2003

**Vereniging Oud-Dordrecht
Dordrecht**

Wat is en wat was

Herinneringen van Pieter Uittenbogaard,
een 19^e-eeuwse Dordtenaar (1801-1899)

Redactie

C. Esseboom
C.A.P. van Frankfoort
G.C. Gast
A.E. van de Griend

Jaarboek 2003

Vereniging Oud-Dordrecht
Dordrecht

Afbeelding omslag:

Een fragment van *Mijne herinneringen betreffende de geest van Separatisme onder de Hervormden te Dordrecht zedert het eerste vierde gedeelte dezer eeuw* van Pieter Uittenbogaard gaat verborgen achter een aquarel van F.J. van den Blijk uit omstreeks 1830. Het is een uitbeelding van het vervoer van schutters per schip van Dordrecht richting Gorkum ten gevolge van de afgekondigde mobilisatie. Uittenbogaard besteedt veel aandacht aan de ‘Belgische kwestie’.

ISBN 90-805497-5-4 / NUGI 641

Uitgeverij: Oud-Dordrecht, Dordrecht

Typografie: Grafische Vormgeving Kanters, Sliedrecht

Druk: Ridderprint, Ridderkerk

Brochage: Binderij Van Strien, Dordrecht

© Uitgeverij Oud-Dordrecht

De uitgeefster heeft getracht alle rechthebbenden van de afbeeldingen te benaderen. Personen die menen ten onrechte niet te zijn benaderd, worden verzocht contact op te nemen met de uitgeefster.

Niets uit deze publicatie mag worden gereproduceerd in welke vorm ook zonder schriftelijke toestemming van de uitgeefster.

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Inhoud	3
Voorwoord van de gemeentearchivaris	7
Jaarboek 2003	8
Ten geleide	9
1 Korte levensbeschrijving	10
1.1 Zijn jeugd en huwelijk	11
1.2 Jubileum	12
1.3 Gezinsleven	15
1.4 Overlijden van zoon Pieter	15
1.5 De dood van zijn vrouw	16
1.6 Werkgever Vos van Hagestein	17
1.7 Vijftigjarig jubileum	18
1.8 Zwager overlijdt	19
1.9 Overdracht van de zaak en het overlijden van Vos van Hagestein	19
1.10 Een ruime pensioenregeling	20
1.11 Het overlijden van een dierbare vriendin	21
1.12 Zijn negentigste verjaardag	22
1.13 Een smartelijk verlies	22
2 De Franse tijd	24
2.1 Koning Lodewijk	27
2.2 Ontploffing kruitschip te Leiden	28
2.3 Voorbereiding op de strijd tegen Engeland	30
2.4 Overstromingen	31
2.4.1 Hulpgat naar de Noord	32
2.4.2 Een dichter bespot	33
2.5 Overwinningen van Napoleon	34
2.5.1 Franse bezetting van Vlissingen	35
2.6 Bombardement van Vlissingen	36
2.7 Zeeland en Brabant aan Frankrijk	38
2.8 Koning Lodewijk vlucht	38
2.9 Franse maatregelen	39
2.9.1 Frans op de eerste plaats	42
2.9.2 Nieuwe rechtspraak	45
2.9.3 Marechaussees	46
2.9.4 Censuur	47
2.9.5 Continentaal stelsel	50

2.9.6	Verval tabakshandel	52
2.9.7	Tiërcering	53
2.9.8	Conscriptie	55
2.9.8.1	Remplaçanten	60
2.10	Nationale Garde	61
2.11	Bezoek Napoleon	62
2.12	Carnaval	64
2.13	‘Vrijwillige’ ruitery	66
2.14	Vrijwillig naar het Oosten?	67
2.15	Russische veldtocht	67
2.16	Gardes d’honneur	69
2.17	Het jaar 1813	71
2.18	Franse ambtenaren worden bang	72
2.19	Begin van het bombardement	73
2.19.1	Aftocht der Franse militairen	75
2.20	Tweede poging der Fransen	76
2.20.1	Begin van het tweede bombardement	77
2.20.2	Rooftocht der Fransen in Papendrecht en omgeving	78
2.20.3	De vlag moest er bij!	80
2.21	Rooftochten der Fransen vanuit Gorinchem	81
2.21.1	Bedreiging voor Dordrecht	83
2.22	Komst der Kozakken	84
2.23	Doortocht van Pruisische troepen	85
2.24	Uitroeping van Nederlands onafhankelijkheid	85
3	Moeilijkheden met de Zuidelijke Nederlanden	88
3.1	Een volksoproer in de Zuidelijke Nederlanden	89
3.2	De schutterijen worden gemobiliseerd	92
3.3	Een zware taak voor het achtergebleven bataljon schutters	96
3.4	De Dordtse schutters ontvangen een vaandel	97
3.5	De Conferentie van Londen	98
3.6	De Tiendaagse veldtocht (van 2-12 augustus 1831)	99
3.7	De Citadel van Antwerpen vanuit Dordrecht bevoorraad	104
3.8	Geallieerde maatregelen tegen het Koninkrijk Nederland	105
3.9	Een voorlopige overeenkomst	108
3.10	De Dordtse schutters komen eindelijk naar huis	108
4.	Wat is en wat was; mijne herinneringen bij de klagten van den dag over achteruitgang en werkeloosheid	110
4.1	Grote armoede en toenemende werkloosheid in de winter van 1887	111
4.2	Scheepvaart en scheepsbouw	114
4.2.1	Materiële veranderingen ten gerieve van handel en scheepvaart	116

4.3	Ontstaan van de spoorwegen	120
4.3.1	Aanleg havendok	120
4.3.2	Aankopen en onteigeningen in verband met aanleg spoorweg	122
4.3.3	Aanleg spoorweg Dordrecht – Elst	126
4.3.4	Opening spoorweg Dordrecht – Elst	126
4.4	Déconfitures in de suikerhandel	128
4.5	De houthandel	129
4.6	De drankenhandel	131
4.7	Brandstoffenhandel	132
4.8	De trashandel onder druk	133
4.9	Glas- of flessenblazerijen	134
4.10	Metaalindustrie	136
4.11	Ondergang en opkomst diverse activiteiten	137
4.12	Invoering nieuwe technologieën	143
4.13	De slotbeschouwing van Uittenbogaard	150
5	Mijne herinneringen betreffende de geest van Separatisme onder de Hervormden te Dordrecht zedert het eerste vierde gedeelte dezer eeuw	152
5.1	Onenigheid onder de Hervormden	153
5.2	Eerzucht en heerszucht onder enkele jeugdige predikanten	156
5.3	De Afscheidenen	159
5.4	De vrijzinnigheid	161
5.5	Knotnerus en Kousbroek	166
5.6	Algemeen stemrecht binnen de Hervormde kerk	167
5.7	De grote kerkenraad	170
5.8	Wieldrecht en de Mijl	172
5.9	De Modernen	173
5.10	De Vrijzinnigen	173
6	Korte schetsen	177
6.1	Paul Kruger bezoekt Dordrecht op 31 Maart 1884	178
6.2	Ongeregeldheden	179
6.2.1	Berechting	180
6.3	Wedstrijden	181
6.4	Sint Nicolaasviering voorheen en thans	185
6.5	Koning Willem III 70 jaar op 19 Februarij 1887	188
6.6	Het Leger des Heils	191
6.6.1	Niet mis te verstaan	191
6.6.2	Platvloerse teksten	192
6.6.3	Een geredde zondaar	192
6.7	Kwakzalverij?	193
6.7.1	Een oplossing voor struma en reuma	193

6.7.2	Davonport, de man die verlossing brengt	194
6.7.3	Kwakzalver of genezer?	196
6.7.4	Grote belangstelling bij het Dordtse publiek	197
6.7.5	Een diner op kosten van Davonport	198
6.7.6	Een abrupt einde	199
Over de redacteurs		201
Bronvermelding		202

Voorwoord

**Deze pagina te vervangen in PDF bestand
door Ridderprint te maken pagina !**

Jaarboek 2003

Het Stadsarchief bewaart onder meer de verzameling handschriften. Deze collectie is zeer divers van samenstelling en kent kleine en grote manuscripten, losse papieren, brieven, ordonnanties, aantekeningen op velerlei gebied en een aantal egodocumenten. De egodocumenten van Pieter Uittenbogaard (1801-1899) uit deze handschriftenverzameling liggen ten grondslag aan het voorliggende jaarboek. Deze 19e-eeuwse Dordtenaar stelde onder andere zijn herinneringen op schrift. Wat zijn werk uniek maakt, is het feit dat zijn (jeugd)herinneringen vrijwel de gehele 19e-eeuw bestrijken.

De heer Uittenbogaard schetste een helder beeld van zijn tijd. Hij was tot op hoge leeftijd helder van geest en baseerde zijn verhalen op de gebeurtenissen, zoals hij die zich herinnerde. Daarbij ontkwam hij er niet aan dat sommige berichten wel eens wat gekleurd werden. Hij stak bij het schrijven zijn mening niet onder stoelen of banken, maar kwam daar rond voor uit. Dit maakt het lezen van zijn teksten over onder andere economische ontwikkelingen, kerkelijke groeperingen, lokale politieke verhoudingen en de bevrijding van de Franse bezetting echter vaak des te aantrekkelijker.

Zijn hele leven was hij een godvrezend man. In zijn vertellingen hierover gaf hij blijk van een vooruitstrevend geloof met een hekel aan de orthodoxen.

Het komt niet vaak voor dat één persoon een gehele eeuw uit eigen ervaring kan beschrijven. Mede daarom is een gedeelte van de herinneringen van Pieter Uittenbogaard gekozen om tot het jaarboek 2003 te worden verwerkt.

De redacteurs kozen vijf onderwerpen uit de grote hoeveelheid tekst die Pieter Uittenbogaard heeft nagelaten. Het laatste hoofdstuk van het jaarboek – Korte schetsen - is opgebouwd uit een aantal korte, maar puntige verhalen van zijn hand.

De redactie van het jaarboek bestond uit Cees Esseboom, Corné van Frankfoort, Gerard Gast en Arjan van de Griend. Zij bestudeerden de grondteksten van Uittenbogaard en voorzagen die waar dat noodzakelijk was van een verduidelijkend commentaar.

We bedanken de medewerkers van het Stadsarchief voor hun steun en de door hen getoonde interesse. Een speciaal woord van dank geldt fotograaf Ad Molendijk, die een belangrijke bijdrage leverde voor het realiseren van de afbeeldingen.

Mede namens het bestuur,

De redactie van Oud-Dordrecht

C. Esseboom
G.C. Gast

Dordrecht, maart 2004

Ten geleide

Dit jaarboek is gebaseerd op enkele handschriften van Pieter Uittenbogaard. Zijn manier van schrijven is vaak wollig en de auteur is soms breedspakig bij het weer-geven van zijn herinneringen die een periode van bijna een eeuw omvatten. Hij schreef lange zinnen, voorzien van vele puntkomma's. De redactie heeft ervoor gekozen de oorspronkelijke spelling te handhaven. Daardoor zal de lezer regelmatig de dubbele *aa*, de dubbele *ee* en de dubbele *oo* aantreffen, waar dat tegenwoordig met een enkele klinker gebeurt. Zoals in een vroegere spelling gebruikelijk, worden de dagen van de week en de namen van de maanden en jaargetijden met een hoofd-letter geschreven. Soms is de spelling ervan eveneens afwijkend, zoals bijvoorbeeld *Dingsdag*, *Zaturdag*, *Januarij* en *October*. Het schrijven van *onmiddelijk* in plaats van 'onmiddellijk', *jufvrouw* in plaats van 'juffrouw' en *finantiëele* in plaats van 'financiële' is iets waar de lezer geen moeite mee zal hebben.

In 1864 voltooide Uittenbogaard een manuscript dat was voorbestemd om als boek te worden uitgegeven: *Overzicht van den Grooten Zuid-Hollandschen Waard tijdens deszelfs ondergang door de inbraak van 18 november 1421, benevens enige bijzonderheden betreffende het ontstaan, de ontwikkeling en tegenwoordige toestand der stad Dordrecht*. Dit manuscript is voorzien van drie kaarten waaronder een reconstructiekaart van de Grote Waard. Tot een publicatie kwam het echter niet. Het manuscript berust op het Stadsarchief onder nummer GAD 150-2228. Enkele jaren eerder – in 1861 – rondde Uittenbogaard een werk af dat een geheel ander terrein bestreek: *Proeve tot verklaring of opheldering van eenige Nederlandsche spreekwoorden en spreekwijzen* (GAD 150-2320).

Deze handschriften zijn de getuigen van de brede interesse voor de geschiedenis en de Nederlandse taal die deze Dordtenaar aan de dag legde. Daarmee zijn de belang-stellingsgebieden van Uittenbogaard geenszins opgesomd, want van zijn hand verschenen eveneens handschriften met plaatselijke herinneringen die de periode 1805 tot 1884 omvatten: *Herinneringen uit mijne jeugd*. Bovendien schreef hij over *De invoering van het decimale stelsel aan de Dordrechtsche graanmarkt* (GAD 150-2227). Kritische beschouwingen van zijn hand treft de lezer aan in:

- *Mijne herinneringen betreffende de geest van Separatisme onder de Hervormden te Dordrecht zedert het eerste vierde gedeelte dezer eeuw;*
- *Mijne herinneringen bij de klagen van den dag over achteruitgang en werkeloosheid;*
- *De tooneelen van burgerwist en oproer die in en om Dordrecht (van 1019 tot 1870) zijn voorgevallen nog eens herdacht;*
- *Herkomst der bij de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Dordrecht in gebruik zijnde doop- en avondmaalstellen* (GAD 150-3108).

Waar naar de mening van de redactie enige toelichting nodig was, werd een verklaring tussen haakjes of door middel van een voetnoot toegevoegd. De door de redactie gekozen teksten worden voorafgegaan door een inleiding van een van de redacteuren om het door Uittenbogaard gekozen onderwerp te introduceren.

1.1 Pieter Uittenbogaard

1 Korte levensbeschrijving

Is het mogelijk het karakter van iemand te leren kennen uit zijn nagelaten geschriften? Indien de hoeveelheid daarbij een rol speelt, zou bij Pieter Uittenbogaard het antwoord bevestigend moeten zijn.

Hij heeft zoals uit dit jaarboek blijkt, een enorme schrijfdrift gekend. Honderden vellen dicht beschreven papier getuigen daarvan. Uittenbogaard had een mening over zeer veel onderwerpen en velde even zo vele oordelen. De conclusie moet dan ook zijn, dat hij geen man was vol van twijfel. Hij was zeker van zichzelf en bezat een groot gevoel van eigenwaarde, zoals blijkt wanneer hij schrijft: *Wat ik (voor de graanhandel, enz.) gedaan heb, zal nog wel herdacht worden als zijn naam (Roodenburg) reeds vergeten is.*

Op veel plaatsen geeft hij harde oordelen over mensen en omstandigheden. Zijn vroom christelijke overtuiging stond dat blijkbaar niet in de weg.

Uittenbogaard kende echter ook zijn tekortkomingen. Denkend aan zijn gestorven vrouw schrijft hij: *Hare zachtzinnigheid en toegevendheid en onberispelijk Christelijk voorbeeld, bragt dikwijls verwarde, dreigende omstandigheden tot een gunstig resultaat, die ik door mijn drift en ontijdige voorbarige handeling onherstelbaar zou gemaakt hebben.*

Dat hij gevoelens van blijvende dankbaarheid jegens anderen kende, spreekt bijvoorbeeld duidelijk uit zijn woorden bij het overlijden van zijn oudste zwager die hem en zijn vrouw 48 jaar daarvoor bij hun huwelijk financieel ruimhartig had geholpen.

Eerzuchtig, deemoedig, rechtlijnig, afkerig van uiterlijk vertoon, godsdienstig zonder dweepzucht, spaarzaam en met gevoel voor humor. Dat zijn de – tegenstrijdige – indrukken die achterblijven na lezing van het vele dat hij heeft nagelaten. Wanneer het zou gaan om een romanfiguur, zou hij niet beschreven kunnen worden als een *flat character* maar als *round character*.

Kortom een volledig mens.

1.1 Zijn jeugd en huwelijk

Ik ben geboren op Donderdag den 8 jan. 1801 in de Vriezestraat naast het kostershuis van de Lutersche Kerk en gedoopt in de Augustijnen Kerk op Zondag 18 Jan. 1801.

Zo begint Pieter Uittenbogaard¹ het korte overzicht van zijn lange leven. Het bevat uitsluitend de belangrijkste gebeurtenissen van zijn loopbaan en zijn familieleven. Het overzicht eindigt met het overlijden van de persoon die gedurende 59 jaar zijn werkgever was. Het is veel beknopter dan zijn aantekeningen over het openbare leven in Dordrecht van 1805 tot 11 oktober 1892, de dag dat zijn bij hem wonende

¹ Vader Dirk werd op 24-5-1770 in Zwijndrecht geboren en overleed te Dordrecht op 25-4-1837. Moeder Lena van Veen werd in Steenbergse geboren op 21-10-1767 en overleed in Dordrecht op 8-11-1846.

dochter Elise overleed. Hij was toen ruim 91 jaar oud en Uittenbogaard heeft daarna tot zijn overlijden op 22 juli 1899 geen aantekeningen nagelaten.

Na zelf ongeveer zes jaar onderwijs te hebben genoten, wordt Pieter in 1811 ondermeester op de school van meester Gerrit Borking. Hij blijft dat drie jaar. In januari 1815 komt hij op het kantoor van A. Vos², handelaar in graan, zaden en oliën. Uittenbogaard over het begin van zijn lange loopbaan:

*Na eenige voorafgaande onderrigting in het boekhouden door mijn patroon en veel eigen oefening, werd mij in September 1817 door hem het houden zijner boeken toevertrouwd. Ik genoot toen een tractement van f 80 dat in 1819 op f100, in 1820 op f 200 en in 1821 op f 300 werd gebracht.*³

In 1821 maakt hij kennis met de tien jaar oudere Charlotte Cristina Elizabeth Dicke⁴, geboren te Wezel. Op 19 oktober 1823 kopen zij op aanraden van zwager H.A. Dicke en door zijn tussenkomst drie huizen aan de Aardappelmarkt met een tabaks- en kruidenierswinkel⁵. Om deze koop te kunnen sluiten, wordt door de zwager f 3.800 geleend en door zijn patroon f 1.200 voorgeschieden zonder daarvoor zekerheid te eisen.

Op 31 december 1823 wordt het paar in de echt verbonden door burgemeester Hugo Gevers⁶ en aansluitend in de Augustijnenkerk 's avonds na de oudejaarsdienst overgetrouwd door ds. A.C. Romswinkel⁷.

Op 19 maart 1825 wordt hun eerste kind, zoon Didericus Matthias, geboren. Zijn schoonmoeder Catharina, weduwe Dicke, en zuster Kaatje komen met schipper Brinks over uit Wezel om zich in Dordrecht te vestigen.

Vanaf 1825 volgen om de twee jaar de geboorten van nog vier kinderen:

- Hendrik Adolf op 8 juni 1827;
- Helene Katerina (Kato) op 9 oktober 1829;
- Charlotte Christina Elisabeth (Elise) op 23 oktober 1831;
- Pieter op 21 november 1833⁸.

1.2 Jubileum

Op 8 oktober 1830 wordt Uittenbogaard bevorderd tot sergeant-majoor bij de Dordtse Schutterij. Zijn belevenissen als schutter worden door hem eveneens op schrift gesteld. In 1835 wordt hem ontslag van zijn militaire verplichting verleend. In augustus 1835 sluit hij een nieuw arbeidscontract met zijn werkgever, de heer

² A. Vos werd in Dordrecht geboren op 14-11-1790 en overleed daar op 24-12-1873.

³ Een zeer ruim salaris voor een twintigjarige.

⁴ Zij komt uit een evangelisch-lutherse familie.

⁵ GAD 20-1749.

⁶ * Rotterdam 1765 † Den Haag 1852; vurig patriot (NNBW III).

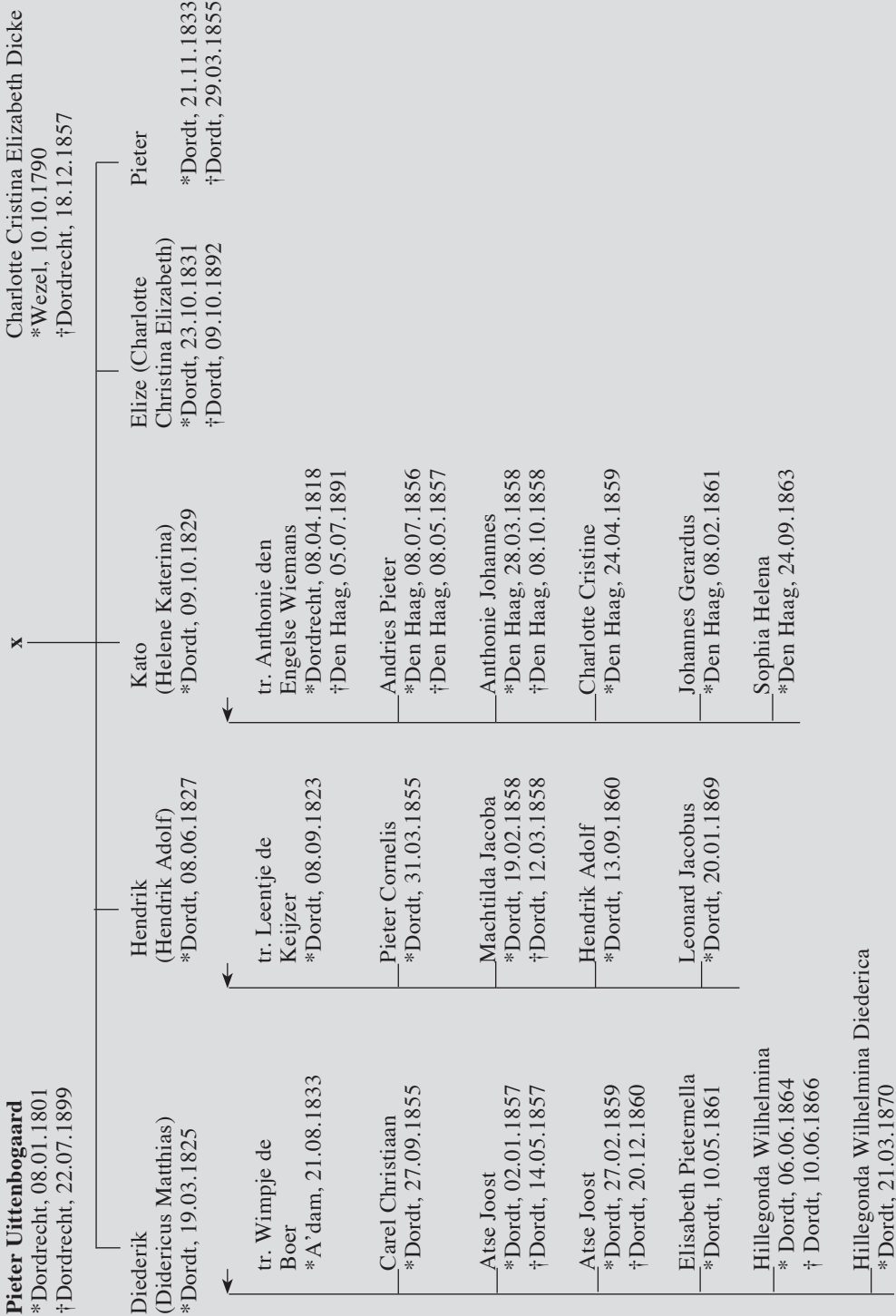
⁷ * Tiel 1765 † Dordrecht 1854; opvolger van de betreurde ds. Ewaldus Kist (NNBW IV).

⁸ In juli 1837 wordt door J. Immerman een stalen 'machiene' gemaakt voor het scheve been van zoon Pieter.

1.2 Zicht op de Aardappelmarkt waar Uittenbogaard woonde (Johannes van Lexmond, 1814, pen in zwart, penseel in kleur, detail, GAD DI 503).

Parenteel

Deze parenteel werd opgesteld met de door Pieter Uittenbogaard in zijn geschriften verstrekte gegevens.

A. Vos. Hij krijgt f 800 vast traktement en 2% van de winst tot f 5.000 en 1% van hetgeen daar boven zal gaan.

Op 4 januari 1840 is Uittenbogaard 25 jaar in dienst van A. Vos:

Ik ontving toen van hem 6 zilveren lepels en 6 dito vorken, met mijn naamcijfer voorzien. Met genoegen kan ik op deze tijd terugstaren, ik heb mij in mijnen betrekkelijk geringen kring (dit durf ik gerust ter neer te schrijven) de achting van ieder een verworven. De kennis die God mij geschonken heeft, heb ik dikwijls tot nut of genoegen van anderen aangewend. De belangen van mijnen patroon op een eerlijke manier te bevorderen was steeds mijn ernstig streven. Hij erkende mijne vlijt en trouw door het onbepaaldste vertrouwen en behandelde mij meer als zijnen vriend dan als zijnen bediende. Dit is ook de hoofdrede waarom ik nimmer kon besluiten om van betrekking te veranderen maar de voordeligste aanbiedingen steeds van de hand heb gewezen.

1.3 Gezinsleven

In maart 1838 gaan de kinderen Diederik en Hendrik op tekenles bij Frans Lebre⁹. Deze lessen worden voortgezet tot februari 1844. In juni 1839 gaat Kato naar de naaischool van de juffrouwen Van Goch. Een jaar later gaat ook Elise naar deze dames. Er moet per leerling f 14 als entreegeld en f 14 bij het verlaten der school betaald worden en f 5 jaarlijks voor vuur- en theegeld. In maart 1841 gaan de twee meisjes ook nog bij juffrouw Van der Want op de avondbreischool.

In juli 1841 gaat zoon Hendrik in de leer als borstelmaker bij zijn oom J.P.F. Dicke. In februari 1842 komt zoon Diederik bij zijn vader op het kantoor van de firma A. Vos. Zijn dochters Kato en Elise gaan een paar maanden op dansles bij dansmeester H.W. Laurensen¹⁰. In december 1844 gaan beide meisjes op zangles bij meester G. Kleton Hz. Deze lessen worden voortgezet tot juli 1848. In augustus 1845 gaat Elise drie jaar lang in de leer bij de hoeden- en mutsenmaakster Alida de Ruiter.

Op 13 december 1847 vermeldt Uittenbogaard op een bedekte wijze dat dochter Kato voor de eerste keer menstrueert.

In juli 1848 gaat zoon Pieter in de leer bij horlogemaker C. van Kessel¹¹. In december koopt Uittenbogaard voor zijn zoon Hendrik – die zich verloofd heeft met Leentje de Keyzer – voor f 3.200 een huis op de Voorstraat om daar een borstelmakerij te beginnen. Het huwelijk vindt op 27 april 1853 plaats.

Zoon Diederik trouwt op 28 december 1854 met de 21-jarige Wimpje de Boer.

1.4 Overlijden van zoon Pieter

Op 29 maart 1855 overlijdt zijn jongste zoon Pieter op 21-jarige leeftijd.

Uittenbogaard schrijft daarover:

Donderdag des namiddags te kwart over drie overleed onzen geliefden zoon Pieter na een ongesteldheid van vijf dagen aan eene borstkwaal, ruim 21 jaren mogt hij

⁹ Bekende Dordtse kunstschilder (1820-1909).

¹⁰ Waarschijnlijk wordt H.W. Lourens uit Rotterdam bedoeld.

¹¹ GAD, Bev. Reg. 1850: geb. 1810, uit Zeeland afkomstig, had winkel in de Vriesestraat.

oud worden, doch het waren voor hem jaren van smart en ellende. Hij was een allerbraafst kind die groote deugden bij weinig gebreken had. Hij bezat een schrander hoofd en paarde vlijt aan veel geduld; hij zou in zijn vak uitgemunt hebben, indien hij buiten de stad de beste leermeesters had kunnen kiezen, doch om zijn gebrekkelijk en zwak lichaamsgestel, die van onze zijde de grootste zorgvuldigheid vereischte, durfden wij hem niet uit ons oog onder de vreemden laten gaan. De deelneming die we van alle zijden bij dit smartelijk verlies ontvingen, gaven ons veel troost. Wij leerden toen eerst regt kennen hoe algemeen bemind ons lief kind was geweest.

Pieter werd op Maandag 2 april door 20 jongelieden op de nieuwe begraafplaats¹² ter aarde besteld. Twee dagen na het overlijden van zoon Pieter wordt Uittenbogaards eerste kleinkind geboren. Het is een kind van zijn zoon Hendrik, dat later gedoopt wordt als Pieter Cornelis. Er zullen nog veertien kleinkinderen volgen. Zij zullen niet allen de kindertijd overleven.

Op 25 april 1855 verkoopt Uittenbogaard twee van zijn drie huizen aan notaris Huibert Schuyten en schrijft hij:

Op 1 Mei eindigden wij ons bedrijf als winkelier.

Hij houdt het kleinste huis, 33 ca., voor zichzelf, zijn vrouw en dochter Elise. Het stond op de plaats van het huidige pand Aardappelmarkt 11.

Dochter Kato treedt op 27 september in het huwelijk met rijksambtenaar Anthonie Wiegmans. Uittenbogaard zal nog meemaken dat deze schoonzoon op 73-jarige leeftijd in juli 1891 overlijdt.

1.5 De dood van zijn vrouw

Op 18 december 1857 overlijdt Uittenbogaards vrouw:

Dag van smart en rouw daar in den avond van denzelve drie kwartier na zeven uur mijn innig geliefde vrouw tot beter leven overging. Zij stierf aan eene zenuwzinkings ziekte¹³, na eene bedlegerigheid van zes dagen, waarvan zij nog de eerste drie dagen een of twee malen des daags een paar uren had opgezeten. Haar overlijden was benijdenswaardig om de zachtheid en kalmte waarmede de geest de aardsche hutte verliet, niet de allerkleinste schok van het ligchaam of in de ademhaling vond er plaats, niet de minste pijnlijke trek verried de laatste strijd, het was een slapen, maar niet ontslapen.

Met zielsliefde was zij aan mij verknocht, zij zou voor mij de dood zijn ingegaan, zij was groot van daden, maar klein in woorden, een allerzorgvuldigste moeder voor hare kinderen, spaarzaam, maar niet gierig in het huishouden, vol verstandig overleg in het benuttigen der geringste kleinigheden, wakker in haar bedrijf, want zonder haar zouden wij niet tot die welvaart gekomen zijn die het God behaagd heeft ons te schenken. Lasterzucht was haar vreemd, veeleer verschoonde zij de gebreken van anderen, zelfs van die onder hare naastbestaanden waarvan wij grievend verdriet

¹² Een dergelijke plechtigheid beschrijft Nicolaas Beets in *De familie Kegge in de Camera Obscura*.

¹³ In die tijd de naam voor de ziekte die nu tyfus heet.

gehad hebben, doch wat wel het zwaarste weegt, zij was een echte Christinne, vol ootmoedig geloof, vol erkenenis voor God voor hare schulden en tekortkomingen, doch ook vol hoop op de genade, die in Jezus Christus is.
Op Dingsdag 23 December bragten wij haar ten grave, hare wensch is vervuld, zij rust nu naast onzen zoon Pieter.

Als gevolg van dit overlijden wordt op 15 januari 1858 voor notaris Schuyten een acte van boedelscheiding opgesteld. De totale waarde van Uittenbogaards bezittingen, huizen, een graf en effecten, bedraagt f 20.021,76. Hij is een welgesteld man die in een klein huis woont.

De betekenis van zijn echtgenote en zijn liefde voor haar was groot, wat in 1890 tot uitdrukking kwam in een herdenking van haar honderdste geboortedag:

Heden herdenk ik den honderdsten verjaardag mijner onvergeetlijke echtgenoot. Zij werd op 10 October 1790 te Wesel geboren en overleed 18 December 1857. Vier en dertig jaren mogt ik met haar vereenigd zijn en ons huwelijk kon wel eens het toonbeeld van huiselijk geluk genoemd worden, in weerwil van drukkende zorgen en zware inspanningen, welke in die tijdsruimte niet weinig ons deel waren.

Doch wat kon, onder de liefdevolle bijstand en het voortreffelijke huishoudelijk bestuur van zulk eene vrouw niet overwonnen worden!

Hare zachtzinnigheid en toegevendheid en onberispelijk Christelijk voorbeeld, bragt dikwijls verwarde, dreigende omstandigheden tot een gunstig resultaat, die ik door mijne drift en ontijdige voorbarige handeling onherstelbaar zou gemaakt hebben. Dank zij den Allerhoogsten, die mij zulk eene echtgenoot en aan onze kinderen zulke eene moeder geschonken heeft, wier voorbeeld en nagedachtenis ook bij hun, Gode zij dank, niet zonder invloed gebleven is. Nog kan ik mij op hun beroemen als waardige voorbeelden in de burgerlijke maatschappij, al mogen zij dan ook niet onder den toongevenden stand gerekend worden.

1.6 Werkgever Vos van Hagestein

Uittenbogaards werkgever behoort in deze jaren tot de groep van zes rijkste inwoners van Dordrecht. Hij is lid van de gemeenteraad en enige tijd lid van de Eerste Kamer. Hij was commissaris van de Rumfordse Soep van 1826 tot 1850. Tijdens de bijzonder koude maand februari van 1841 droeg hij bij aan de kosten van de zeven buitengewone soepuitdelingen.¹⁴ Tijdens de raadsvergadering van 24 mei 1854 werd besloten tot verkoop van de Heerlijkheid Hagestein. Deze heerlijkheid, die iets ten oosten van Vianen ligt, was in 1771 in bezit van Dordrecht gekomen. De heerlijke rechten werden op de veiling in oktober 1854 door Vos gekocht. Hij noemde zich voortaan Vos van Hagestein, daarmee het voorbeeld volgend van vele notabelen die zich op die manier met een dubbele naam een schijn van adeldom gaven. Op 14 augustus 1859 is mevrouw Vos van Hagestein¹⁵, de echtgenote van zijn werkgever overleden. Op 7 december vermeldt Uittenbogaard:

¹⁴ Oud Dordrecht jaarboek 2002, blz. 117 en 194.

¹⁵ Geboren Hijltje Johanna van Buul.

Waardering

Het overlijden had ten gevolge het opmaken eener boedelscheiding en scheiding der hoogst aanzienlijke bezittingen van haar en haren echtgenoot. De omslagtige en ingewikkelde werkzaamheden daaraan verbonden, konden niet wel anders dan door mij geschieden. Heden had de verrekening tussen de erfgenamen plaats, dat zes weken vroeger had kunnen geschieden, wanneer er meer werkkraft was geweest bij den notaris S. van Dorsser, welke de in het net bringing van mijn werk was opgedragen. Bij den dank der erfgenamen voor het door mij verrigte werk ontving ik van den Heer A. Vos van Hagestein f 500 en van zijne kinderen mede f 500 tot geschenk.

Het was eene opmerkelijkheid dat in een boedel van drie millioenen guldens geen enkele kwade post, zelfs genoegzaam geen achterstand van renten of pachten gevonden werd. Ik vertrouw, dat de erfgenamen wel overtuigd geweest zullen zijn, dat ik tot deze voorbeeldeloos gunstige boedeloplevering wel iets bijgedragen heb.

1.7 Vijftigjarig jubileum

Ter gelegenheid van zijn jubileum bij zijn werkgever schrijft Uittenbogaard:

Op 1 Julij 1865 ontving ik van den Heer A. Vos van Hagestein een gouden snuifdoos met vereerend inschrift ten geschenke, ter herinnering aan mijne volbragte vijftigjarige dienstvervulling bij Zijn Ed. Zijne roerend hartelijke toespraak waarmede hij mij dat geschenk overhandigde, maakte mij dit geschenk dubbel aangenaam. Bij den overdreven lof die hij mij toekende over de wijze mijner pligtsvervulling bij hem gedurende een halve eeuw, over de belangrijke diensten die ik aan hem en de zijnen had bewezen, over de wijze waarop ik het lief en leed dat hem had getroffen had helpen dragen, moest hij verklaren in mij geen loontrekkenden bediende, maar eenen echten vriend en hartelijken broeder te hebben. Ik gevoelde dat hij bij deze overdrijving veel waarheid sprak, waarom ik ook niet kon nalaten om in mijne dankbetuiging aan hem de woorden te laten invloeiën, dat mijne dankbaarheid jegens hem de prikkel was geweest voor mijne handelingen, dat zijne erkenning daarvan mij ten hoogste vereerde; dat ik steeds alle eigenbelang en voordeel ter zijde had gesteld om mij geheel aan de behartiging van zijn geluk en welvaart toe te wijden, waardoor ik vermeende ook voor zijne kinderen nuttig geweest te zijn, op wier erkenning daarvan ik rekende.

Ik dineerde die dag bij den Patroon, met zijne familie en eenige gasten, zijnde mij aan tafel de eereplaats aangewezen. Ter gelegenheid van dit zeldzame feest ontving ik van veel zijden de blijken van de hartelijkste deelneming. Ik had mij niet durven vleien, dat op mijn eenvoudig persoon die slechts een afhankelijke betrekking vervulde, de aandacht van zoo velen zou zijn gevestigd geweest.

1.8 Zwager overlijdt

Op 5 juli 1869 overlijdt na drie jaren van afnemende gezondheid zijn ruim 81 jaar oude zwager Hendrik Adolf Dicke. Uittenbogaard tekent het volgende op:

Zijne onvermoeide vlijt en helder doorzigt brachten hem onder Gods zegen tot groote welvaart. Zijne ongekunstelde godsvereering, ontdaan van alle dweepzucht, vormde hem tot een Christen van den echten stempel. Zijne hulpvaardigheid en het met raad en daad ondersteunen van hen die blijken gaven dat zij door braafheid, werkzaamheid en verstandig overleg in de maatschappij vooruit wilden komen, verdiende de hoogste lof. Ook van mijne welvaart was hij de stichter. Gedurende bijna een halve eeuw heb ik mij in zijn hartelijke vriendschap en onbepaald vertrouwen mogen verblijden. Ik kan mij niet herinneren dat wij ooit getwist hebben.

1.9 Overdracht van de zaak en het overlijden van Vos van Hagestein

Uit de aantekeningen over het jaar 1870 blijkt dat Uittenbogaard problemen ondervindt door de toenemende dementie van zijn patroon, de heer A. Vos van Hagestein. Deze wordt onder curatele gesteld.

Zijn zoon J.A. Vos heeft weinig zin in voortzetting van de zaak en stelt Uittenbogaard voor deze over te nemen. Die gaat daar echter niet op in. Uiteindelijk wordt de zaak overgenomen door twee zwagers van Vos, de heren Roodenburg en Deking Dura.

Op 24 december 1873 overleed Adrianus Vos van Hagestein op 83-jarige leeftijd. Uittenbogaard schrijft over deze gebeurtenis:

Op weinige dagen na was ik 59 jaren in zijnen dienst geweest, waarvan vooral de laatste jaren voor mij hoogst onaangenaam en zeer moeitevol waren door zijne afnemende zinsvermogens en de veel zorg en opoffering vereischende verpleging. Meer dan mijn pligt of wat van mij in billikheid geëischt kon worden heb ik volbragt en de belangen van hem en zijn kinderen ten uiterste behartigd, met voorbijzien der belangen of het voordeel voor mij en de mijnen.

Bij zijn testamentaire beschikking was mij gelegateerd f 100 voor elk dienstjaar, is voor 59 jaren f 5.900 en bij een onderhandsch codicil eene somme van f 5.000 alles vrij van het regt van successie. Deze f 10.900 zijn mij door de boedel beredderaars op 16 Januarij 1874 uitbetaald.

Op 3 Januarij 1874 werd mij door den Heer N. Roodenburg¹⁶ te kennen gegeven, dat hij van mijn diensten niet langer gebruik wilde maken, hoewel die diensten toch zo onbeduidend niet waren, terwijl ik die volbracht zonder daarvoor salaris te genieten en zonder eenig geschenk hoe ook genaamd in die drie en een halfjaar daarvoor te ontvangen en nu nog zonder eenigen dank bijna weggestuurd te worden vond ik nogal belagchelijk. Het heeft mij echter groote ergernis gegeven, doch het zal mijn goede naam niet bevleken. Wat ik in mijn nederige betrekking van koopmansbediende voor den handel dezer stad in het algemeen en voor den graan-, zaad- en oliehandel in het bijzonder gedaan heb, zal nog wel herdacht worden als zijn naam reeds vergeten is.

¹⁶ Nicolaas Roodenburg (1823 – 1881), trouwt 1: Jeannet Vos, trouwt 2: Angelique Marie Laurillard dit Fallot.

- 1.3 De nieuwe Korenbeurs. Uittenbogaard maakte zich verdienstelijk in het beheren van de bijeengebrachte gelden voor de bouw van de nieuwe Korenbeurs aan de Bomkade. De waardering van de handelaren bleek door hem in december 1839 een zilveren sigarenkoker en sigarenpijpje ten geschenke te geven.

1.10 Een ruime pensioenregeling

De waardering voor de persoon en de werkzaamheden van Pieter Uittenbogaard worden door zijn werkgever en diens erfgenamen op hoge prijs gesteld. De jubilea van 25 en 50 jaar dienstverband gingen niet ongemerkt voorbij. De uitkering van f 10.900 zoals die bij testamentaire beschikking door de heer Vos van Hagestein was geregeld, getuigde daar eveneens van. De waardering kwam eens te meer tot uiting bij de afwikkeling van de nalatenschap van werkgever Vos van Hagestein:

Op 2 April 1874 bij de gedeeltelijke scheiding der nalatenschap van den Weled. Heer A. Vos van Hagestein werd bij monde van den Heer S. Crena de Jong¹⁷ in tegenwoor-

¹⁷ Samuel Crena de Jongh (1813-1893), trouwt 6-12-1843 Catharina Maria Vos, dochter van A. Vos van Hagestein. Hij verkreeg bij K.B. van 17-3-1871 vergunning de naam Crena voor de zijne te voegen (Ned. Patr. jg. 10).

digheid van al de erfgenamen aangezegd, dat de familie overeengekomen was om mij levenslang in het genot te laten van mijn jaarlijks inkomen van f 1.200 en mij bovendien voor mijne buitengewone werkzaamheden te zullen uitkeren f 1.000.

Er werd niet gezegd of het door mij reeds genotene als legaten zou valideren in de berekening van dat jaarlijks inkomen. Ook niet de wijze, wanneer en hoe die uitbetaling zou geschieden. Om de kieschheid der zaak waagde ik het niet deswegens nadere vragen te doen en wilde het verdere beloop maar afwachten. Deze erkenning gaat mijne verwachting verre te boven en maakt veel goed van hetgeen de oude Heer te mijnen aanzien heeft nagelaten. Van deze toezegging is bij notarieele boedelscheiding een soort van compromis geteekend, waarbij de respectieve erfgenamen zich jegens malkanderen aansprakelijk stelden voor de voldoening der lijfrenten en van de toezegging aan mij.

Hiermee breekt Pieter Uittenbogaard de korte samenvatting van zijn levensloop af. Dit betekent niet dat er door Uittenbogaard over zijn persoonlijke leven na 1874 niets meer is opgetekend. In zijn aantekeningen over het openbare leven in Dordrecht van december 1883 tot oktober 1892 staan nog verscheidene passages die betrekking hebben op gebeurtenissen binnen zijn familie- en vriendenkring. Hieronder daarvan vier voorbeelden, waarvan het laatste gaat over de dood van zijn dochter Elise. Daarna heeft Uittenbogaard, voor zo ver bekend, geen gedachten meer aan het papier toevertrouwd.

1.11 Het overlijden van een dierbare vriendin

In december 1883 vermeldt Uittenbogaard waarom hij in die maand met zijn aantekeningen begint:

Op Zondag 23 December overleedt te 's-Gravenhage aan zenuwlijden mijn innig, hooggeachte vriendin A.J.W. Welsch, geboren 7 Maart 1814. Bijna vijf en twintig jaren heeft onze vriendschap zonder de allergeeringste stoornis bestaan. Onder zeer moeilijke omstandigheden vonden wij dikwijls aan malkanders voorlichting en hulp grote behoefte en bijstand tot getrouwe vervulling van de zware taak die op ons rustte. Zij was eene vrouw van orde en overleg. Aan een kloek verstand paarde zij groote vastheid van karakter, doch zonder stijfzinnigheid. Hare godsdienstigheid was van den echten stempel, meer orthodox dan liberaal, doch zonder eenige dweepzucht. Zij bezat vele grote deugden bij kleine en weinig hinderlijke gebreken.

Gewoon zijnde met haar geregeld te corresponderen over allerlei voorvallen van den dag, welke briefwisseling voor mij iets aantrekkelijks had en dikwijls als memorandum nog eens werd nageslagen, zullen mij nu vele feiten uit het geheugen raken, daar mij die gelegenheid tot mededeling ontbreekt. Ik wil hierin mijzelf te hulp komen door beknopte aantekening te houden over personen of zaken die mijne aandacht trekken.

Op welke manier Uittenbogaard kennis heeft gemaakt met deze in Den Haag geboren vrouw, vermeldt hij niet. Hij moet haar echter wel ontmoet hebben ten huize van zijn werkgever. Zij doet daar haar intrede kort voor het overlijden van mevrouw

Vos in 1859. Waarschijnlijk heeft zij leiding gegeven aan de huishouding. Zij blijft in huis bij Vos van Hagestein wonen. Eerst na zijn overlijden in 1873 keert zij naar Den Haag terug.

Bij haar overlijden in 1883 woont ze op het adres Nieuwstraat 25. Zij is ongehuwd gebleven¹⁸.

1.12 Zijn negentigste verjaardag

Op 8 januari 1891 viert Uittenbogaard zijn negentigste verjaardag. Ondanks zijn hoge leeftijd blijkt Uittenbogaard over een redelijk goede gezondheid te beschikken. Het minder goed ter been zijn, een verminderd gezichtsvermogen en een toenemende hardhorigheid neemt hij graag voor lief. Zijn verstandelijke vermogens zijn goed, hoewel hij er rekening mee houdt, dat die zullen afnemen. Uit de beleving van zijn verjaardag spreekt zoals steeds een groot Godsvertrouwen:

Ik kan God niet genoeg danken voor al de zegeningen die hij mij geschonken heeft gedurende eenen zoo langen leeftijd als maar aan weinig stervelingen ten deel valt. Met zoo weinig lichaamsgebreken dat ik in de zedelijke genoegens van het maatschappelijk leven nog een hartelijk aandeel kan nemen. Want al kan ik sedert bijna drie jaren, wegens zwakheid in de beenen, het huis niet meer verlaten, al heb ik mij sedert korten tijd een bril moeten aanschaffen en al wordt voor mij door toenemende hardhorigheid het genot van het mondeling onderhoud bij het gezelschappelijk verkeer zeer belemmerd, dan mag ik mij nog verblijden in eene helderheid van denkvermogen. Dat ik mij op eene spoedige ongunstige verandering hierin moet voorbereiden, is allernatuurlijkst, maar de beschikking hierover komt van den Almagtigen, uit wiens hand ik zooveel onverdiende zegeningen en zulk eene bijzondere bescherming ontving.

Moge het mij maar niet aan dankbaarheid daarvoor ontbreken, en daarvan de bewijzen te leveren door een leven te leiden, God ter eere en mij zelf tot heil. Amen.

1.13 Een smartelijk verlies

Op de late avond van zondag 25 september 1892 breekt brand uit in een étage boven het aan het Vlak op de hoek van de Hoge Nieuwstraat gelegen *Café de Commerce*. Binnen korte tijd staat de hele verdieping in lichter laaie. Hoewel er geen enkel gevaar is voor de woning van Uittenbogaard worden de bewoners door hard belen uit hun slaap gewekt. Zijn 61-jarige dochter Elise die al lange tijd een zwakke gezondheid heeft – er is sprake van een gezwel in de keel – geniet voor het open raam gezeten van het prachtige uitzicht op de vuurgloed. Zij vat daarbij kou en wordt ernstig ziek. In de namiddag van zondag 9 oktober verslechtert haar toestand zodanig dat er 's nachts bij haar gewaakt moet worden. Uittenbogaard:

Het was dien avond zeer laat geworden eer wij ter ruste gingen. Ik had al eenige tijd gelegen, doch kon de slaap niet vatten, toen Mina die nog niet ontkleed was,

¹⁸ GA Den Haag, Bev. Reg. 1880; Adresboek 1883; Antoinette Johanna Wilhelmina Welsch werd op 14 maart 1814 in Den Haag geboren.

mij kwam waarschuwen dat de juffrouw zo raar deed. Ik was onmiddelijk aan haar bed, doch kon slechts nog een paar flauwe zuchtjes opmerken en toen was alles afgeloopen. Zij lag daar zoo kalm met gesloten oogen, dat ik nog aan geen sterven kon gelooven.

Door een spiegel op den mond te leggen moest ik mij overtuigen, dat de ademhaling had opgehouden en mijn Elise tot hooger heil was opgeroepen.

Na de begrafenis op 13 oktober uit Uittenbogaard een klacht:

Allertreurigst is voor mij op mijn tweeënnegentigjarigen leeftijd dit afscheiden mijner Elise die mij zoo liefderijke verpleegde, die daartoe alle hare krachten en vermogens inspande. Zich liever gemakken en genoegens ontzeggende om mij het leven aangenaam te maken, mijne zorgen te verminderen en de kwalen van mijn ouderdom te verzachten. Ofschoon mijne kinderen en kleinkinderen alles in het werk stellen om mij het gemis van Elise minder te doen gevoelen, zal niemand hunner haar geheel kunnen vervangen als mijne zwakheid toeneemt, ik magteloos daar neerlig, onvermogen om mij zelf te helpen en als een kind moet behandeld worden.

Over Elise schrijft haar vader nog:

Haar leven was voor een goed deel leven en werken voor anderen. Bij haar geschiedde alles met gepaste vroolijkheid; zonder eenige verlangen naar lof of belooning kon zij in deze tot een voorbeeld voor allen gesteld worden. De Godsvereering stelde zij op hoogen prijs, maar was daarbij afkeerig van alle dweepzucht, schijnvroomheid en kibbelarij.

Met deze liefdevolle woorden over zijn dochters goede eigenschappen en vroomheid sluit Pieter Uittenbogaard zijn aantekeningen af.

Voorgoed.

Hij overlijdt op 22 juli 1899.

- 2.1 Bij de komst van de Franse troepen in 1795 danste een groot deel van het volk geestdriftig om de vrijheidsboom. De aanhangers van het verdreven Oranje-huis deden daar uiteraard niet aan mee. In 1810 toen het land werd ingelijfd bij het Franse keizerrijk, was er voor de meesten in het land geen reden meer om te juichen (19e-eeuwse lithografie, collectie C. van Frankfoort).

2 De Franse tijd

Met de *Franse tijd* wordt in onze geschiedenis de periode aangeduid die op 9 juli 1810 begint met de inlijving van Noord-Nederland bij Frankrijk en die eindigt met de uitroeping van de onafhankelijkheid in november 1813. De Franse invloed of beter de Franse overheersing begon echter al veel eerder. In de winter van 1795 trok een Frans leger onder Pichegru en Daendels over de bevroren rivieren en daarmee kwam een einde aan het bewind van aristocratische regenten en stadhouder Willem de Vijfde.

De Fransen werden in het algemeen juichend ingehaald als bringers van de vrijheid. De prijs was echter niet gering. Bij het Haags Verdrag van 1795 moest de nieuwe Bataafse Republiek een deel van de zuidelijke gewesten, waaronder de stad Maastricht aan Frankrijk afstaan en in Vlissingen werd een Frans garnizoen gelegerd. Verder moest aan de Fransen 100 miljoen gulden betaald worden en tot aan het einde van de oorlog moesten 25.000 man Franse troepen onderhouden worden. Wanneer deze gevoed en gekleed waren, werden ze echter door een nieuw vermagerd contingent vervangen. Dat kostte in totaal nog eens 74 miljoen gulden.

‘Het is van belang erop te wijzen dat de Fransen van toen zeker niet vergeleken mogen worden met de Duitsers van mei 1940. De Fransen werden door de overgrote meerderheid van de Dordtenaren niet gezien als brute veroveraars, maar als bevrijders. Bevrijders van het tiranniek bewind van erfstadhouder Willem V en zijn handjevol medestanders die het volk onderdrukten. Dat gevoel van bevrijding blijkt het beste uit het enthousiasme waarmee de bevolking in 1795 feestvierde rond de vrijheidsboom’ (Schotel, 36).

Deze revolutie is ongeveer tien jaar oud, wanneer Uittenbogaard zijn relaas over de *Franse tijd* laat beginnen. Het zal duidelijk zijn dat Pieter bij de vele onderwerpen die hij behandelt niet uitsluitend kan putten uit eigen ervaring. Hij is 9 jaar oud wanneer de inlijving bij Frankrijk in 1810 plaatsvindt en 12 bij de uitroeping van de onafhankelijkheid van Nederland in 1813. Uittenbogaard moet dus wel veel gelezen hebben over deze tijd en goed hebben geluisterd naar de verhalen van ouderen over deze belangrijke periode in onze vaderlandse geschiedenis. Dat sluit overigens niet uit dat de oplettende waarnemer die Uittenbogaard waarschijnlijk ook op jonge leeftijd al was, tijdens de Franse episode indrukken heeft opgedaan die hij later aan het papier heeft toevertrouwd.

Zoals het met het terugkijken op de Duitse Bezetting is gegaan en nog gaat, zo is het in de 19e eeuw gegaan met het beschouwen van de periode van 1787 tot 1813. Hoe dichter men zich bij die periode bevond, hoe moeilijker het was de voor een historisch juiste benadering nodige afstand in te nemen. Daarbij kwam nog dat door de vernederende Belgische Afscheiding van 1830 de geschokte nationale trots alleen kon worden hersteld door overdreven aandacht voor de helden van 1830 (Van Speijk!) en het benadrukken van verzetsdaden tijdens de Franse ‘Bezetting’. Er

- 2.2 Jan Carel Josephus van Speijk gaf er op 5 februari 1831 de voorkeur aan de martelaarsdood te sterven. Hij was commandant van kanonneerboot 2 en deed dienst op de Schelde bij Antwerpen tijdens de Belgische opstand. Zijn schip sloeg van het anker en dreef naar de wal. Een menigte Belgische muiters sprong aan boord en streek de Nederlandse vlag. Onder het motto *Dan liever de lucht in*, wierp Van Speijk de lont in het kruit en nam vriend en vijand mee de dood in. De 'heldendaad' van Van Speijk leidde tot een jarenlange adoratie van deze Nederlander in gezangen, gedichten, schilderijen en monumenten.

verschenen vele boekjes voor de jeugd, waarin rechtschapen en moedige Hollanders van streng Nederlands Hervormde afkomst de Fransen afbreuk deden. Bij gebrek aan een andere vijand is dat heel lang zo doorgegaan.

Wie herinnert zich niet uit *De Waterman* van Arthur van Schendel de huiver van de jongen die getuige is van de moord op een Franse douanier aan de Merwede even buiten Gorcum? De Franse tijd is moeilijk verwerkt. Eerst tegen het einde van de 19e eeuw komen er genuanceerdere oordelen. T. Jorissen (1833-1888) hoogleraar geschiedenis te Amsterdam meent:

En toch is de revolutieperiode voor ons van beslissend gewicht geweest. De maatschappelijke en politieke toestanden der 19e eeuw wortelen er in. De grondslagen zijn in de 20 jaar gelegd, die tusschen 1795 en 1813 verliepen. Waarom is dit tijdperk dan vergeten? Waarom is het met vergetelheid geslagen? Omdat er twee hoofdtrekken zijn, die niet uitgewischt kunnen worden. Zij wierpen een schaamteblos op de wangen van de tijdgenooten, die zich allen meer of minder voor den eenen of den anderen aansprakelijk voelden. Veel goeds wordt haar (de natie) opgelegd tegen haar eigen wil, voor veel kwaads wordt zij bewaard ondanks haar zelve. Onder den invloed van een verdrukking, die bij toeneeming zwaarder wordt, wordt zij telken male geleid waarheen zij niet wil, en als zij eindelijk haar vrijheid herkrijgt, is zij een andere geworden in de harde school van het lijden. Voor de kinderen en de kindskinderen die de vruchten plukken van dat lijden, is het betrekkelijk gemakkelijk met eenige kalmte er op neer te zien, maar voor hen, die het zelfverwijt nog gevoelden, was de terugblik bitter en beschamend (Jorissen, 347/8).

Helemaal vergeten is de Franse tijd niet. In 1863 werd er uitgebreid herdacht in Nederland, ook in Dordrecht. In 1913 en 1963 was er eveneens aandacht voor dit hoofdstuk uit de vaderlandse geschiedenis. En nu? Af en toe is er een aanleiding om nog eens terug te kijken naar de periode 1810–1813. Naar aanleiding van uitspraken van Nout Wellink, president van De Nederlandsche Bank, over een Europese supermacht, schrijft J.L. Heldring in zijn rubriek ‘Dezer dagen’ in NRC Handelsblad van 8 januari 2004:

Die Franse maatregelen werden achteraf als een zegen beschouwd en zijn dan ook, na het herstel van de nationale onafhankelijkheid in 1813, niet ongedaan gemaakt. Zo heeft het belastingstelsel van Alexander Gogel, die in een van de geraadpleegde boeken ‘een van de meest trouwe dienaars van het Franse regime’ wordt genoemd, bijna de hele negentiende eeuw gefunctioneerd.

Ook Uittenbogaard is eerlijk en intelligent genoeg om hier en daar de voordelen van Franse maatregelen in te zien. Het woord is nu aan hem.

2.1 Koning Lodewijk

Ten aanzien der algemeene gebeurtenissen, komt op de lijst van mijn geheugen het allereerst voor het soort van monarchaal bewind, dat door den overmatigen Franschen Keizer Napoleon in het leven geroepen werd, toen hij aan het hoofd der Bataafsche republiek den braven en allerbekwaamsten Rutger Jan Schimmelpenninck plaatste, onder den titel van Raadpensionaris, die toen onzen ambassadeur te Parijs was, welke dien nieuwen titel genoegzaam tegen wil en dank aanvaardde op de dreiging van Napoleon dat hij anders de Republiek onmiddellijk bij het Fransche Keizerrijk zou inlijven. Terwijl den edelen man volkomen doorzag, dat hij de brug moest worden die tot de vernietiging van de Republiek en de invoering van een monarchaal bewind moest leiden.

Dat dit raadpensionarisschap mij in het geheugen gebleven is, vermeen ik te moeten toeschrijven aan een straatliedje dat toen algemeen opgedreund werd en dat ik op mijn beurt lustig meezong, waarvan het refrein was: *Want Schimmelpenninck is stekeblind*.

Meer heb ik er niet van onthouden, gaarne had ik in later tijd nog eens met het geheele liedje bekend willen worden, doch al mijn pogingen daartoe zijn vruchteloos gebleven. Het was eene simpele zinspeling op de oogkwaal van dien Heer, die al spoedig tot geheele blindheid oversloeg. De ellendige toestand van zaken werd daarin aan die kwaal toegeschreven, op verbetering was niet te hopen, de klagten en grieven der ingezetenen werden niet opgemerkt, want Schimmelpenninck was stekeblind.

Zijn bestuur duurde dan ook maar van 15 April 1805 tot 5 Juni 1806, toen onze Republiek in een Koninkrijk Holland werd herschapen en uit handen van Napoleon zijnen zachtaartigen maar zwakken en wuften broeder Lodewijk tot haren eersten Koning ontving, die gedurende zijn bijna vierjarig bewind, drie malen van residentie veranderde. Dezelve van 's Gravenhage naar Utrecht en van daar weder naar Amsterdam overbracht, alwaar het wereldberoemd Stadhuis voor hem moest worden ingeruimd en tot een Koninklijk paleis ingerigt, terwijl het Stedelijk bestuur met al de daartoe behorende administratieve kantoren naar andere verblijfplaatsen moest omzien. Dit veroorzaakte overgroote uitgaven aan het stedelijk finantieel, hetwelk reeds in zeer gedrukten toestand verkeerde bij al de rampen en afpersingen welke de goede ingezetenen toen reeds sedert twintig jaren hadden uitgemereld.

2.2 Ontploffing kruitschip te Leiden

Op maandag 12 January 1807 stond ik des namiddags ten huize mijner Ouders op een binnenplaats, toen ik eensklaps een vreesselijke schok vernam, waarbij alles tilde, de raamen rammelden, de glasruiten dreigden uit de sponden te vliegen, de mensen vloden uit hunne huizen naar de straat, ieder stond versuft, want niemand wist de oorzaak te verklaren.¹ Deze was maar al te droevig, zoo als men den volgenden dag vernam. Een met buskruit geladen schip, dat in de Rapenburger gracht en alzoo in eene der fraaiste afdeelingen der Stad Leiden lag, was in de lucht gevlogen en had de deerlijkste verwoestingen aangerigt. Al de huizen die in den omtrek stonden waar het schip gelegen had, waren totaal geruïneerd en ineengestort, vele gebouwen waren zwaar beschadigd, terwijl er van de verdere huizen binnen de stad maar zeer weinigen geheel vrij van schade gebleven waren, daar bijna in allen de glasruiten vernield waren. Meer dan 125 menschen² verloren onmiddellijk het leven bij deze vreeselijke ramp. Aan de gevolgen daarvan bezweek nog menigeen, terwijl anderen hun leven lang aan hunne kwalen en leedteekens de kenmerken met zich omdroegen van hun jammerlijk aandeel in deze overgroote ramp.

¹ Het zo duidelijk waarnemen in Dordrecht van deze ontploffing kan waarschijnlijk verklaard worden door het in die tijd ontbreken van stedelijke gebieden op de rechte lijn van circa 35 km lengte tussen deze stad en Leiden.

² Onder anderen de op 9 februari 1736 in Dordrecht geboren Adriaan Kluit, tot 1795 hoogleraar geschiedenis en oudheidkunde. Ontslagen wegens zijn steun aan het stadhouderlijke bewind; in 1802 in zijn betrekking hersteld.

2.3 De ravage was groot na de ontploffing van een kruitschip in het Rapenburg te Leiden. Op 12 januari 1807 werd een groot aantal huizen verwoest (tekening door J. A. Langendijk).

Zoodra Koning Lodewijk, die toen nog te 's Gravenhage resideerde, berigt kreeg van het voorgevallene, begaf hij zich onmiddelijk naar Leiden, om door zijne tegenwoordigheid de pogingen aan te vuren die gedaan werden, om uit de ruïnes de nog levende menschen te redden die onder dezelve bedolven lagen. Hij was op de voet gevolgd door zijne lijfwacht, die zich zeer ijverig weerde in het ondersteunen der van alle zijden toestroomende helpers, om de talrijke ineengestorte huizen zoo ver op te ruimen, dat men verzekerd kon zijn dat onder die puinhoopen geen levende wezens meer waren. Door deze vereenigde pogingen werd nog menig menschenleven gered.

Reeds op den volgenden dag werd door den Koning aan de besturen der omliggende steden en dorpen last gegeven, om de glazenmakers die zij in hunne gemeenten hadden te rekwireeren en, met het voorhanden zijnde vensterglas, onmiddelijk naar Leiden op te zenden, waaraan door de gerekwireerden, ook uit deze stad, met loffelijke bereidwilligheid voldaan werd. Daardoor werden binnen enkele dagen de huizen te Leiden weder glasdigt gemaakt, waarmede veel ellende voorkomen werd, daar men in het hartje van de winter was, ofschoon er toen nog geen ijs in het water was.

Drie vierde eener eeuw zijn verlopen zedert het springen van dat kruitschip, en nog is het terrein grootendeels onbebouwd dat daardoor gedestruëerd werd, dat de naam kreeg van het Rapenburger plein of de ruïne. Men schijnt echter nu het vooruitzicht te hebben dat eene aanzienlike Rijksinstelling aldaar gebouwd zal worden.

2.3 Voorbereiding op de strijd tegen Engeland

Toen Keizer Napoleon zijnen broer Lodewijk tot koning van Holland promoveerde, was zulks gewis met de zedelijke overtuiging, dat hij in hem een gedwee en bereidwillig volvoerder zou vinden van al de beschikkingen welke de Fransche dwingeland zou voorschrijven tot bereiking zijner politieke bedoelingen, waarvan wel een der voornaamste was de vernedering of ten onder bringing van Engeland. Hiervoor werden op alle Rijkswerven oorlogsbodems aangebouwd. Bijzonder was zulks in Antwerpen het geval, alwaar eene scheepsbouwwerf van de allergrootste soort werd aangelegd, waarop een aantal oorlogschepen van het zwaarste kaliber gelijktijdig op stapel konden worden gezet.

De overmagt der Engelschen ter zee was zoo groot, en hunne schepen, eskaders en vloten werden door zulke kloeke en beproefde bevelhebbers aangevoerd, dat er voor de Franschen niet aan te denken viel om de Engelschen in open zee, met kans op eenigen gunstigen uitslag te bestrijden, onder bevelhebbers met weinig ondervinding, en de schepen bemand met vlotelingen waarvan de meesten nog kennis met de zee moesten maken.

Napoleon vermeende zijn doel te kunnen bereiken, door aan de Engelschen allen handel op het Europeesche vasteland te beletten en het gebruik van Engelsche fabriekaten te verbieden. Dat zoogenaamd continentaal stelsel moest ook op het Koninkrijk Holland worden toegepast, en daarvan moest koning Lodewijk de gedwongen vrijwillige uitvoerder zijn, doch Napoleon had zich in het karakter zijns broeders bedrogen. Deze toonde zich thans meer Hollander dan Franschman te zijn. Voorgelicht door zijne ministers, waar onder zeer schrandere mannen waren, begreep hij dat onzen zeehandel niet moest vernietigd worden, daar zulks het in zijne finantien reeds zoo diep geschokte Rijk in een wanhopigen toestand zou brengen en alle bronnen van welvaart voor de ingezetenen vernietigen. De beste gelegenheid tot zijdelingsche ontwijking van den verlangden of eigenlijk voorgeschreven maatregel, werd gevonden in de vrachtvaart der Noord Amerikanen. Met deze leefde men in vrede, daar zij zich in den oorlog tusschen Frankrijk en Engeland neutraal hielden. De schepen onder Noord Amerikaansche vlag werden in de Hollandsche havens met open armen ontvangen. De scheepspapieren, waaruit de identiteit van schip en lading moesten blijken, werden niet al te nauwkeurig onderzocht, anders zou het al spoedig gebleken zijn dat wel negen tiende van die schepen Engelsch eigendom waren, die slechts onder eene valsche vlag voeren. Alleen voor den invoer van Engelsche fabriekaten was men onverbiddelijk, deze konden niet anders dan frauduleus, dat is gesmokkeld, aan de wal komen, waarvan een druk gebruik gemaakt werd, en waarin de bewoners der lossing-plaatsen zeer behulpzaam waren, om het groote loon dat daarmede verdiend werd.

Wegens de ondiepte der rivieren konden de groote zwaar beladen en naar Rotterdam bestemde zeeschepen, hunne destinatieplaats niet bereiken, maar kwamen in de Kil voor 's Gravendeel ten anker, alwaar hunne ladingen in ligters werden overgenomen en naar hunne bestemming gebragt. Die rede was nimmer zonder schepen, dikwijls lagen er een groot aantal, waarvan ik in 1808 ooggetuige was.

2.4 Overstromingen

De winter van 1808 op 1809 was bijzonder zacht. Bij dagelijksche zware regenvlagen en steeds doorstaande lage winden, waardoor de lossing van het bovenwater zeer belemmerd werd, bereikte het water in onze groote rivieren een buitengewone hoogte, zelfs de kleine binnenlandsche waterspranken traden allerwege buiten hare oevers en veroorzaakten groote schade. De door Gorinchem vloeiende onbeduidende Linge werd tot een bruisende stroom. Om dit te beperken moesten de waterkeerende dijken of straten der stad door herhaalde kistingen worden opgehoogd, op welkers weerstandbiedend vermogen geen groot vertrouwen werd gesteld.

Koning Lodewijk was op het berigt van het groot gevaar dat Gorinchem bedreigde, onmiddelijk derwaarts gesneld, om de inwoners te bemoedigen en zijn hulp te verleen. In eene der hoofdstraten of dijken was achter de kisting eene wel³ ontstaan, die men moest trachten te stoppen of eene spoedige doorbraak kon men verwachten, welke op die plaats en voor de geheele stad van de noodlottigste gevolgen zou geweest zijn. Toen Z.M. in persoon op het terrein kwam was men bezig om, door aangebragte mest en aarde, de wel te stoppen, die in spijt van al de pogingen welke daartoe in het werk gesteld werden, gestadig in grootte en kracht vermeerderde. De koning die wel inzag dat hier krachtiger middelen en wel zonder eenig uitstel moesten gebruikt worden, gaf last om twee belendende groote huizen onmiddelijk omver te halen en al het puin daarvan in de wel te storten, dat met gelukkigen uitslag bekreond werd, de doorbraak werd gekeerd en Gorinchem was behouden. Zonder des konings tegenwoordigheid en zijne cordate bevelen zou men de ramp niet voorkomen hebben. Bij ouden van dagen te Gorinchem is ook altijd eene dankbare herinnering gebleven aan den goeden koning Lodewijk, die in spijt zijner jichtkwaal daar zoo waardig te post gestaan heeft.

In den Ablasser- of Lagewaard was men niet zoo gelukkig als te Gorinchem. Op 30 Januarij 1809 brak te Langerak de Lekdijk door, waardoor den geheelen waard onder het water bedolven werd, daar de zwakke en lage binnenlandsche dijkjes en dammen, die tusschen de verschillende polders lagen, geen de minste weerstand aan den aandrang van die overmatige massa water konden bieden. Daar het gevaar met elken dag dreigender was geworden, waren de meeste ingelanden op het ergste voorbereid, en ging die ramp met zeer weinig verlies van menschenlevens gepaard. Ieder nam met zijne levende have, en wat hem verder het dierbaarst was, de vlugt naar de buitendijken, of naar enkele zeer hoog gelegen punten in de Waard zelve, of naar steden en dorpen welke buiten de inundatie lagen. Uit het beneden- of laagste gedeelte van den Waard, namen de meeste ingelanden met hun vee de vlugt naar Dordrecht, alwaar zij een hartelijke en gastvrije ontvangst vonden. Aan het veer tusschen Papendrecht en de Rietdijk was dag en nacht de veerpont onafgebroken in dienst met de overscheeping, waarbij de grootste order gehandhaafd werd, in weerwil van het onbesuisd aandringen der boeren.

Daar eene groote toestrooming van vlugtelingen naar deze stad wel te verwachten was, had men op het allereerste berigt van den doorbraak, de twee groote Rijksmagazijnen

³ Een plaats waar de grondslag van de dijk water doorlaat.

2.4 Aquarel van overstromd land in de Alblasserwaard in 1809, in beeld gebracht door Jacob van Strij.

in het Kromhout, als mede de buiten gebruik zijnde schouwburg aldaar (later manège en thans de kerk der Christelijk afgescheidenen) ontruimd en zoo goed mogelijk tot stalling van vee ingerigt, waarin dan ook eene overgrootte massa werd opgenomen. Wat daarin niet geborgen kon worden verdeelde men onder de boeren der omleggende dorpen. Tot directeur of opzigter over het vee dat alhier was opgeschaard, die ook voor de geregelde aanvoer en verdeeling der voerage zorg moest dragen, werd benoemd Nikolaas de Voogd, vroeger grutter, toen vetweider of beestekooper. En iemand die nog al vertrouwen genoot, ofschoon hij verdacht werd van niet al te getrouw te zijn in de voldoening der lands- of stedelijke regten, daar hij aan ontduiking de voorkeur gaf boven afkwijting. Die man hadt op eene hem toebehoorende weide, gelegen even buiten de stad aan den Noorderweg, een weihuisje of theekoepeltje staan, dat door hem *Mijn genoegen* was gedoopt, zoo als in het frontispies (bedoeld wordt de ruimte in de driehoekige bekroning, eigenlijk timpaan) van de poort of ingang ook te lezen stond. Op zekeren morgen vond men onder die woorden *mijn genoegen*, geschreven *is smokkelen*, dat niet weinig stof tot lagchen aan het publiek gaf.

2.4.1 Hulp gat naar de Noord

Bij het inundeeren van de Waard werd onmiddellijk de hand geslagen om aan het beneden einde van Papendrecht, in de Noord, de buitendijk door te steken en aldaar een hulp gat te graven, tot aftapping van het inundatiewater, daar anders door de helling van den grond of het verval van den Waard, tusschen den Diefdijk en Alblas-

serdam, de buitendijk overgevloed zou hebben. Dit hulpgat bleef open tot er zoo veel water was gelost dat de molen- of boezemkaden bloot kwamen, waardoor de molens in werking konden komen tot verdere droogmaling. Dit hulpgat veroorzaakte veel last aan de schippers welke door de Noord voeren. Bij hooge vloed trok dit gat zoo sterk in, dat het de schepen die daar te kort bij kwamen naar binnen sleepte. Bij de digting van het hulpgat zaten binnen den Waard nog drie schepen, die zoo droog gevallen waren, dat men die niet meer naar buiten kon krijgen en op de plaats gesloopt moesten worden.

Bij het wegvallen van het water was er in het beneden einde van den Waard zoo onnoemelijk veel visch, dat men die maar had te scheppen. Door den geringen burger werd een geruimen tijd lang daarvan een vlijtig gebruik gemaakt, doch met het rondleuren daarvan was weinig te verdienen, de visch had bijna geen waarde.

2.4.2 Een dichter bespot

Bij den boekverkooper Engel Bonten, woonachtig aan de Voorstraat bij de Vuilpoort, was een dichtstuk gedrukt en uitgegeven, onder den titel van *Hollands ramp*, vervaardigd door den Heer Hendrik Heije⁴, toen wonende aan de Voorstraat achter het stadhuis, meer rijmelaar dan dichter, doch die zich op zijn dichters talent geweldig veel liet voorstaan. In dat stukje werd de inundatie onder bespottelijk hoogdravende maar zinledige woorden omschreven. Op eenen morgen aan het vroegere schouwburglokaal in het Kromhout, maar toen veestalling, vond men eene annonce aangeplakt genoegzaam van den volgende inhoud:

Aan het geëerd kunstminnend Dordrechtsche publiek wordt kennis gegeven dat alhier gearriveerd is de directeur Nikolaas de Voogd, met zijn uitmuntende troep, welke de eer zal hebben op morgen te vertoonen *Hollands ramp of de inundatie van den Alblasserwaard*, oorspronkelijk blij-treurspel van den Heer Hendrik Heije, meester waterzanger, waarbij de directeur in persoon de aandoenlijkste en treffendste nabootsing zal geven van stierengebult en koeijengeloei. In de decoraties zal men de ontzettendste natuur tafreelen herkennen, zoo als het zwalpend nat, de door de woedende golven bestookte net gestapelde winterblokjes, die trilden, schudden, doorbogen, neertuimelden en wegspoelden etc. (hier volgden eenige van die bespottelijke phrases welke in het dichtstuk voorkwamen). Na den afloop van het stuk zal er door de drukker dezes, Engel Bonten, met eene der actrices eene menuet gedanst worden, waarbij de meeste gratie zal ontwikkeld worden. De toeschouwers zullen zich bij dit treurspel uitmuntend vermaken, ofschoon ieder aanbevolen wordt om een groote zakdoek bij zich te steken, om de tranen op te vangen die onwillekeurig, bij het gezig der treffende natuurtoneelen, aan de oogen mogten ontsnappen, en eene herhaling der inundatie in het lokaal konden veroorzaken.

Aan het buffet zullen allerlei ververschingen te bekomen zijn, zoo als eerste, tweede en derde biest, room, wei, stalboter, zoetemelksche kaasjes, etc.

⁴ Hendrik Heije (1757-1829).

Deze dwaze satire was voor Heije en Bonten een verpletterende slag, daar zij nu door iedereen geridiculiseerd werden. Daar ik in het Kromhout ter school ging, had ik het drukke bedrijf dat aldaar in gang was dagelijks voor en vond daarin niet weinig behagen. De opruiming van dit vee ging zeer traag, omdat het meest thuishoorde in het laagste gedeelte van de Waard. Alvorens dat gedeelte door uitmaling van het water droog gevallen was, verliep er wel anderhalf jaar en het land was toen zo vervuild en bedorven, dat men geen hoop had om in de eerste jaren daarvan een maar eenigzins redelijk gewas te zullen trekken. Voor f 150 tot f 200 de morgen werden toen landerijen verkocht die 60 jaar later met f 1.500 en hooger zijn betaald.

2.5 Overwinningen van Napoleon

De Keizerlijke regeering van Napoleon was een bijna gestadige oorlog tegen genoegzaam alle volken van Europa, die nu eens vereenigd, dan weder zelfstandig handelend, tegen den gewelddenaar optraden, doch waarin hij, tot op 1812, door zijne groote krijgstalenten en bijzonder geluk, steeds overwinnaar bleef. De schitterendste triumpfen welke hij in de allerbloedigste veldslagen behaalde, volgden malkander zoo snel op, dat de herinnering daaraan als het ware verdrongen werd van de eene door de andere. Hier te land bleef het langst in gedachten de op 2 December 1805 bij Austerlitz geleverde vreesselijke bataille, waarbij de gecombineerde legers van Oostenrijk en Rusland bijna geheel vernietigd werden. Dat de herinnering aan dien veldslag bij ons zoo lang in herinnering bleef, vermeen ik te kunnen toeschrijven aan een straatliedje dat toen, en nog jaren daarna, door den gemeenen man werd opgedreund, waarvan de volgende twee coupletten mij nog in het geheugen gebleven zijn:

*Liefhebbers hoort hoe een Vlaamsche meid,
Voor Napoleon zijn majesteit,
Haar bloed ging wagen;
Zij sprak ik heb nog moed genoeg
Het geweer te dragen En een cocarde op den hoed*

*Bij Austerlitz⁵ dien vermaarden slag,
Werd zij gekwetst uit het leger gebragt,
En hare wonden
Verbonden op hetzelfde gras
Daar werd bevonden,
Dat zij een dochterke was.*

2.5 Piramide van Austerlitz in 1807 (naar een prent van Otto Howen).

⁵ In het dorp binnen de gemeente Zeist dat genoemd is naar de plaats waar op 2 december 1805 de beroemde slag plaatsvond, is door Franse en Nederlandse troepen een piramide van circa 65 m hoogte opgeworpen. Het is nog steeds een toeristische trekpleister.

De oorlog die in Spanje gevoerd werd, bragt ons de meeste particularidad. Daar waren een paar Hollandsche regimenten in dienst, onder het bevel van den generaal Chassé⁶ (die bij de Franschen *generaal Baïonnette* werd genoemd, omdat hij bij eenen aanval aan het met geveld geweer instormen de voorkeur gaf) waarvan enkele buiten dienst gestelde militairen van tijd tot tijd naar huis kwamen. Van een dier invaliden, Niessen genaamd, hoorden wij dikwijls vertellingen dien Spaanschen guerrilla oorlog betreffende, wat hij daar geleden had en de gruwelen, waarvan hij ooggetuige geweest was, die aldaar begaan werden door een moordzuchtig volk, wiens fanatisme door zijne priesters tot de hoogste woede werd aangevuurd. Onder de vertellingen van dien man rilde ik van afschuw en angst, de haren rezen mij te berge, terwijl de kinderlijke nieuwsgierigheid mij weerhield om weg te loopen. Uit de kennis die ik in later jaren verkreeg, kwam ik tot het besluit, dat in die vertellingen vrij wat waarheid geweest was, doch wat al te sterk gekleurd.

2.5.1 Franse bezetting van Vlissingen

De bedoeling van Napoleon met al die bloedige oorlogen was de vergrooting van zijn rijk, de vermeerdering van zijn gezag, doch voornamelijk het knotten van de geweldige magt der Engelschen, welke hij ter zee niet kon bereiken, die door het omkopen en subsidieeren der Vorsten op het vaste land, hem telkens nieuwe vijanden verschaften, en die hij zich voorstelde om alleen en geheel te kunnen vernietigen door zijn continentaal stelsel, dat is door hun van allen handel op het Europeesche vaste land uit te sluiten. Het moet den Franschen despoot tot groote ergernis verstrekt hebben dat zijn broer Lodewijk, in het voordeel van zijn Koninkrijk Holland, de handel der Engelschen in koloniale waren niet weerde, maar die veeleer onder de hand op indirecte wijze begunstigde. Om daaraan voor goed een einde te maken gebruikte Napoleon zijne overmagt. Zonder eenig acht te slaan op de regten zijns broeders, bragt hij een zwaar Fransch garnizoen in de aan den mond der Schelde gelegen stad Vlissingen, liet uit Antwerpen door gewapende ligte schepen de beneden rivieren tot op de Krammer bekruisen, terwijl de Noord-Brabantsche zijde van het Hollandsch diep door gewapende Fransche douaniers bezet werd. Daarmede was de zeehandel van Zuid-Holland en Zeeland voor goed de bodem ingeslagen.

Doch van toen af werd van deze stad een groote smokkelhandel over de Lage Zwaluw en Moerdijk met de door de Franschen bezette streken gedreven, voornamelijk in gekerfde tabak, waarbij de winkeliers Romein en Zwang in de Vriesestraat zeer in het oog liepen, maar die men niet heeft kunnen attrapeeren, ofschoon dit, bij de latere invoering der Fransche Regie, aanleiding gaf dat zij niet als debitanten der Regie⁷ werden toegelaten.

⁶ David Hendrik Chassé (1765-1849), bekend door zijn verdediging van de citadel van Antwerpen tijdens de Belgische Opstand in de periode 1830-1839.

⁷ Regie is het staatsmonopolie van de door de Staat volledig gecontroleerde handel van onder andere tabak. Debitanten zijn winkeliers aan wie door de Staat een vergunning is verleend voor de verkoop van onder de Regie vallende artikelen.

Het bezetten van Vlissingen door de Fransen zal bij Napoleon nog wel eene andere beweeggrond gehad hebben, namenlijk de vrees voor een *coup de main* (= aanval) der Engelschen op de oorlogschepen die te Antwerpen werden uitgerust, waaraan op de werf of *chantier* (= scheepswerf) daar met inspanning van alle krachten gewerkt werd. Inderdaad werd daartoe door de Engelschen eene magtige poging aangewend: eene aanzienlijke vloot, waar onder linieschepen van de zwaarste soort waren, werd naar de Schelde afgezonden. Men zegt dat daarop een leger van 20.000 mannen van allerlei wapens was ingescheept, die op 29 Julij 1809 in het eiland Walcheren aan land traden. De Fransche bezetting was tegen de overmagt niet bestand en werd binnen Vlissingen opgesloten, tegen welke vesting door de vloot een verschriklijk vuur werd geopend, dat door den Fransen generaal Monnet⁸ niet minder heftig werd beantwoord. In plaats van onmiddellijk de Schelde op te stevenen naar Antwerpen, lieten de Engelschen zich daardoor ophouden, waardoor aan de Fransen gelegenheid gegeven werd om binnen enkele dagen de Schelde-oevers zoodanig te versterken en zoo veel volks bijeen te trekken, dat het hoofddoel van den togt voor de Engelschen niet meer was te bereiken, ofschoon zij zich zeer gemakkelijk meester maakten van de eilanden Schouwen, Walcheren, Noord- en Zuid-Beveland, waaruit de geringe Hollandsche bezettingen zich in tijds en zonder verzet naar Bergen op Zoom en in dien omtrek hadden geretireerd, alwaar ook spoedig een leger was bijeengetrokken.

2.6 Bombardement van Vlissingen

Het bombardement van Vlissingen kon onder de gruwelijkste geteld worden die deze eeuw hebben opgeleverd. De Engelschen maakten daarbij veel gebruik van een nieuw vernielingstuig, onder den naam van *Congrevische*⁹ vuurpijlen of raketten bekend, welke de stad aan alle zijden in den brand staken. De neervallende bommen maakten het blusschen zeer moeilijk en vernielden de meeste blusmiddelen, terwijl eene onophoudelijke hagelbui van de zwaarste kogels de wallen der stad raseerden. Veertien dagen lang weerstond de wakkere Monnet dit helsche vuur. Op 25 Augustus kapituleerde hij en moest zich met het garnizoen krijgsgevangen geven.

Het meerendeel der ingezetenen van Vlissingen werd door dit bombardement verarmd en velen van alles beroofd, die nu naar elders eene schuilplaats moesten zoeken. Daar onder bevond zich de kleermakersbaas J. de Lange, een zeer gegoed burger, welke tevens een groote lakenwinkel dreef. Van dezen man was alles totaal verbrand, hij hadt met zijne vrouw en vele kleine kinderen niets overgehouden dan de kleeven aan het ligchaam. In dien staat kwam hij hier ter stede, hij was bekend met ds. van Kooten, die vroeger predikant te Vlissingen geweest was. Met diens hulp en voorspraak vestigde hij zich hier als kleermaker en kon met zorg en moeite het

⁸ Louis-Claude Monnet (1766-1819). Bood zwakke tegenstand en gaf zich over, werd door een op Napoleons order bijeengeroepen krijgsraad bij verstek ter dood veroordeeld. In 1814 door Lodewijk XVIII in ere hersteld (Grand dict. univer. du XIXe s., Paris, 1874).

⁹ Een uitvinding van de Britse generaal Sir William Congreve (1772-1828).

schrane kostje winnen, de vrouw bleef altijd kwijnende van de doorgestane schrikken.

De beurtschipper van Zierikzee op Rotterdam viel, op het Zijpe, met zijne met tarw beladen poonschuit in de handen der Engelschen, die hem, met zijn knecht, in dat schip de reis over zee naar Londen lieten maken, alwaar men hun eerst als krijgsgevangenen hield, doch na eenige weken ontsloeg, omdat aan hun boord geen krijgsmaterieel was gevonden, doch het schip met de lading werd prijs verklaard.

De Engelschen durfden zich, ook na de overgaaf van Vlissingen, niet buiten de eilanden wagen, alwaar zij door hunne vloot genoegzaam beschermd werden, maar zij gevoelden zich te zwak om buiten dat terrein te gaan, daar onder hunne militairen eene besmettelijke ziekte uitbrak, waaraan men de naam van de *Zeeuwsche koorts* gaf, doch waarvan de oorzaak lag in hun ongeregeld leven, het verregaand misbruiken van sterken drank, en het gulzig ten lijve slaan van onrijpe vruchten, terwijl de sterfte zeer bevorderd werd door gebrek aan voldoende hospitalen en medicinale hulp.

Reeds op 4 September werd Zuid-Beveland door de Engelschen ontruimd en door de Hollanders bezet, doch eerst met kersmis verlieten zij Walcheren en daarmede Vlissingen, alwaar zij zich inscheepten. Genoegzaam zonder eenigen strijd hadden zij meer dan de helft hunner magt aan de ziekte verloren. Deze onderneming welke aan de Engelschen een onnoemlijke schat heeft gekost, was goed beraamd maar werd slecht volvoerd.

Die landing der Engelschen in Zeeland gaf aan Dordrecht niet weinig drukte. Eens kwam er eene geheele flotille van ligt gewapende schepen, kanonneerbooten en sloepen hier voor de stad ten anker, die de rivier besloegen, in eene digt gesloten linie, van de Noord tot aan het einde der Kalkhaven, welke schepen van alle punten waren bijeengetrokken tot verdediging der beneden rivieren. Slechts een enkele daarvan heeft gelegenheid gevonden of gezocht om kanonschoten met de Engelschen te wisselen, hetwelk geloof ik voor de Hollanders zeer gelukkig is geweest, want voor een enkel zwaar gewapend Engelsch fregat zouden al de waterleeuwen niet veel meer dan schapen geweest zijn.

Daar er groote behoefte aan allerlei krijgsmaterieel bleek te bestaan, werd met de vervaardiging daarvan grote spoed gemaakt, dat vele handen in beweging bragt. Door mijn Vader was de levering van eenige kruitkelders aangenomen, massive gebouwen, die zoogenaamd bomvrij moesten zijn, geheel van het zwaarste en gaafste eiken hout, waaraan volstrekt geen ijzer mogt verwerkt worden, dit werd geheel door koper vervangen. Om den grooten omvang dier gebouwen, werd door het gemeentebestuur verlof gegeven om die te mogen opslaan in de Korte Nieuwstraat, langs den Arend Maartenschen hof. Dit gaf groote drukte en veel bekijks, men stond verbaasd over de hechtheid der constructie. Waar die kruitkelders naar toe zijn gevoerd en of zij dienst gedaan hebben weet ik niet, maar dat zij, bij al hunne stevigheid, niet bestand geweest zouden zijn tegen de verschrikkelijke uitwerkselen van het werpgeschut uit den tegenwoordigen tijd, daarvan kan men zich verzekerd houden.

2.7 Zeeland en Brabant aan Frankrijk

Bij het gevaar dat Napoleons geweldige toerusting te Antwerpen geloopt hadden door de landing der Engelschen in Zeeland, en de onwil zijns broeders Lodewijk om hem in zijne despotieke handelingen blindelings te volgen, moest het reeds onmagtige Holland onder nog grooter bedwang gebragt worden. Daartoe strekte het voorgeschreven en afgedwongen Parijsche tractaat van 16 Maart 1810, waarbij door Holland aan Frankrijk werd afgestaan de departementen Zeeland en Brabant, met inbegrip van al het land tusschen de Maas en de Waal, waaronder ook Nijmegen en het land van Altena¹⁰. Dat alles werd met Frankrijk vereenigd. Over het in bezit nemen daarvan viel geen spraak meer, de Franschen hadden dat alles reeds vroeger bezet. Men wilde koning Lodewijk het bestuur moede maken en hem tot een vrijwilligen afstand van den kroon doen besluiten, waartoe hij echter niet te bewegen was. Men trachtte hem ook naar Parijs te lokken, waar men hem gewis wel zou gehouden hebben, doch hij was op zijne hoede, zijnde hij nog in tijds gewaarschuwd door Schimmelpenninck, die toen onzen gezant te Parijs was.

Daar Napoleon door zijdelingsche maatregelen niet tot zijn doel kon komen, trad hij nu met open vizier op. Bij een eenvoudig keizerlijk decreet werd in Junij 1810 het eiland Dordrecht tot Fransch grondgebied verklaard, en door een legercorps onder den generaal Salm bezet, welke generaal op het stadhuis eene plegtige audientie hield voor de stedelijke autoriteiten, daar onder behoorde ook de griffier der Regt-bank mr. Jan Rens, welke toen in zwaren rouw was wegens het overlijden zijner eerste vrouw, en die geweldig groote pleureuses of omslaglubben over zijn zwarten rok droeg, waarbij hij een zoo droevig gezigt trok, dat het zelfs de aandacht van den generaal opwekte, die aan den persoon met wien hij toen in gesprek was vroeg: *qui est cet homme douloureux?* Over welke uitdrukking toen niet weinig gelagchen werd, en nog lang naderhand werd Rens *l'homme douloureux* genoemd.¹¹ Dien man genoot hier zeer weinig achting en werd door veelen gevreesd, wanneer hij in een gezelschap tradt waarin de tijdsomstandigheden eenigzins vrij werden behandeld, was dit genoegzaam om alle monden tot zwijgen te brengen, daar hij voor een geheime spion der Fransche politie gehouden werd, doch waarvan nimmer eenig bewijs te voorschijn gekomen is.

2.8 Koning Lodewijk vlucht

Het Fransche corps dat Dordrecht bezet had, stelde zich spoedig in beweging om, in vereeniging met andere troepen, onder bevel van den maarschalk Oudinot, Hertog van Reggio¹², naar Amsterdam op te trekken en een einde te maken aan het bestaan van het Koninkrijk Holland, maar Lodewijk bleef tot op het laatst toe wederstreven. Aan Napoleon wilde hij zijne regten niet afstaan. Op 1 Julij abdikeerde hij ten

¹⁰ Dordrecht zou ook bij het Franse gebied komen. De admiraal Carel Hendrik graaf Verhuell (1764-1845) wist dat – voorlopig – te voorkomen (Turksma, 71).

¹¹ De juiste spelling is douloureux. De grap is niet duidelijk, tenzij men *doux* en *heureux* verston.

¹² Nicolas Charles Oudinot (1767-1847).

voordeele van zijn oudsten zoon¹³ (die als keizer Napoleon III in den oorlog van 1870-1871 met Pruissen zulk een jammerlijk figuur gemaakt heeft).

Koning Lodewijk zich niet in de handen zijns broeders Napoleon willende stellen, vertrok of liever nam de vlugt naar onzijdig grondgebied. Hij heeft zich met de politiek niet verder ingelaten, maar herhaaldelijk blijken gegeven van zijne belangstelling in Holland en de Hollanders, zelfs een door hem onder een aangenomen naam uitgegeven werk getuigt van zijne ingenomenheid met onze natie. Met vele mannen van naam en geleerdheid bleef hij gedurende zijn verder leven in correspondentie.

Van de abdicatie zijns broeders werd door Napoleon niet de minste nota genomen. Na dat Amsterdam door de Fransche troepen bezet was, werd door een keizerlijk decreet, op 9 Julij 1810 te Rambouillet uitgevaardigd, het Koningrijk Holland voor vervallen verklaard en bij het Fransche keizerrijk ingelijfd. Amsterdam werd daarbij als derde hoofdstad van het Rijk erkend, de eerste was Parijs, de tweede Rome. In dit decreet werd de wettigheid dezer inlijving betoogd als zonder tegenspraak zijnde, daar het Koningrijk Holland niets anders was dan Fransche grond, daar het zijn aanwezen verschuldigd was aan de bezonken slibbe en zand, welke door de rivieren de Rhijn en de Maas van Frankrijks bodem was afgeschuurd.

Zulke drogredenen kunnen alleen voor afdoende bewijzen gelden als zij door een millioen gewapende mannen ondersteund worden, waarover Napoleon toen kon beschikken.

Nederland trad toen eene lijdensperiode in, zoo als men die zedert de afschudding van het Spaansche juk niet gekend had, waarbij zelfs de rampzalige jaren 1672 en 1673 niet te vergelijken waren, al viel toen ook het grootste deel des lands in vijandelijke magt, welke de ingezetene op wreedaartige en knellende wijze zijn meerderheid deed voelen. Het was toch altijd een openbare strijd, waarin de provinciën Holland en Zeeland, benevens de stad Groningen, zich zo dapper bleven verweren, dat de woeste vijand, op weinig eervolle wijze, al het veroverde weder moest verlaten en tot het sluiten eener vrede moest komen, die geen buitengewone voordelen voor hem opleverde. Thans was door inlandse twisten, die al 25 jaren geduurd hadden en door schijnvrienden gevoed en aangevuurd werden, Nederland tot zulk eene onmagt en laagte gedaald dat de vernietiging van ons volksbestaan en de inlijving bij Frankrijk, aan den overmagtigen despoot geen enkel schot buskruits heeft gekost.

2.9 Franse maatregelen

Het eerste werk was om aan de ingelijfde gewesten eene andere verdeeling te geven, namenlijk in Departementen, onder geheel nieuwe benamingen, meestal ontleend aan de rivieren welke dezelve doorstroomden. Evenals in Frankrijk kregen de departementen een nummer. De departementen werden opgedeeld in arrondissementen en deze weder in *Communes* of *Mairies*. Het toezigt over het geheel was opgedragen

¹³ De troonopvolger in 1810 was Lodewijks tweede zoon Louis (1804 – 1831); zijn eerste zoon was in 1807 overleden. Charles Louis, de derde zoon, is de latere Napoleon III.

*Rapport à l'Empereur**Sire,*

La réunion de la Belgique à la France a détruit l'indépendance de la Hollande; son système est devenu nécessairement celui de la France; elle est obligée de prendre part à toutes les guerres maritimes qu'a la France, comme si elles était une de ses provinces. Depuis la création de l'arsenal de l'Escaut et la réunion à la France des provinces composant les départements des Bouches-du-Rhin et des Bouches de l'Escaut, l'existence commerciale de la Hollande est devenu incertaine.

Les négociants d'Anvers, de Gand, de Middelbourg, qui peuvent sans entraves étendre leurs spéculations jusqu'aux extrémités de l'Empire dont ils font partie doivent nécessairement faire le commerce que faisait la Hollande.

Déjà Rotterdam et Dordrecht sont à la veille de leur ruine, ces villes perdant le commerce du Rhin qui va directement par la nouvelle frontière dans les ports de l'Escaut en traversant le Biesboch. (-----)

La Hollande est comme une émanation du territoire de la France, elle est le complément de l'Empire: pour posséder le Rhin tout entier, VM(=Votre Majesté) doit aller jusqu'au Zuyderzée.

Alors tous les cours d'eau qui naissent dans la France, ou qui baignent la frontière, lui appartiendront jusqu'à la mer. (-----)

La réunion de la Hollande est encore nécessaire pour compléter le système de l'Empire.

Hierboven staat een gedeelte van het advies ten aanzien van het Koninkrijk Holland dat aan Napoleon door de hertog van Bassano werd uitgebracht. De economische situatie van het land was zo slecht dat het Franse Keizerrijk zich er wel over moest ontfemen. Rotterdam en Dordrecht hadden na de annexatie van België als handelssteden afgedaan.

De werkelijke reden voor de inlijving wordt pas aan het eind vermeld. Wilde het Keizerrijk zijn zogenaamde natuurlijke grenzen krijgen, dan moest het wel de monden van de Rijn en de Maas binnen de grenzen van het Rijk brengen. Tenslotte was dat gebied als het ware niets anders dan een voortbrengsel van de belangrijkste Franse rivieren!

(Een honderd en dertig jaar later worden dezelfde soort verklaringen gehoord!)

- 2.6 Gedeelte uit het rapport van de Duc de Bassano aan Napoleon, afgedrukt in de *Gazette Nationale ou le Moniteur universel* van 10 juli 1810 (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag).

**c. De Hollandsche departementen
van het Fransche keizerrijk
in 1811.**

Schaal 1:3 600 000

1° - 15 geogr.m. - 20 uren gaans

Hooftplaatsen der departementen zijn
onderstreept.

2.7 De indeling van Noord-Nederland na de inlijving bij Frankrijk. Dordrecht maakte deel uit van het *Département des Bouches de la Meuse*.

aan de Cambacèris Hertog van Plaisance¹⁴, die te Amsterdam resideerde, een zachtmoedig man, doch die geheel onder de leiding of het bedwang van eenen Franschen directeur van politie¹⁵ stond, die een gewelddenaar was, voor wien wet of regt niets dan onbeduidende woorden waren. Dordrecht behoorde onder het *departement der Monden van de Maas* dat het nummer 119 kreeg. Onder den titel van Prefect stond aan het hoofd van dat departement de Baron de Stassart¹⁶, een Vlaming van groote bekwaamheid, maar doordrijvend en onverzetbaar, zonder het minste medelijdend gevoel, die men van onnatuurlijke wellust beschuldigde, eene beschuldiging die toen veel tegen de Fransche ambtenaren opging, maar om de algemeenheid daarvan meer aan persoonlijken haat dan aan werkelijk bewezen feiten kon toegeschreven worden.

¹⁴ Uittenbogaard vergist zich. Bedoeld wordt Charles François Lebrun, Hertog van Plaisance (1739-1824). Deze 72-jarige wordt inderdaad door iedereen een zachtmoedig man genoemd.

¹⁵ Het is niet duidelijk wie of wat Uittenbogaard hier bedoelt. Directeur-generaal van politie was Devilliers du Terrage, een niet bijzonder energiek of vervolgziek man (Colenbrander, 33).

¹⁶ Goswin Joseph August baron de Stassart (Mechelen 1780-Brussel 1854).

Aan die Prefecten was eene lijfwacht bijgezet, om aan dat ambt meer glans te verleen, doch die wel noodig was tot persoonlijke bescherming voor den man die zulk eene gehaatte betrekking bekleedde. Tot Sous-Prefect van ons arrondissement werd benoemd onze stadgenoot Jan Repelaer¹⁷, welke ieders achting genoot, maar die zich nimmer op den voorgrond plaatste. Hij was een gedwee uitvoerder der voorgeschreven bevelen, het gewelddadige en gruwelijke daarvan werd zoo veel geplooid en verzacht als zijn weinige invloed maar eenigzins toeliet. Mijn geheugen laat mij in gebreken over den naam des mans die als Maire aan het hoofd dezer Commune werd geplaatst, ik geloof dat het Hendrik Onderwater¹⁸ moet geweest zijn, die bij het gemeen onder den naam van den blaauwkous bekend was, omdat hij de eenige persoon in de stad was die, bij zijn korte zwarte laken broek, met zilveren kuitgespjes, altijd blaauwe saaijetten kousen droeg, ook om hem te beter te onderscheiden van eenen anderen Hendrik Onderwater¹⁹ alhier, zijnen neef, die de snuifneus genoemd werd, wegens het extra ruim gebruik dat deze van die prikkelende waar maakte.²⁰

De naam doet in deze eigenlijk niets ter zake, daar bij de centralisatie van het Fransche bewind, aan het gemeente bestuur niet de minste zelfstandigheid was overgelaten. Voor het daarstellen van elke kleinigheid moest hogere goedkeuring worden ingeroepen. De aanvraag of het verzoek bijvoorbeeld tot noodzakelijke herstelling of vernieuwing eener brug, werd door de Mairie, met de noodige inlichtingen, bij den Sous-Prefect ingezonden, welke dat stuk, met zijne aanmerkingen voorzien, aan den Prefect deed geworden, die het in handen der Commissie van algemeen bestuur stelde. Nadat deze dit onderzocht en daarop gerapporteerd had, ging het naar Parijs aan den minister onder wiens ressort verondersteld werd dat het aangevraagde werk behoorde. Deze stelde het weder in handen van onderhoorigen, en eindelijk geaprobeerd zijnde kwam het weder langs dezelfde vertakkingen bij den aanvrager terug. Gelukkig nog als niet een der tusschenpersonen of committés daarop geen aanmerkingen gemaakt hadden, die opgehelderd of beantwoord moesten worden, want dan moest alles weder op nieuw door dezelfde kanalen gaan. Alvorens men de toestemming had tot eene volstrekt noodzakelijk verandering of vernieuwing, verliepen er soms twee jaren.

2.9.1 Frans op de eerste plaats

Daar wij nu Franschen waren geworden, moest ook de Nederlandsche taal verdrongen en de Fransche taal tot volkstaal opgevoerd worden, dat niet gemakkelijk ging, doch aan pogingen daartoe liet men het niet ontbreken. Op alle scholen moest gelegenheid zijn de kinderen onderwijs in de Fransche taal te geven.

¹⁷ Johan Repelaer (1760-1835).

¹⁸ Hendrik Onderwater, heer van Niemandsvriend (1747-1822). Hij was maire (burgemeester) tot augustus 1811.

¹⁹ Hendrik Onderwater, heer van Puttershoek (1776-1837).

²⁰ Van augustus 1811 tot december 1813 was Paulus Repelaer van Spijkenisse maire van Dordrecht.

Het Keizerlijke Besluit bepaalde ook dat de schoolhouders van lagere scholen verplicht werden op hun school Frans te gaan onderwijzen. Dit bracht een aantal van hen in verlegenheid, want niet alle onderwijzers beheersten het Frans in voldoende mate. De Dordtse schoolhouders Otto Schreuders en Eijmert Hagoort stelden om die reden hun zoon als ondermeester aan; zij hadden de taal in de stad geleerd op de Franse school van respectievelijk Rudolph van der Pijl en Alex Bougier. Door de concurrentie leidde het decreet in Dordrecht tot het verloop van enkele Franse scholen (Esseboom 2003, 294).

De couranten moesten in het Fransch uitgegeven worden, voorloopig met eene Hollandsche vertaling daar nevens, later zou dit enkel Fransch moeten zijn. De particuliere advertentien duldde men nog dat alleen Hollandschen text zouden zijn. Alle notarieele acten moesten in het Fransch worden opgemaakt, eene Nederduitsche vertaling dier stukken daaraan te annexeren was geoorloofd, blijvende de Notaris persoonlijk verantwoordelijk voor de schadelijke gevolgen welke uit eene niet juiste vertaling dier stukken mogten ontstaan, dat voor vele Notarissen veel bezwarends

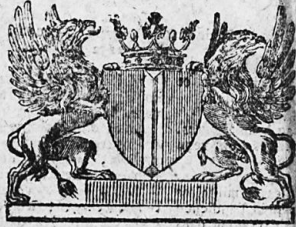
1811.

GAZETTE

DE

DORDRECHT,

de Mardi le 8 Octobre.

N°. 121.

DORDRECHTSCHÉ

COURANT,

van Dingsdag den 8 October.

DORDRECHT, le 5 Octobre. Aujourd'hui vers les sept heures du matin nous avons eu l'avantage inattendu de voir dans nos murs Sa Majesté l'empereur et toi. Elle avait passé la nuit à bord d'un yacht, et était accompagnée de plusieurs corvettes et canonnières venant du Rhin. Dès que monsieur le maire a été averti de cette imprévue il s'est rendu à la chaloupe de Sa Majesté et lui parcourait les principaux canaux de cette ville pour servir la situation.

Sa Majesté l'a reçu de la manière la plus gracieuse, l'a fait passer à son bord, et a continué à traverser les différents canaux; de là elle s'est rendue au Biesbosch, a examiné avec attention le lieu où sont placés les radeaux, et est revenue au yacht, qui ainsi que les autres vaisseaux, s'est ancré près du Gróthoofd.

Sa Majesté a donné audience à toutes les autorités civiles et militaires, s'est informée avec beaucoup d'intérêt de tout ce qui concerne le rapport au bien être et à la prospérité de la ville, a daigné même écouter avec condescendance les observations qu'on lui a faites, et nous a permis de lui exprimer l'espérance de rétablissement pour plusieurs moyens d'agriculture, maintenant dans un état de langueur.

Après avoir attendu qu'ait été cette arrivée, les quais de la ville, Sa Majesté devait passer se sont trouvés bien remplis d'une multitude innombrable de spectateurs, qui manifestaient par les plus vives acclamations la part qu'ils prenaient au bonheur dont jouissait cette ville. Les cris de vive l'empereur et vive la reine se faisaient entendre de toutes parts. Sa Majesté a été reçue par le maire et les autorités civiles et militaires, et a été conduite à son logement par le même chemin qu'elle avait pris pour venir à Dordrecht.

DORDRECHT, den 5 October. Heden ogteind omtrent zeven uren had deze stad, zeer onverwacht, de eer, van Z. M. den K. en K. binnen hare muren te zien.

Hoogstdezelve had den nacht aan boord van het jagt doorgebracht, hetwelk verteld was van verscheide ligte vaartuigen van oorlog, van de Willemstad naar hier gestevend. Nauwelijks had de maire van deze geheel onverwachte aankomst berigt bekomen, en tevens vernomen, dat Zijne Majesteit bereids bezig was enige der voornaamste havens in eene chaloup te doorkruisen en op te nemen of hij begaf zich naar de chaloup des keizers. Z. M. ontging denzelven zeer minzaam en hoffelijk hem uit in de keizerlijke chaloup overteekomen, en voort door de verschillende havens dezer stad, begaf zich vervolgens naar den Biesbosch, nam een zeer nauwkeurig overzigt van de ligplaats der vloeten en keerde terug naar het jagt, hetwelk inmiddels met de overige vaartuigen tot voor het Gróthoofd was op stroom gaan liggen.

Zijne Majesteit ontong aan boord alle de civile en militaire autoriteiten, ondertocht met de meeste belangstelling alle de deelen van stedelijke welvaart en nijverheid, nam zeer gunstig onderscheidene consideratien aan, welke hooger denzelven werden voorgedragen, en liet de gunstigste inzichten op herstel van veel kwijnende bestaansmiddelen hopen.

Hoe onverwacht ook deze komst war, vloeide weldra eene ontelbare menigte van anschouwers naar de grachten en havens, door welke de keizer passeerde, en gaven overal blijken van de levendigste deelneming in het geluk dat deze stad te beurt viel. Het geroep van *live de keizer!* verhoef zich aan alle kanten. Zijne Majesteit merkte meermalen aan den heer maire om de volkrichheid en de goede stemming der burgerij.

N°. 121.

der directie van de Dordrechtse Courant, C. E. 1811.

Deze bepaling is niet toepasselijk op de lezerijders, welke van een patent voorzien zijn. In den Haag, den 1 October 1811.

2.8 De bevolking diende zo snel mogelijk vertrouwd te worden met de Franse taal. De kranten verschenen gedeeltelijk in het Frans met ernaast de Nederlandse tekst.

had, die bij eene niet genoegzame of wel in het geheel geene kennis aan de Fransche taal, hunne acten in het Nederduitsch concipieerden, welke dan in het Fransch werden overgebracht door personen die zij daartoe bekwaam achtten, waarvan zij echter de juistheid niet konden beoordeelen, ofschoon de Fransche text tot origineel moest dienen.

Het bovenstaande is een uitvloeisel van de maatregelen van de prefect De Stassart. Hij heeft het Nederlands achtergesteld bij het Frans en wordt daarvoor op de vingers getikt door zijn chef de intendant d'Alphonse die besliste dat De Stassarts opvattingen in strijd waren met het decreet van 18 oktober 1810. De acten van de Burgerlijke Stand en van de notaris mochten in het Nederlands worden opgesteld. Uit Correspondance de l'intendant d'Alphonse. no. 4392. 16 Décembre 1811 (Naber 140/1).

Nog was er iets bij het notariaat dat voor een geachte notaris hier ter stede later onverwachte en zeer onaangename en schadelijke gevolgen had. De echtheid eener acte was geldig wanneer die door twee notarissen, zonder verdere getuigen, ongeteekend was, waarvan door hun veel gebruik gemaakt werd, inzonderheid bij het passeeren van testamenten. De Notarissen Jeremias van Laaren en Jacobus de Koning²¹, die kort bijeen woonden, bewezen malkander wel eens wederkeerig de dienst om hunne stukken als tweede notaris te teekenen, zonder verder onderzoek naar de wettigheid of getrouwheid hiervan. Het geschiedde ter goeder trouw en werd als eene bloote formule beschouwd. Voor eene rijke Jufvrouw, van Maanen genaamd, die toen aan de Voorstraat over de Berkepoort woonde, had van Laaren eene aanzienlijke geldbelegging gedaan. Hoe of op welke wijze weet ik mij niet te herinneren, doch de daarvan door hem opgemaakte acte was door de Koning als tweede notaris geteekend. De renten of inkomsten dier geldbelegging waren door van Laaren op de vervaltijd geregeld afgekwenen, maar toen die schelm de vlucht naar het buitenland had genomen, met achterlating van zijn boedel in den allerdesolaatsten toestand, bleek dat de acte die Jufvrouw van Maanen had een vals stuk was. De persoon of zaak daarin vermeld had nimmer bestaan, het geld was door van Laaren ten eigen nutte aangewend. Nu werd de Koning, welke als tweede notaris die acte mede ondertekend had, door Jufvrouw van Maanen in regten aangesproken tot vergoeding van het kapitaal, met de interest en kosten, onder verdere beschuldiging van valsheid in geschrift en oplichting. De Koning heeft hier over geprocedeerd tot in het hoogste ressort, doch hij werd (en mijns inziens te regt) telkens gecondemneerd. Ofschoon hij van valsheid in geschrift en escroquerie (= oplichting) werd vrij gesproken, moest hij het kapitaal met de verlopen renten voldoen, komende ook nog voor zijne rekening alle geregelijke kosten, waarbij nog gevoegd moesten worden de rekeningen der advokaten en

²¹ Jeremias van Laaren, notaris te Dordrecht van 1801 tot 1815. Jacobus de Koning, notaris in Dordrecht van 1809 tot 1859.

procureurs. Iedereen sprak schande over de handeling dier rijke dame tegenover den algemeen geachten notaris de Koning, wiens eerlijkheid boven allen twijfel verheven was, doch die door hare hebzucht genoegzaam geruïneerd was. 's Mans goeden naam had echter hier onder niet geleden, zijne practijk nam meer en meer toe, tot aan zijn overlijden heeft hij het onbepaaldste vertrouwen genoten.

2.9.2 Nieuwe rechtspraak

Onze inlijving bij Frankrijk gaf eene grote verandering in de wijze van regtsbedeeling. Het Romeinsche regt, met in acht neming van verleende privilegien en plaatselijke costumes of usantien, doch gewijzigd door talrijke provinciale en stedelijke besluiten, waren de rigtsnoeren en grondslagen voor den loop der procedures en der regterlijke uitspraken. Het was een doolhof van verwarring, waarbij finesse en chicanes dikwijls slaagden in het eindeloos rekken van een proces of het verkrijgen eener twijfelachtige uitspraak door eene Schepensbank, waarin wel eens mannen zaten die, bij al hun gezond verstand, het aan genoegzame regtskennis ontbrak, om een verward kluwen op stipt regtvaardige wijze te ontknoopen. Koning Lodewijk had hierin verbetering trachten te brengen door het vervaardigen van een Wetboek voor het Koninkrijk Holland, doch daar de invoering hiervan niet op gewelddadige wijze, maar zachtzinnig moest geschieden, zou daarmede een geruimen tijd verlopen hebben. Dit Wetboek voor het Koninkrijk Holland werd ook in onze overzeesche bezittingen of Kolonien ingevoerd, onder het bestuur van den Gouverneur Generaal Daendels²², die in zijn soort geen minder dwingeland dan Napoleon was, en heeft gedurende vele jaren aldaar inderdaad weldadig gewerkt.

Onze inlijving bij Frankrijk ging gepaard met de onmiddellijke invoering van het aldaar bestaande Burgerlijk wetboek of *Code Napoleon*, zeer ten genoegen der meeste jonge regtsgeleerden, doch minder naar den smaak der ouden en der procureurs, ook van zulke particulieren die, eenigzins bekend zijnde met den ouden gang van zaken, geen weg konden vinden in de nieuwe vormen en bepalingen. Het was geen wonder dat alvorens de bijstand van advokaten werd ingeroepen, door velen geraadpleegd werd personen die zij, om de betrekking welke door hun vervuld werd, oordeelden in dat nieuwe Wetboek goed te huis te zijn. Als zoodanig werden veelal de deurwaarders bij de Regtbanken beschouwd, welke daarmede goed hun voordeel wisten te doen tot stijving van hunnen geldbuidel. Als deurwaarder bij onze Regtbank was eenen Sjaquet aangesteld, eenen Vlaamschen franschman die Hollandsch verstond, maar het zeer gebrekkig sprak, en die zich op zijne regtskennis veel liet voorstaan. Eens hoorden wij dien man zeggen: *Ikke neem de kood (code napoleon) in de ant en keef de advies an de boer.*

²² Herman Willem Daendels (1762-1818). Hij studeerde rechten aan de hogeschool van Harderwijk, werd een vurig patriot, diende onder meer als generaal in het Franse leger en bezette met Pichegru in 1795 Nederland. Hij bekleedde de functie van Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië van 5 januari 1808 tot 16 mei 1811, daarna weer dienst in het Franse leger. In 1815 werd hij Gouverneur-Generaal van de Nederlandse kolonies in het Afrikaanse Guinea, een onbeduidende post. Hij overleed er in 1818.

2.9.3 Marechaussees

Tot adsistentie der justitie en politie, voornamenlijk ten platten lande, werd een corps keurlingen opgericht, onder den naam van Marechaussees te voet en te paard, welke voor deze dienst behoorlijk geoefend werden en inderdaad van veel nut waren. Zij werden een schrik voor misdadigers en oproermakers, veel meer dan de vroegere burgerlijke agenten. Bij volks oploopen waren een paar marechaussees te paard dikwijls genoegzaam om groote benden uiteen te doen stuiven, zonder dat zij gebruik van hunne wapenen behoeften te maken.

De leden der Regtbank, en wat tot den aankleef van dien behoorde, moesten bij de gerechtszittingen eene voorgeschreven uniforme kleeding dragen. Die toga, bef en baret zetten hun veel deftigheid bij, maar een jammerlijk gezigt was het wanneer

322 Liv. II. Tit. IV. Chap. II. Des servitudes, &c.

Art. 671.

Il n'est permis de planter des arbres de haute tige qu'à la distance prescrite par les réglemens particuliers actuellement existans, ou par les usages constants et reconnus; et, à défaut de réglemens et usages, qu'à la distance de deux mètres de la ligne séparative des deux héritages pour les arbres à haute tige, et à la distance d'un demi-mètre pour les autres arbres et haies vives.

Art. 672.

Le voisin peut exiger que les arbres et haies plantés à une moindre distance soient arrachés.

Celui sur la propriété duquel avancent les branches des arbres du voisin, peut contraindre celui-ci à couper ces branches.

Si ce sont les racines qui avancent sur son héritage, il a droit de les y couper lui-même.

Art. 673.

Les arbres qui se trouvent dans la haie mitoyenne sont mitoyens comme la haie; et chacun des deux propriétaires a droit de requérir qu'ils soient abattus.

SECTION II.

De la distance et des ouvrages intermédiaires requis pour certaines constructions.

Art. 674.

Celui qui fait creuser un puits ou une fosse d'aisance près d'un mur mitoyen ou non;

Celui

II. Boek, IV. Tit., II. Hoofdst. Van servituten, enz. 323

Art. 671.

Het is niet geoorloofd, hoog opschietende boomen te planten, dan op den afstand, die bij de thans bestaande bijzondere reglementen, of door vaste en erkende gebruiken bepaald is; en bij ontbreken van reglementen en gebruiken, op den afstand van twee mètres van den afscheidslijn der twee erven, voor zoo veel de hooge boomen betreft, en op den afstand van eene halve mètre, ten aanzien van andere boomen en levendige heggen.

Art. 672.

De buurman kan vorderen, dat de boomen en heggen, op eenen korteren afstand geplant, worden uitgerooid.

Hij, over wiens erf de takken der boomen van zijn buurman overhangen, kan den laatstgemelden noodzakken, om die takken af te houwen.

Indien de wortels der boomen op zijn erf doorschieten, heeft hij regt om die zelf aldaar weg te hakken.

Art. 673.

De boomen, die in de gemeene hegge gevonden worden, zijn even als de hegge gemeen, en elk der twee eigenaars heeft regt om te vorderen, dat zij gekapt worden.

TWEEDE AFDEELING.

Van den afstand, en tuschen beiden te maken werken, die tot zekere gebouwen vereischt worden.

Art. 674.

Die een waterput, of een put tot een secreet in de nabijheid van eenen muur, het zij gemeen, het zij niet gemeen, laat graven;

X 2

Die

2.9 In ons land werd de Code Napoleon (het Burgerlijk Wetboek) ingevoerd.

men, op zoogenaamde Napoleonsdagen, die Heeren, in dat plegtgewaad, uit het gerechtshof langs de openbare straat naar de hoofdkerk zag trekken om, op hoog bevel, aldaar den Allerhoogsten dankoffers te brengen voor gebeurtenissen, die gewis velen hunner inwendig zullen vervloekt hebben.

De invoering van de Code Napoleon (later Code Civil = het Burgerlijk Wetboek) ging met die van de *Code de commerce* (= Wetboek van Koophandel) gepaard, volgens welke alle geschillen over zaken die handel en scheepvaart betroffen, moesten geoordeeld worden. Ook deze stad werd met een *tribunal de commerce* bedeeld, waarin alleen wettig erkende kooplieden zitting hadden, die door den prefect benoemd werden. Het eerste werk van dit gerechtshof was dat door deszelfs President de journalen van elken koopman moesten geparafeerd worden. Geen handeling werd in regten voor wettig erkend, welke niet in zulk een geparafeerd journaal op den zelfden dag der handeling was geboekt. Het kon als een uitvloeisel geacht worden der Fransche leer: *Ieder is een schelm tot hij bewezen heeft een eerlijk man te zijn.*

Van de uitspraken van dit gerechtshof kon men in hooger beroep komen, doch ons Hof van appèl was te Valenciennes, waarlijk geen plaats en op zulk een afstand, om zich ligtvaardig aan nieuwe procedures te wagen over eene reeds gecondemneerde zaak. Raadzamer was het om eenig ongelijk of schade liever geduldig te verdragen.

Wee! den ongelukkigen gearresteerde, het zij hij werkelijk schuldig of slechts verdacht was, die derwaarts moest getransporteerd worden om zijn eindvonnis te vernemen. De gevangenen moesten het traject te voet afleggen, onder escorte van twee gendarmes, het zij hij alleen of met meerderen was. De pistolen dezer gendarmes waren met scherp geladen, zij hadden last om bij het minste verzet of poging tot ontvlugting, de daders neer te schieten. De gevangenen die zij moesten vervoeren werden de handen gekluisterd en de armen op den rug gebonden. Door een of meer lijnen of touwen hechte men allen aan malkander, welke lijn dan aan het paard of den zadelknop werd vast gemaakt en zoo ging het voorwaarts. Elken dag werd er minstens vijf uren gaans afgelegd. Op de étappeplaats werden altijd de slechtste hokken of gevangenkamers voor de zoogenaamde passanten ingeruimd en hunne voeding was ad idem. Welk een verschil met de tegenwoordige tijd hier te land, waar zelfs de diepst schuldige gevangene met menschelijkheid wordt behandeld.

2.9.4 Censuur

De openlijke vrije verkondiging van den geest der onderdanen in woord of geschrift, was steeds de nachtmerrie voor gekroonde dwingelanden, daar hunne despotieke handelingen, wanneer die in een behoorlijk licht gesteld werden, hun persoon in verachting en hun bewind in gevaar zou brengen.

Napoleon wist zeer goed dat die geest van vrije beoordeling zijner daden hem niet gunstig kon zijn. Die te onderdrukken, of liever te vernietigen, was zijn gestadig streven, terwijl men niet kiesch was in de middelen om daartoe te geraken. In Frankrijk was hem zulks naar wensch gelukt, op zijn vergroot rijksgebied moest dit mede toegepast worden. Nederland moest ook in dat Fransche geluk deelen, die alhier op Fransche wijze werd ingevoerd.

Om de vrijheid van het woord te beperken werd eene *geheime politie* in het leven geroepen. Daar voor verkreeg men onder alle rangen verachtelijke personen, die

zich onder allerlei standen verspreidende, een schandelijk misbruik maakten van de door hun afgeluisterde of aangehoorde gesprekken, al waren die ook in vertrouwelijke of familie kringen gevoerd, en dezelve aangaven of overbrieften (dikwijls overdreven, soms leugenachtig). Wanneer de handelingen of daden van Napoleon daarin wat scherp beoordeeld of veroordeeld waren, wee! de persoon die zich zulks veroorloofd had. Kon de geheime politie daarin geene onmiddellijke aanleiding tot strafregterlijke vervolging vinden, dan wist men op de eene of andere wijze dien man wel te doen boeten voor zijne vrijheid van spreken.

De ondervinding welke men van deze geheime bespionneering verkreeg bragt allerwege stroefheid in het verkeer, aan gestrengte beoordeeling der politiek durfde men zich in het publiek in het geheel niet wagen, het was bezwaarlijk genoeg om zulks in vriendenkringen te doen, bij de vrees dat onder hun een spion der geheime politie mogt zijn.

Om het nadeel te voorkomen dat de uitdrukking van den vrijen geest in geschrift mogt veroorzaken, strekte de invoering der censuur. De drukpers werd onder hoog toezicht gesteld, niets mogt uitgegeven worden zonder goedkeuring der aange-stelde censors, die de geheele uitgaaf konden verbieden, of daarin voorkomende phrases schrappen.

Hoe benauwd de regels waren, blijkt uit het volgende

Uit een vertaling op rijm van het boek Job (hoofdstuk 39 v. 33) werd de regel
*En waar men lijken ziet, zijn arenden*²³ te vinden
geschrapt (Colenbrander, 35).

De censors konden hele phrases schrappen, dat altijd het geval was wanneer er op de voorvallen van den dag ongunstige aanmerkingen gemaakt werden of eenig buitenlandsch nieuws niet in den smaak van het gouvernement viel. Voor de uitgevers van nieuwsbladen was het een kwade tijd. Alvorens deze de pers verlieten, moesten dezelve door plaatselijke censors worden nagezien, door wien menige phrase geschrapt werd. Intusschen was men ter drukkerij bezig geweest met het zetten van het manuscript, wanneer dit nu gecorrigeerd terug kwam, ontbrak dikwijls de tijd om, door verzetting, de geschrapte text aan te vullen, deze werden dan eenvoudig uitgeligt en die vakken bleven open. Menige courant heeft op die wijze het licht gezien.

Van de boeken die men in druk wenschte uit te geven, moest het manuscript naar Parijs worden opgezonden, om daar nagezien en de uitgaaf veroorloofd te worden. Ook daar was men niet zuinig met het doorschrappen van phrases die niet welgeval- lig waren. Viel de geest van het werk niet in den smaak der censors, dan werd het wel eens moedwillig vergeten.

Bij de groote drukte die aan de censorale bureaux te Parijs heerschte, vermiste men soms een geheel werk, dat in het ongereede geraakt was en waarvan de terugvinding

²³ De adelaar was door Napoleon gekozen tot symbool van het Keizerrijk en kwam op veel vaandels voor.

onder de zeldzaamheden behoorde. In 1811 zou van den achtingswaardigen en talentvollen Dordrechtschen predikant Ewaldus Kist²⁴, bij de boekhandelaars A. Blussé en Zoon alhier een godsdienstig werk worden uitgegeven, waarvan het manuscript ter censuur naar Parijs was opgezonden, men had daarvan geen afschrift gehouden, men

2.10 In 1815 verscheen *Het ongunstig onthaal des Heilands in de wereld, enz.* Het is misschien dit boek van ds. Kist dat zo lang door de censuur te Parijs werd vastgehouden.

²⁴ Ewaldus Kist (1762-1822) was een zeer geliefde, orthodoxe predikant. De bekende schrijfster Betje Wolff was zijn aangetrouwde tante. Hij was voorzitter van het Dordtse leesgezelschap *Diversa sed una*.

was verzekerd dat het manuscript ter bestemde plaats was ontvangen, doch vermist werd. Alle verder onderzoek daarna bleef vruchteloos, zelfs geheel onbeantwoord, men beschouwde het werk als geheel verloren. Toen in 1815 de geallieerden Parijs voor de tweede maal hadden ingenomen, en de mogendheden zich beijverden om weder bezit te nemen van de voorwerpen van kunst en wetenschap, die hun in de oorlogen met Frankrijk ontfond waren, waarvoor al de paleizen, kunstkabinetten en boekverzamelingen doorsnuffeld werden, kwam ook het manuscript van den eeraarden Kist te voorschijn, de Heeren A. Blussé en Zoon kregen het weder in hun bezit, het werd gedrukt en uitgegeven.

2.9.5 Continentaal stelsel

Het Continentaal stelsel dat Napoleon uitvaardigde, was een economische strijd tegen Engeland. De Nederlanders konden alleen met Franse toestemming nog handel drijven met de Engelsen. Een speciale militaire macht – die voor ongeveer een derde deel bestond uit Fransen – bewaakte de zeegeaten om het naleven van de voorschriften af te dwingen. In oktober 1810 ontvingen de Franse douaniers nog strengere instructies. Elk schip uit Engeland of uit Engelse kolonies moest worden aangehouden. Vanuit Nederland uitvaren kon alleen onder speciale condities. Toestemming om uit te varen werd alleen gegeven aan Franse schepen onder de voorwaarde dat de lading tenminste voor een derde gedeelte moest bestaan uit Franse zijden stoffen en waardevolle voorwerpen (Brugmans, 38). De kustvaart was volledig in handen van de Fransen, de Nederlanders dienden zich daar verre van te houden. De genoemde maatregelen verlamden de Nederlandse internationale handel. Bovendien moest over in Nederland aanwezige koloniale waren 50%, later 40%, belasting worden betaald door de eigenaren. De goederen die via de Rijn naar Nederland kwamen, werden eveneens onderworpen aan een heffing van 40%. Het een en ander leidde tot grote ontevredenheid en woede onder de bevolking.

Bij de woede van Napoleon om de Engelsen, die te lande voor hem onbereikbaar waren, ten ondergang te brengen door het vernietigen van hunnen handel en door het beletten van het debiet (= de afzet) hunner fabriekaten op het vaste land van Europa, laat het zich begrijpen dat zijn continentaal stelsel, bij onze inlijving in Frankrijk, alhier onmiddellijk met de uiterste gestrengheid in werking werd gebracht. Alle Engelsche fabriekgoederen, onder wien en waar ook berustende, werden verbeurd verklaard en moesten, zonder eenige vergoeding, aan het Rijk worden afgeleverd, dat ook het geval was met alle Koloniale waren, indien men daarvan geen regten wilden betalen, welke de toenmalige waarde dier goederen verre overtroffen, wie daarin fraudeerde werd met gestrenge straffen of zware boeten bedreigd. Om te waken voor de stipte nakoming van deze en meer andere bezwarende wetten en voorschriften, werd het land overstroemd door een heir van gewapende Fransche tolambtenaren, die onder het bevel stonden van directeurs, controleurs en ontvangers, die of militairen waren of militaire rangen had-

den.²⁵ De goederen en koopwaren welke op die wijze geconfiskeerd of geabandonneerd waren en die men in de magazijnen aan het Kromhout opsloeg, waren echter niet talrijk, omdat men in de laatste twee jaren weinig had kunnen aanvoeren, terwijl de eigenaars wel zorg droegen om van hunne voorraad zoo veel te verbergen als maar eenigzins mogelijk was, waarin de particuliere burgers hun zeer behulpzaam waren, daartoe allerlei kunstjes gebruikende. Ik kan mij niet herinneren dat van die zoogenaamde fraudeurs een enkele gesnapt is, ofschoon enkelen daarbij groot gevaar hebben geloopt. Zoo had den Heer Hugo Gevers²⁶, die vroeger veel handel dreef op de Levant en de Middellandsche Zee, eene groote partij goederen, van daar afkomstig, geborgen op eene plaats in zijn woonhuis aan de Grootkerksbuurt, die bijna onvindbaar was. Het geheim werd echter verraden: eene Jufvrouw die goed met de Fransche taal bekend was, had op eenen namiddag afgeluisterd van twee douaniers die bij haar in de kost lagen, dat zij dien nacht eene recherche in het bewuste huis moesten doen. Van het door haar gehoorde gaf zij onmiddellijk, met een ongeteekend briefje, kennis aan den Heer Gevers. Werkelijk werd in dien zelfden nacht het huis door de douaniers bezocht en scherp gevisiteerd, zij waren goed onderrigt, want de verborgen bergplaats werd zeer spoedig gevonden, maar het nest was ledig, de aap was gevlogen, men had alles nog in tijds kunnen ontruimen en eene andere bergplaats daarvoor gevonden. Toen die jufvrouw eenige jaren later tot armoede vervallen was en ondersteuning zeer behoefde, nam zij de vrijheid om zich nog eens schriftelijk tot dien Heer te wenden en hem aan dat ongeteekende briefje en die smokkelzaak te herinneren, maar het heeft haar niet het minste voordeel opgeleverd. Het karakter van den Heer Hugo Gevers was te nobel om te durven veronderstellen dat deze hiermede bekend is geweest, eerder zou ik vermenen dat het alleen ter kennis kwam van zijnen boekhouder Pieter van Volkom, die er juist de man voor was om dat eenvoudig te smoo-ren. Deze van Volkom bezat buitengewone bekwaamheden. Hij is Rijksambtenaar geworden en was de regterhand van onzen beroemden of beruchten stadgenoot de advocaat van Tets van Goudriaan²⁷, welke onder Koning Willem I eerst Gouverneur van Zuid Holland en later minister van finantien was. Hij heeft groote schatten nagelaten, maar van Volkom is arm gestorven. Deze wist ook wel van verteeren maar niet van sparen.

De in de Rijksmagazijnen bijeen gebragte geconfiskeerde goederen en koopwaren werden in 1811 op het exercitieveld achter 's lands werf (thans de Cornelis de Wittstraat en daar achter gelegen nieuwen aanbouw) in het openbaar verbrand, doch algemeen was men van oordeel dat er veel verdwenen moest zijn, want de brandstapel was niet zeer belangrijk. Ik zag toen iets dat bij de Fransche militairen ongehoord was. Een officier gaf met zijn degen een slag aan een schildwacht, die uit de smeulende goederen iets naar zich toe wilde halen of misschien dieper in het vuur werpen, zijnde het slaan bij de Fransche soldaten onbekend, daar kleine mis-

²⁵ Een geheel uit Fransen bestaand en op militaire wijze ingericht en bewapend korps. Zij waren de enige Fransen met wie de bevolking dagelijks in aanraking kwam. Zij waren zeer gehaat bij de Nederlanders (Colenbrander, 34 e.v.).

²⁶ Hugo Gevers (1765-1852), koopman en later burgemeester van Dordrecht.

²⁷ Arnold Willem Nicolaas van Tets van Goudriaan (1771-1837).

slagen disciplinair werden bestraft en belangrijke misdaden door de hooge militaire gerechtshoven werden behandeld.

2.9.6 Verval tabakshandel

Een belangrijke tak van handel en industrie werd door onze inlijving bij Frankrijk in eens geheel vernietigd, het was de tabakshandel, met de daarmede gepaard gaande kerverijen en karotten fabrieken of snuifmolens. Deze mochten niet in werking blijven. Onder den naam van *Regie* had het Rijk zich het monopolie van den handel in tabak en snuif voorbehouden. Het fabriceeren daarvan geschiedde in enkele groote steden, alwaar daarvoor uitgestrekte werkplaatsen waren aangelegd. In alle de gemeentens werd een bepaald getal debitanten (= verkopers) aangesteld voor de uitslijting, aan elk ander was de verkoop verboden. Voor debitant moest men eene wettige vergunning hebben. Het kwam nog al eens voor dat gepasporteerde²⁸ militairen met zulk een postje begunstigd werden. Voor de regiewinkels prijkte het keizerlijke wapen, de aflevering geschiedde in gezegelde pakjes, waarop het gewigt en de prijs vermeld was.

- 2.11 Een Regiewinkel was herkenbaar aan het keizerlijke wapen dat de handelaar mocht voeren. Dit tweetalige bord prijkte in de Franse Tijd boven de winkel van Simon van Brakel & Zn op de Voorstraat Noord.

²⁸ Militairen die eervol ontslag hadden gekregen.

De tabaksrookers hieven vreesselijke jeremiades aan over de slechte kwaliteit van het geleverde, daar men zich met het inlandsche gewas moest vergenoegen, dat verschrikkelijk stonk, waaraan de Hollandsche neuzen niet gewoon waren.

Doch ook alle andere fabrieken en trafieken, welke maar eenigzins aan het alles beheerschende belastingstelsel onderhevig waren, ondervonden groote moeilijkheden en somtijds belangrijke beboetingen bij het niet stiptelijk nakomen van voorgescreven ellendige kleinigheden. Ook de verplaatsing en het vervoer van eenig belast artikel, werd bezwarend en kostbaar gemaakt door de *permis, pas-avants, acquits* of *acquits à caution* welke daartoe gevorderd werden, om welke te belooften veel tijds verloren ging, daar men aan de declaratie bureaux niet vlug geholpen werd, wegens de daar heerschende drukte bij de omslagtigheid van al het schrijfwerk, terwijl men dan nog het contraseign of de afteekening op het stuk moest verkrijgen van de douaniers of ambtenaren welke met het toezigt over dat vak van dienst belast waren.

Van alle bedrijfstakken waren die van brander of distillateur en slijter van sterke dranken wel de onaangenaamsten, en behoorden zij tot de meest geplaagden. Onophoudelijk werd hun voorraad aangepeild, soms twee malen op eenen dag, en de douaniers waren zoo vlijtig in het naspeuren van alle hoeken en gaten in de fabrieken of winkels, dat men hun den naam van *kelderratten* gaf.

Eenige jaren later zagen wij alhier ter stede dat misbruik, doch op kleiner schaal toegepast, toen men de plaatselijke regten op het gemaal, geslagt en gedistilleerd publiek verpacht had en de vleeschhouwers Johann Gottlieb Loos en L. de Visser als pachters optraden, die Pieter Buytink tot hunnen boekhouder en Abraham Bruystens tot contróleur aanstelden, doch welk dwangbestuur niet veel jaren geduurd heeft.

Dien J.G. Loos was in zijn soort een schrander man, doch om zijne uitspraak moest men dikwijls lagchen, minder omdat hij een Oostfries van geboorte zijnde onze taal zeer onzuiver sprak, maar om zijn onwillekeurig verwisselen der letters *b* met *p*, of *p* met *b*. Daar hij stalhouder was werden bij militaire inlegering van ruitery zijne stallen, als de beurt aan hem was gekomen, met de paarden bezwaard, het welk hem eens deed zeggen: ik krijg de baarden en een ander de mansjabben. Op een andere tijd vertelde hij eens regt gesmuld te hebben aan waterpotten met gestoofde beeren. Hij bedoelde aan botjes uit het water en gestoofde peertjes. Eens dat aan zijn vrouw het gebruik van pillen voorgeschreven was, die niet al te welriekend waren, klaagde hij dat zijn vrouws billen zoo stonken.

2.9.7 *Tiërcering*

In de Franse tijd was de Nederlandse staatsschuld tot een ongekennde hoogte gestegen en de daarmee samenhangende rentelast werd een ondraaglijke last voor het Koninkrijk Holland. Het had ertoe geleid dat de rentebetalingen aan de obligatiehouders in 1808 en in 1809 achterwege waren gebleven; de staatsobligaties waren noodlijdend geworden. Toen Keizer Napoleon het Koninkrijk Holland in juli 1810 inlijfde, zag die als enige oplossing voor de hoge uitgaven het invoeren van de *tiërcering*. De staatsschuld werd nog volledig erkend, maar de verschuldigde rente werd teruggebracht tot een derde gedeelte. Napoleon garandeerde in elk geval een gedeeltelijke rentebetaling,

iets wat al enkele jaren achterwege was gebleven. Het systeem werd inderdaad op die manier ingevoerd.

De bevolking keek er toch wat anders tegen aan. De tiërcering werd beschouwd als een voorbeeld van kwade trouw van de bewindhebbers. Hun kon onrechtvaardig handelen worden verweten. De op de obligaties vermelde rentevoet was immers een door de staat gegarandeerde rentevoet, zo luidde het verwijt. Bovendien zou bij een permanente toepassing van het systeem – en daar zag het voorlopig naar uit – de ondergang worden ingeluid van vele liefdadige instellingen, zoals armenhuizen, weeshuizen en ziekenhuizen die voor een belangrijk gedeelte hun financiële middelen uit renteopbrengsten putten.

Stonden handel en nijverheid, de koopman en winkelier, door het Fransche despotismus aan de uiterste grenzen van hunnen ondergang, niet minder werden zij getroffen die, zich verlatende op de Nederlandsche goede trouw, hun kapitaal of de door hun bespaarde noodpenningen in Nederlandsche fondsen hadden belegd en van derzelve renten hadden moeten leven, dat ook het geval was met de meeste instellingen van liefdadigheid, die door voorgeschreven bepalingen daartoe verplicht waren, of waartoe derzelve administrateurs waren overgegaan, met de overtuiging dat het werkelijk voordeel hunner instellingen daardoor behartigd werd. Door gedwongen afpersingen en ellendige geldverspillingen was de publieke schuld van den Nederlandschen Staat tot eene geweldige hoogte gestegen. Tot daartoe had men nog de middelen weten te beramen om de renten van die schuld te kwijten, hoewel gebrekkig en niet zonder veel vertraging. Napoleon had bij zijn broeder Lodewijk steeds aangedrongen op een Staats bankwet of geheele doorhaling dier Schuld, dat door den goeden Lodewijk steeds halsstarrig was geweigerd, daarin gesteund wordende door zijne buitengewoon bekwame ministers Gogel²⁹ en Voûte³⁰. Bij de inlijving erkende Napoleon deze Schuld slechts voor een *derde*, waarvan rente zou betaald worden. De verdere twee derde werd voor vernietigd verklaard. Dit was de zoogenaamde tiërceering.³¹

Groot was de ellende die hierdoor werd veroorzaakt, voornamenlijk onder de ouden van dagen uit den middelstand van burgers, die uitsluitend van deze renten moesten bestaan, daar hun de krachten, vermogens of gelegenheid ontbraken, om door inspanning en vlijt in het ontbrekende te voorzien. Ook vele liefdadige instellingen en arme-inrigtingen kwamen daardoor in een jammerlijke toestand. De liefdegaven verminderden op eene verschrikkelijke wijs, van erfstellingen (legaten) hoorde men niets meer, en nu het vaste inkomen dat zij van Nederlandsche effecten (grootendeels hunne eenige bezitting) trokken tot een derde gereduceerd, terwijl bij de dagelijks vermeerderende armoede onder de bevolking, de aanspraken op de ondersteuning of hulp dier instellingen steeds toenamen, konden derzelve bestuurders niet anders doen dan die uitgaven gestadig inkrimpen, tot het eindelijk bijna

²⁹ Izaak Jan Alexander Gogel (1765-1821); bekwaam belastingwetgever.

³⁰ Robert Voûte (1747-1823), directeur van de Centrale Kas.

³¹ Uittenbogaard vergist zich. De schuld werd volledig erkend, maar de rente daarover werd slechts voor een derde gedeelte betaald. Het resultaat was overigens gelijk.

geen ondersteuning meer kon genoemd worden. Voor de vergadering van Diakenen der Nederduitsche Hervormde Gemeente kwam eene vrouw (die echter niet tot de allerarmste behoorde) jammeren over de geringe bedeeeling die zij trok, dat door den voorzittende diaken, zijnde de houtkooper H. Kuyl, beantwoord werd met: *Wijf! klaagt gij nog, een brood en een dubbeltje elke week, 't is een hooge bedeeeling.*

In sommige weeshuizen moest het te kort zoo veel mogelijk gevonden worden op de voeding, legging en verwarming der weezen, de suppoosten die niet volstrekt dringend noodzakelijk waren, werden weggezonden, aan het onderhouden der gebouwen kon niets gedaan worden. Men zal uit dit alles wel kunnen opmaken dat de gezondheid der verpleegde kinderen op eene harde proef werd gesteld.

Het sloopen van vele gebouwen, dat reeds zedert 1803 in het oog was gevallen, bekam onder het bestuur van Koning Lodewijk en Keizer Napoleon eene geweldige uitgebreidheid. De vermogenden ontteden zich meestal van hunne lustverblijven of buitenplaatsen en van hunne paleisachtige woningen om op veel kleiner voet te gaan leven. Anderen moesten hunne eigendommen realiseeren, daar zij geen huurders voor dezelve konden vinden en de noodige herstellingen daaraan niet ten kosten konden leggen, terwijl de buitengewoon zware belastingen met onverbiddelijke gestrengheid werden ingevorderd en het geld zeer schaars was. Van gouvernements wege werd aan deze sloopingswoede niets in den weg gelegd, ofschoon vele steden daardoor geweldig ontsierd werden. Het was voornamenlijk 's Gravenhage dat onder dien druk verkeerde. Alhier ter stede kon men zich gelukkig noemen, daar slechts weinige gebouwen onder den moker vielen, doch van de talrijke buitenplaatsen in ons eiland bleven maar enkele behouden. Voor de sloopers was het toen een gouden tijd. De van 's Gravendeel naar hier gekomen timmerlieden, de gebroeders Arnoldus en Levinus de Groot (beide wakkere en ondernemende mannen), deden toen groote zaken waarin vooral de eerstgemelde zeer gelukkig was. Onder anderen kocht deze een groot landgoed in Gelderland, de opbrengst van het lood der gebouwen, de boomen van het plantsoen en het tot humus overgegangene zedert vele jaren afgevalen blad, zijnde een gezochte mestingsstof, was genoegzaam tot voldoening van den geheelen koop prijs van dit grondstuk.

2.9.8 Conscriptie

De inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Franse Keizerrijk betekende onder meer dat er allerlei Franse zaken werden ingevoerd. Het maatschappelijke leven onderging voor de Nederlanders een opvallende verandering. Zo dienden de overheden een nauwkeurige administratie op te zetten waaruit allerlei statistische gegevens waren te destilleren.

In 1811 volgde de invoering van de Burgerlijke stand, waardoor geboorte, doop, huwelijk en overlijden nauwgezet werden vastgelegd. Degene die nog geen achternaam voerde, werd verplicht er een te kiezen. Louter uit verzet tegen het Franse bewind werden soms lachwekkende keuzes gemaakt, waarmee de nazaten onnadenkend werden opgezaald.

De Fransen voerden eveneens het metrieke stelsel in, waarbij de Franse standaardmeter de basis vormt. Oude maten dienden te verdwijnen, de meter, de

liter en de kilogram – gebaseerd op het decimale stelsel – vervingen de grote verscheidenheid aan lengtematen, inhoudsmaten, en gewichten. De Fransen streefden naar een centraalgeleide eenheid.

Andere Franse maatregelen die de Nederlanders raakten, waren onder andere het verder doorvoeren van het Continentaal stelsel, de tiërcering en de *conscriptie*.

De nauwgezette bevolkingsadministratie maakte het voor de Fransen eenvoudig na te gaan welke Nederlandse mannen de juiste leeftijd hadden om als militair dienst te nemen in de keizerlijke legers. De invoering van de militaire dienstplicht – de conscriptie – leidde uiteindelijk ook in Dordrecht tot veel ellende.

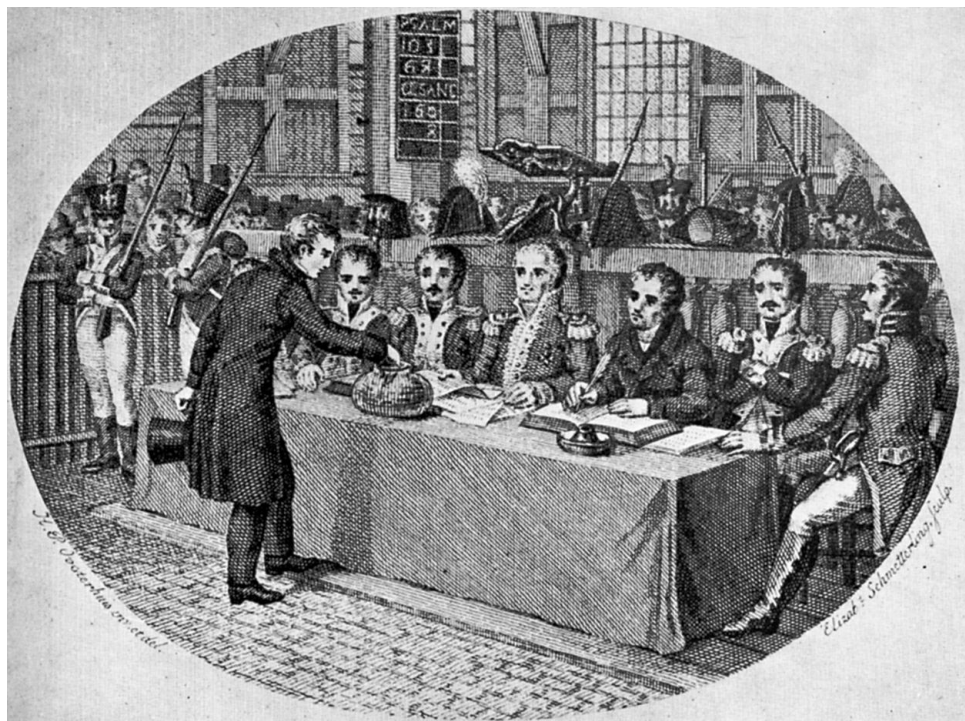
Van al de verliezen, onderdrukking, vernedering, rampen en ellende welke uit de inlijving bij het Fransche rijk ontstonden, was er voor den Nederlander niets grievender noch ontzettender dan de invoering der militaire conscriptie, die geweldadige volksligting, waardoor zoo vele jeugdige menschen, de hoop en bloem der natie, van het ouderlijke hart werden gescheurd en aan hunnen werkkring onttrokken, om in verwijderde landen hun bloed te storten ten dienste van een despotismus, dat door hun gehaat en vervloekt werd. Napoleon hadt bij zijn broeder Lodewijk steeds aangedrongen, met klimmenden ernst en ten slotte zelfs met bedreiging, om de militaire conscriptie in het Koninkrijk Holland in te voeren, waartoe hij echter volstrekt de hand niet wilde leenen. Hij stelde te veel prijs op de achting en liefde der Hollanders om eene geweldenarij in werking te brengen, welke hij wist dat geheel in strijd was met hunnen aart. Zij hadden voor het meerendeel een aangeboren afschuw van den soldatenrok.

De vernietiging van het Koninkrijk Holland had ook de onmiddellijke invoering der conscriptie ten gevolge, doch Napoleon vergenoegde zich niet met eene ligting over die jonge lieden welke in 1810 hun twintigste jaar zouden volbrengen, maar hij gaf aan zijn decreet eene terugwerkende kracht, en bepaalde dat ook de contingenten over 1807, 1808 en 1809 moesten geleverd worden.³² Volgens zijne despotieke redeneering, had in het koninkrijk Holland reeds in 1807 de conscriptie³³ ingevoerd moeten zijn, daarin had zijn broeder zijne verplichting tegenover het Rijk niet vervuld, dat nu hersteld moest worden.

Verder werd bepaald dat voor de lotelingen van die jaren geene vrijstellingen van dienst werden erkend, dan die geldig waren ten jare dat zij ingeschreven hadden moeten zijn. Dit was voor de gehuwden, welke in die jaren vielen, een ontzettende slag, hun huwelijk gaf hun geen vrijstelling. Trokken zij een dienstplichtig nummer, dan werden zij aan hun gezin ontruikt. Ik heb onder anderen eenen Centen gekend,

³² Napoleon ging uit van een inwonertal van 2 miljoen. In Frankrijk werden per miljoen inwoners tussen de 15.000 en 20.000 mannen ingelijfd. Hij stelde zich soepel op ten opzichte van ons land, want uit 1808, 1809 en 1810 werden per jaar 1.500 man opgeroepen en 3.000 man van de lichte 1811; in totaal 7.500 man (Naber, 86/87).

³³ Anders dan bij onze latere dienstplicht, zit in conscriptie iets van een loterij.

- 2.12 De conscriptie had iets van een loterij. De mannen met de lage nummers moesten zich beschikbaar stellen voor de Napoleontische legers. Het aantal benodigde manschappen nam echter toe naarmate de veldtochten slechter verliepen, waardoor de meeste mannen werden opgeroepen.

een wakker en braaf werkman die in 1807 was gehuwd en reeds twee kinderen had. Deze trok een laag nummer, moest uittrekken, vrouw en kinderen zonder middelen van bestaan achterlatend. Men heeft hem niet weder gezien, hij is gesneuveld of van gebrek omgekomen, dat met de meesten onzer stadgenooten het geval is geweest welke in die rampzalige conscriptie jaren zijn gerekwireerd.

Over alle zaken de conscriptie betreffende stond in elk departement een Raad van recruteering, gepresideerd door den departementalen prefect, of bij diens afwezigheid door den sous-prefect van het district. Te dezer stede werden de groote zittingen van dien Raad, namelijk loting en keuring, gehouden in het choor der Groote Kerk. Voor dien dienst was afgezonderd het achterste en eenigzins verheven gedeelte van het choor, het overige was vrij gelaten voor de conscripts en de talrijk toegevloede belangstellenden, bij welke het zeer ruw en woest toeging, waar onder de kunstige en kostbare aloude choorbanken, welke men daar had laten staan, zeer mishandeld werden, dat men later de vrijheid nam aan de beeldstormerij in 1572 toe te schrijven, die echter toen in deze stad in het geheel niet bestaan heeft.

De walgelijke prefect de Stassart verzuimde nimmer om de keurings zittingen bij te wonen, om zich te verlustigen met het gezicht der conscripts die gebreken hadden of die voorgaven en van de remplaçanten, die zich geheel naakt moesten ontkleeden,

In het begin van het jaar 1811 werden de jongelingen in 1788 geboren, tot de loting opgeroepen. Ook ik, in November van dat jaar geboren, behoorde tot die Klasse, in het eerste Kanton van Dordrecht.

Velen hadden in voorraad een' *Remplaçant* in akkoord, met premie, in geval van vrijloting. De angst om te laat te komen en niet voorzien te geraken, deed de markt van dezen menschenhandel tot eene verbazende hoogte stijgen.

Met den grootsten tegenzin in den militairen stand, zag ik den lootdag (20 Maart 1811), die op mijn toekomstig levenslot eenen beslissenden invloed kon hebben, angstig te gemoet. Voorzien met eenige gereede penningen begaf ik mij naar onze Groote Kerk, waar de loting stond plaats te grijpen. De Raad van recrutering was onder het bestuur van den *Sous-Prefect* in het koor gezeten met de noodige *Gens d'armes* ter hunner bescherming bij zich. De werkzaamheden vingden aan, met eene aanspraak. Daar de namen volgens het Alphabeth gelezen werden, was ik de derde aan de beurt, om dit grof spel te spelen. Ik open het noodlottig papier zelve en lees nummer 139. De Heer *Sous-Prefect* veronderstelt, dat dit nummer vrij kan wezen. Maar de vele vrijstellingen, naardien velen gehuwd waren, kan dit twijfelachtig maken. Een persoon die na mij getrokken had N° 178 wil mij verzekeren, dat mijn nummer weinig gevaar zal loopen. Ik stel hem verwisseling van nummers voor, waartoe hij genegen is; maar men durft noch geld loven, noch bieden. Ik stel hem daarom voor, zooveel goudguldens te willen afstaan, als hij met ééne hand grijpen kan. Dit zonderling akkoord wordt aangenomen en omstanders waren er tot getuigen genoeg om deze ruiling te bevestigen. Aller aandacht is op den grijpenden gevestigd. Zijne vrienden zullen een' hoed bij mijnen jaszak houden om de vallende stukken te vangen. Hij oefent vooraf zijne vingers in het uittrekken: en ziet, daar doet hij den kloeken greep van 37 stuks achtentwintigen, en ik ben 39 nummers hooger.

Om deze verwisseling de noodige echtheid te geven en te doen behouden, is dit binnen drie dagen, ingevolgen de wet, aan de *Sous-Prefecture* aangeteekend.

De Raad van recrutering zat vervolgens om de voor den dienst bestemden aan te wijzen, welk getal bevonden werd niet hooger op te klimmen dan tot N° 110 à 120. En alzoo werd bij deze keuring mijne ruiling nog niet voor deze Regtbank gebracht, maar zoude volgens het antwoord van den *Prefect* (op mijne aanvraag deswegens) eerst te pas komen, als in het vervolg mijn getrokken nummer werd geroepen. De aanteekeening bij de *Sous-Prefecture* waarborgde mij het genot der ruiling. Ik bleef dus bij de zoogenaamde reserve of hooge nummers behooren.

De Departementale Garde, uit vrijwilligers gevraagd, en boven het *contingent* gevorderd, verkleinde dit getal van in reserve staanden. Sedert werd er van deze Klasse nog gevorderd de *Rotterdamsche* Stadswacht of *Garde soldé*. Dan ook bij deze opvraging kwam het niet tot het *door mij* getrokken nummer. Ik meende nu alle gevaren te boven te zijn, toen Napoleon den togt naar *Rusland* ging ondernemen en alvorens het beruchte *Senatus consult* van 13 Maart 1812 uitgaf, waarbij hij, om het Rijk in zijne afwezendheid te bewaren, de oprigting werd bevolen van den 1sten, 2^{den} en 3^{den} Ban Nationale Gardes, iedere Ban van 100.000 man in 100 cohorten verdeeld. De eerste ban, die dadelijk in werking moest komen, werd aangewezen uit de hooge nummers of de in reserve staanden van vroegere lotingen, doch in *Holland* uit de drie Klassen die aldaar nog naar geloot hadden. Voor de 88 Cohorten of 88.000 man die binnen den tijd van ééne maand in de wapens moesten wezen, waren de kantons N° 1 en 2 van *Dordrecht* opgelegd 41 man te moeten leveren, waardoor ook mijn getrokken nummer voor dezen dienst werd opgevraagd.³⁴

Uit: Adrianus van Altena: De Hollander onder de Fransche cohorten', pagina 5. 6 en 7.

achter een kraamscherm dat in het hooge gedeelte van het choor was gesteld, waarbij de Stassart altijd van zijn zetel opsprong om oculaire inspectie te nemen, zoogenaamd om door de daartoe aangestelde doctoren en chirurgijns niet bedrogen te worden.

Wee! den conscrit die door geene in het ooglopende uitwendige gebreken zijne ongeschiktheid voor den dienst kon staven, maar zich op inwendige gebreken beriep. Deze werden naar de militaire hospitalen verwezen alwaar men hun martelaars kuren deed ondergaan, alvorens men hun als volstrekt ongeschikt voor den dienst finaal ontsloeg. Vele pogingen zag men in het werk stellen om door voorgewende kortzigtigheid of doofheid aan den gevreesden dwang te ontkomen, doch met weinig succes, hier werd list tegen list gesteld. Een zoogenaamde doove had voor den Raad allerlei proeven gelukkig doorgestaan. Blijmoedig verliet hij de kerk met de overtuiging van aan den dans ontsprongen te zijn. Bij den uitgang wordt hij door een persoon die achter hem ging, met een zachte stem gewaarschuwd dat zijn zakdoek uit zijn zak hing, onwillekeurig wendt hij zich om en was nu *bon soldat*! Zijn waarschuwer was iemand die hem op een oogwenk van een der raadsleden achtervolgd was.

Een der conscrits heb ik echter door een gelukkig toeval zien vrijstellen. Het was Cornelis Blom, meer bekend onder den naam van Kees de Krab, omdat hij zijn bestaan vond met het uitventen langs de straat van gekookte krabben en garnaal, alsmede mosselen. Hij was iemand van een onnoozel uitzigt, hadt een lijzige spraak, een slierende gang en zijne oogen stonden eenigzins scheel, geen wonder dat hij een speelpop der straatjeugd was, die hem altijd naschreeuwde, dat hij met de grootste kalmte verdroeg en geen weerwerk gaf.

Onze Kees had een dienstpligtig nommer getrokken en moest opkomen om gekeurd te worden. Toen hij voor de balie van den Raad van recruteering kwam, ontstond er onder het talrijke publiek een groot gejoel en het uitbulken van *Krabba! Krabba!* De prefect begon bijna aan een volksoproer te denken en informeerde naar de oorzaak van dat groote rumoer. Een lid van den Raad, welke met de toestand van Blom bekend was, gaf ten antwoord dat de oorzaak lag in den conscrit die voor hem stond, die een soort van idioot was, welke altijd door het gemeen werd nageschreeuwd, doch daar het een zachtzinnige dwaas was, die nimmer geweld gebruikte, was het tot daartoe niet noodig geweest om hem door opsluiting schadeloos voor de maatschappij te maken. Dit getuigenis, ook door anderen bevestigd wordende, bragt zijne finale vrijstelling te weeg.

Nadat wij van de Fransche heerschappij ontslagen waren staakte Kees zijne gewaande dwaasheid en toonde dat men hem onder de schrandersten kon tellen. Hij liet toen zijnen krabbenhandel aan zijne zuster over, onder den naam van Pauwelijn berucht, welke zijne deelgenoot in dat bedrijf was geweest, en begon eenen *scha-gchelhandel*, eene soort van uitdragerij, welke hij meer en meer met gunstig gevolg uitbreidde. Hij stierf als een der voornaamste uitdragers en heeft geen onaartig vermogen aan neven en nichten nagelaten.

←
34

Het opsporen van de man die zijn nummer 178 aan Van Altena had verkocht, liep op niets uit. Deze had zich reeds als remplaçant voor een ander in militaire dienst begeven. Adrianus van Altena moest onder de wapenen.

2.9.8.1 Remplaçanten

De voor de werkelijken dienst aangewezen conscrit mogt zich ook laten vervangen door iemand van bepaalden leeftijd en niet in de termen der conscriptie verkeerende, doch die van statuur niet kleiner mogt zijn dan de geremplaceerde. Voor den remplaçant moest een vol dienstjaar worden ingestaan. Indien hij binnen die tijd deserteerde, om ziekte werd weggezonden of aan ziekte overleedt, moest de geremplaceerde een ander man binnen weinige dagen in dienst stellen of *zelf* uittrekken. In de keuring van die remplaçanten was men zeer scherp. Dat caprice (= grilligheid) en omkoopning daarmede gepaard gingen, is bewezen. Een flinke kerel werd alhier door den prefect afgekeurd omdat zijne voeten wat breed waren en hij niet goed zou kunnen marcheeren, terwijl een andere remplaçant, die nog veel breeder voeten had, werd goedgekeurd. Aan een conscrit van wien reeds twee remplaçanten waren afgekeurd, werd de zijdelingsche raad gegeven om, alvorens hij de derde ter keuring aanbodt, daarover eerst te spreken met zekeren hoog geplaatsten ambtenaar bij de prefectuur, maar hij moest niet vergeten om 20 gouden napoleons, in een papiertje gewikkeld, zoogenaamd ongemerkt in het kabinet van dien ambtenaar op zijn schrijftafel achter te laten. Aan dien wenk werd gevolg gegeven en zijnen derden remplaçant werd goedgekeurd. De beide andere remplaçanten die men afgekeurd had vonden weder koopers van hun ligchaam. Zij werden nogmaals gekeurd en nu zonder eenige aanmerking aangenomen.

Onder zulke omstandigheden en bij al de gevaren welke de onophoudelijke oorlogen opleverden, moesten remplaçanten duur gekocht worden, de prijs daarvan steeg bij elke ligting. Voor vele fatsoenlijke burgers, die liever goed dan bloed gaven, was de opoffering om hunne zonen van den krijgsdienst door remplacement te bevrijden, eene totale ruïne. Door verreweg de meeste remplaçanten werd met dat bloedgeld op de roekelooste en schandelijkste wijze omgesprongen, zeer enkelen slechts zorgden voor de toekomst. Onder die weinigen behoorde de timmerman Jan Duppe, deze bedong *f* 5.000³⁵ om te remplaceeren voor den Heer Pieter van Tets. Het kapitaal moest, tegen bepaalde renten, tot aan zijne wederkomst of tot aan zijnen dood blijven staan, en die renten aan zijne vrouw verantwoord. Voor haar en hunne kinderen hadt hij bovendien nog een vast weekgeld bedongen. Hij had het geluk om in 1814 ongedeerd bij de zijnen terug te keeren, en bleef om zijn loflijk gedrag bij de familie van Tets zeer in achting. Door deze kreeg hij eerst de betrekking van vaste timmerman in stadsdienst, en later van Secretaris der slagroede³⁶, dat een voordeelig postje was. Hij begon toen ook eene Scheepsslooperij, waarmede hij goede zaken gedaan heeft. Wij hebben hem nog vele jaren als een geacht en wel gezeten burger in ons midden gekend.

Bij mijn vader op den winkel was een gehuwde knecht, doch zonder kinderen, Pieter van Leeuwen, een flink werkman van onbesproken gedrag. Deze liet zich ook door het hooge bloedgeld verlokken om remplaçant te worden, dat hij gedeeltelijk

³⁵ Dit bedrag kwam overeen met ongeveer 20 jaarsalarissen van een arbeider.

³⁶ De slagroede was een recht van de stad en werd verpacht. De pachter bracht de koper en verkoper van geveilde goederen een bedrag in rekening. Op 28 mei 1807 werd bepaald dat van alle geveilde goederen 1¼ stuiver per gulden door de verkoper en 1 en een achtste stuiver door de koper betaald moest worden (Dalen, 437).

gebruikte om zijne arme moeder, broeders en zuster te ondersteunen en in bedrijfjes te helpen. Het overige nam hij onder eigen beheer, doch ik heb in later jaren niet kunnen bemerken dat zulks voordeelig voor hem geweest is. Zijne vrouw trok met haren man mede. Hij werd ingedeeld bij het 125e regiment, waar onder veel Hollanders waren en zij marketentster werd. Om zijne militaire verdiensten werd hij gedecoreerd met het kruis van het *Legioen van eer*.

Bij den terugtocht van Moscouw in 1812 werd dit regiment, dat in de achterhoede was en den aftogt moest dekken, bij het overtrekken der Beresina door de Russen afgesneden, en na een woedend gevecht het ellendig overschot door hun krijgsgevangen gemaakt. Als geboren Hollander werd aan van Leeuwen toegelaten om in Russischen krijgsdienst over te gaan, waartoe hij ook besloot, liever dan te midden van een buitengewoon strengen winter naar het hartje van Rusland vervoerd te worden. Gelukkig waren man en vrouw niet gescheiden geworden, zij bleven ook verder bijeen en behoorden tot het eerste Russische legercorps dat den Nederlandschen bodem betrad. Beide droegen aan hunne ligchamen de blijken van het geweld des oorlogs, hij had de lanssteek van een kozak in de borst en zij een geweerkogel door de kuit van het been gehad, waarvan zij beide gelukkig genezen waren. Bij de organisatie van het nieuwe Nederlandsche leger door den Souvereinen Vorst Willem I, wist van Leeuwen eene overplaatsing bij dat leger te verkrijgen. Daar aan zulke mannen toen groote behoefte was, werd hij aangesteld tot adjudant onderofficier. Na volbragte diensttijd aanvaardde hij weder zijn vroeger ambacht, doch bij het uitbreken van den Belgischen opstand in 1830, boodt hij op nieuw zijne diensten aan en werd aangesteld tot Luitenant adjudant bij een bataillon plattelands Schutterij. Om de goede diensten die hij daarbij bewezen had, liet men hem zoo lang mogelijk de aan zijn rang verbonden soldij behouden. Doch alle goede dingen nemen een einde. Toen hij zijn officiers ontslag bekwam moest hij weer gaan timmeren. Hij werd voor vaste timmerman aangenomen in de zoutkeet van Gerrit van Hoogstraaten en Zoon te Zwijndrecht, welke betrekking hij nog vele jaren lang tot aan zijn overlijden vervuld heeft.

2.10 Nationale Garde

De gewapende burgerij alhier ter stede, welke de rust en orde moest handhaven, was tot op onze inlijving bij Frankrijk (1810) zeer gebrekkig ingerigt. Men had daarbij meer op kwantiteit dan wel op kwaliteit gelet. Derzelver geoefendheid in den wapenhandel liet geweldig veel te wenschen over, de uitrusting was gebrekkig. Aanvankelijk bepaalde zich hun distinctief tot een steek of punthoed, voorzien van cocarde en kwastjes aan de beide punten. Onder koning Lodewijk werd dit met een uniformrok vermeerderd, doch de verdere kleeding en het schoeisel was *à volonté* (= naar believen), ofschoon bij elke oproeping de burgers verzocht werden om op te komen in zwarte broek en witte kousen. Napoleon ontbond deze bespottelijke wapening, na daar uit onder den naam van Nationale Garde, een bepaald getal mannen gekozen te hebben, voornamenlijk dezulke welke men kon veronderstellen dat door hun bedrijf of stand het meeste belang hadden bij de handhaving van rust en orde. Deze manschappen ontvingen voor Rijks rekening eene geheele militaire kleeding en wapening. Eene persoons vervanging was, onder hoogere goedkeuring bij dit

corps veroorloofd, maar in dat geval kwam de geheele uitrusting en wapening van den remplaçant voor rekening van den geremplaceerde. Deze manschappen werden, onder aanvankelijke leiding van een militair officier, onder stipte tucht gebragt en vlijtig geoefend, zoo dat men van hun werkelijke dienst kon verwachten wanneer hunne hulp noodig mogt zijn.

In 1810 had zich alhier eene eerewacht gevormd, meestal bestaande uit jonge lieden van den deftigen stand, afgedeeld in een escadron kavallerie, eene compagnie infanterie en een corps sloeproeyers of mariniers, die zich geheel op eigen kosten op de sierlijkste en smaakvolste wijze kleedden en wapenden. Militaire officieren belastten zich met hunne instructie. Voor de sloeproeyers werd op de scheepstimmerwerf van Jan Schouten aan de Hellingen eene allerprachtigste sloep of boot gebouwd. Dit corps stond onder het bevel van onzen later zoo beroemd geworden zeeschilder J.C. Schotel, die op 20 December 1838 overleden is. De dienst van vlaggejonker der sloep, werd verrigt door den toen zeer jeugdigen Frans Buys 't Hooft³⁷, later in 's Rijks zeedienst getreden en tot den rang van Schout bij nacht opgeklommen. Van het geheele corps vond echter hunnen trompetter het meeste bekijks. Daarvoor had zich laten aanwerven den joodschen muziekmeester Davidson, een aller bekwaamst musicus maar een echt loshoofd en doordraaijer, die men in eene rijke Oostersche fantastische kleeding had gestoken, waar in hij bij zijne rijzige gestalte en echt joodsche gelaatstype, een schilderachtig figuur maakte. Doch het gebeurde wel eens dat hij zijn prachtig gewaad naar de bank van leening had gebragt en door de sloeproeyers moest gelost worden als zij van zijn dienst gebruik moesten maken.

2.11 Bezoek Napoleon

Napoleon zijn kinderloos huwelijk met Josephine de Beauharnais hebbende laten ontbinden, was op 1 april 1810 weder in het huwelijk getreden met de Oostenrijksche aartshertogin Maria Louise. In dat najaar maakte hij met zijne jonge vrouw eene reis naar de ingelijfde gewesten. Hij liet zijne echtgenoot van Antwerpen vooruit reizen over Breda, door het land van Altena, van Sleeuwijk over te steken naar Gorinchem en verder naar Utrecht, om haar daar weder te ontmoeten, dat voor de Dordrechtsche Garde d'honneur eene groote teleurstelling was, daar zij wel konden veronderstellen dat de keizer dezelfde route zou nemen, en zij dus verstoken zouden zijn van de eer om hem alhier luisterrijk te ontvangen. Daarom besloten zij om liever naar Gorinchem te trekken dan zich dat genoeg te ontzeggen, zoo als werkelijk ook geschiedde. Waardoor onze mariniers de eer hadden om de keizerin, met hunne prachtige sloep van Sleeuwijk naar Gorinchem over te brengen. Napoleon was van Antwerpen over Breskens naar Vlissingen vertrokken om de geweldige versterkings werken in oogenschouw te nemen, die zedert den inval der Engelschen in 1809 aldaar waren aangelegd. In plaats van zijne reis over land te vervorderen, besloot hij zulks te water te doen, daar de bij uitstek gunstige wind eene zeer snelle reis naar Holland beloofde. Hij begaf zich aan boord van een keizerlijk jacht, waarmede hij op 5 October, met het aanbreken van den dag, alhier arriveerde, zonder dat iemand

³⁷ François Xavier Buijs 't Hooft (1799- 1860). Hij was bij deze gelegenheid bijna 12 jaar. Zijn vader Pieter was in de Franse tijd commissaris van politie van het 1e canton van het arrondissement Dordrecht. Van het 2e canton was dat Samuel Boas.

van zijne komst eenig vermoeden had. Terwijl het jacht verder doorvoer en tusschen het Groothoofd en de Noord half weg de rivier ten anker kwam, was Napoleon bij het begin der Kalkhaven in eene sloep getreden. Hij liet zich langs den buitenkant dier kade roeijen, stapte aan de Vuilpoort aan wal, wandelde een oogenblik over het Houten hoofd, ging weder in de sloep en gaf bevel om de Oude- of Voorstraatshaven in te roeijen, welke hij tot aan het eind toe vervolgde en de Boombrug gepasseerd zijnde begaf hij zich weder aan boord van het jacht.

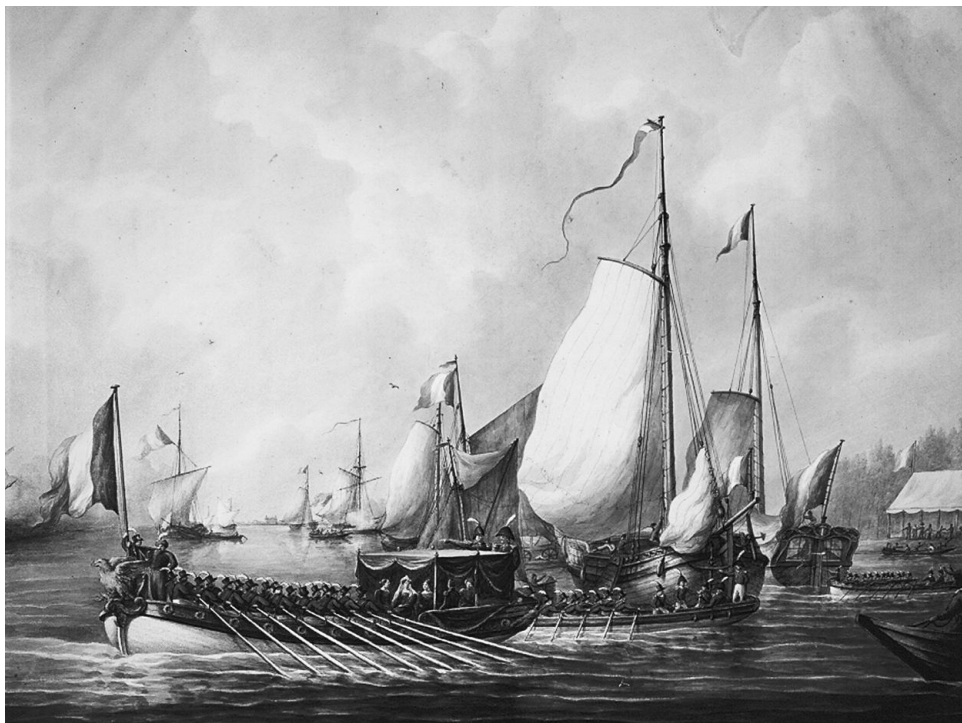
Hij was reeds het gewelf der Beurs onder door gevaren, toen door iemand die op de Wijnbrug stond herkend werd dat de keizer in de sloep zat, die zeer langzaam voortgeroeid werd. Onbegrijpelijk was het hoe snel deze tijding zich verspreidde en alle beenen in beweging bragt. Op de Nieuwbrug was reeds een hoopje menschen, de Boombrug stond vol en het Groothoofd kon spoedig de bijeengestroomde menigte bijna niet bevatten. Bij de onderscheiden autoriteiten was nu ook bekend geworden dat de keizer zich voor de stad bevond. Het staatsiepak werd in allen haast aangeschoten en men begaf zich, meerder of minder talrijk, zoo als het toeval dit wilde, naar het op de rivier liggend jacht om Z.M. te complimenteeren, bij welke gelegenheid hem eenige woorden ontvielen over de gunstige ligging der stad voor den aanbouw en conservatie van zware oorlogsvaartuigen, alsmede voor arsenalen van allerlei aart, om de gemakkelijke verscheping van hier uit naar alle punten, omdat wij aan de ineenvloeiing der hoofdrivieren lagen.

Ik had verlof gekregen om in den vroegen morgen van dien dag mede naar Zwijn-drecht te mogen varen met een paar knechts van mijn Vaders winkel welke aldaar eenige zakken aardappelen wilden gaan halen die zij gekocht hadden. Ten tien uren weder aan de Dordsche wal komende vernam ik het arrivement van de keizer en liep zoo snel als de beenen mij dragen wilden naar het Groothoofd.

Ik vermeen Napoleon toen ook gezien te hebben, staande achter op het jacht ter zijde van het roer, doch het kan niet meer dan een enkele blik geweest zijn, daar de drukte aan boord te groot was om naauwkeurig te kunnen onderscheiden.

Tegen 12 uren werd op het jacht het anker geligt en de reis naar Gorinchem voortgezet met een harden gunstigen wind. Men had door eene estafette aan onze Garde d'honneur te Gorinchem kennis gegeven van de aankomst des keizers alhier en dat hij zijne reis te water zou vervolgen. Zij waren daardoor in de gelegenheid om hem aldaar reeds aan den dijk, een eind buiten de poort, in parade staande te ontvangen. Bij zijne ontscheping aan de Waterpoort en gedurende de korte tijd dat hij te Gorinchem vertoefde, verstrekke zij hem tot eerewacht.

Bij zijn vertrek werd hij door de geheele garde tot buiten de vestingwerken geleid, terwijl de Garde cavallerie hem vergezelde tot aan de Lek tegenover Vreeswijk. De keizer en zijn gevolg zaten te paard, de helft der Garde cavallerie opende den trein, welke door de andere helft opgesloten werd. De keizer reed zeer snel en er werd geen halt gehouden, tot bezwaarnis van een der cavalleristen, die geweldigen achterlast kreeg en den aandrang der natuur niet langer kunnende weerstaan, liet hij de broek maar vol lopen, terwijl bij de schuddende beweging van ruiter en paard, dat baksel eene toenemende oppervlakte besloeg, waarvan de uitdamping niet onder de lieflijkste behoorde, tot groote ergernis van den prefect de Stassart, welke vlak

2.13 Napoleon en keizerin Marie Louise reisden via Sleewijk naar Gorkum. De sloep waarin zij de overtocht maakten, werd bemand door leden van de Dordtse Garde d'honneur.

achter dien cavallarist reed, zoo dat hij alles uit de eerste hand kreeg. Hij kon niet nalaten om uit te schreeuwen: *mon Dieu quel odeur!*

Men vertelde hem dat het de stinkende lucht van den hennip was die aldaar in de slooten te roten lag. Dat hij het inderdaad geloofd heeft zou ik betwijfelen. Des anderen daags kwam de geheele Garde d'honneur weder binnen onze veste, zeer voldaan over hun uitstapje van acht dagen naar Gorinchem, alwaar zij op de royaalste wijze ontvangen waren. Men hadt hun bij de deftigste ingezetenen ingekwartierd, doch zij sleten hunnen meesten vrijen tijd bij den kastelein Vleugel, in de groote societeit aan de Waterpoort, alwaar het lustig toeling.

2.12 Carnaval

Door de vele Fransche ambtenaren en militairen die alhier hun verblijf hadden, werd in 1811 het vastenavond feest op zeer luidruchtige wijze gevierd. Onderscheiden optogten van gemaskerden trokken door de straten, onder welke mij bijzonder behaagde eene optogt van visschers met hunne vrouwen of meisjes. Daar iets dergelijks alhier nog nimmer gezien was, bragt het niet weinig volk op de been, doch verstoringen hadden er niet plaats, de stipste orde werd gehandhaafd.

Dit vrolijk tafereel werd al spoedig opgevolgd door eene daad van willekeur, die het medelijden der Dordtenaren in hoogen graad opwekte. Het finantieel der meeste

godshuizen was allerwege, door de rampzalige tijdsomstandigheden, in zoo diep verval geraakt, dat de verpleging der weezen magtig veel te wenschen overliet. Dit gaf aan Napoleon eene schoonschijnende reden tot het uitvaardigen van een decreet, strekkende tot zoogenaamde verligting van die godshuizen. De daarin opgenomen jongens³⁸, die maar eenigzins ontwikkeld van postuur waren en krachtig genoeg om een klein- of kadettengeweer te dragen, moesten aan het Rijk worden overgeleverd, die hun in militaire scholen verzamelde en, zoodra zij genoeg in den wapenhandel geoefend waren, tot bataillons vereenigde, onder den naam van *pupillen*, welke bataillons al spoedig onder de meest woeste van het leger gerekend werden. Daarvan had het ongelukkige Woerden in November 1813 de droevige ondervinding bij de overrompeling of bestorming dier stad, waarbij een bataillon dier pupillen zich zoo bloeddorstig en plunderzuchtig gedroeg dat, toen zij een week later, op hunne retraite naar Braband door Gorinchem moesten passeeren, de aldaar commandeerenden generaal Rampon³⁹ niet toestond dat zij daar nacht verblijf hielden, of zelfs maar door de stad trokken. Zij moesten buiten om de wallen hunnen marsch vervolgen en werden bij de boeren ingelegerd. Het was aan familie betrekkingen of belangstellenden in het lot dier weezen vrij gelaten, om de voor de militaire school aangewezenen naar zich te nemen, waarvan hier ter stede ook nog al gebruik gemaakt werd.

In dit jaar 1811 werden de alhier bestaande groote Rijks constructiewinkels⁴⁰ opgeheven en het personeel bij de militaire magt ingedeeld, ofschoon men hun tot hiertoe als burgers had beschouwd en niet als militairen. Een oud vriend van ons huis, de smidsbaas Bach, en zijne beide volwassen wakkere zonen, moesten toen ook vertrekken. Slechts een dier zoons hebben wij later weergezien. Zijnen broeder benevens hunnen achtenswaardige vader hadden in den verschrikkelijken veldtogt van 1812 tegen Rusland het leven gelaten. In plaats van de opgeheven constructiewinkels werd alhier een geweermagazijn gevestigd, eigenlijk een werkplaats tot herstelling van defecte geweeren, waarvoor het arsenaal achter de Groote Kerk tegenover de (later opgeruimde) kranen werd aangewezen.

In den zomer van 1811 passeerden hier, onder een zwaar geleide, twee transporten van Spaansche krijgsgevangenen, zoogenaamde *insurgentes* of *guerillas*, de slagtoffers van overdreven vaderlands liefde en godsdienstige dweeperij, welke door hunne geestelijken tot den hoogsten trap was angevuurd. Het waren meestal echte rovers typen, doch in hunnen ziekelijken toestand, bij eene ellendige verwaarloosde kleding, die hunne naaktheid slechts gedeeltelijk bedekte, vonden zij bij onze burgers veel medelijden, en werd hun menige ondersteuning toegestoken, waar tegen hun geleide zich niet verzette. Die gevangenen werden naar de Helder of het Nieuwe diep getransporteerd, om aldaar in pontons opgesloten te verhongeren of in het vuil te vergaan.

Dat medelijden der burgers was in het geheel niet naar den zin der Franschen militairen welke toen alhier in garnizoen lagen, zijnde een bataillon van het 124e

³⁸ Vooral in de 18e eeuw was het in de Republiek gebruikelijk jongens uit de weeshuizen met en zonder dwang aan te werven voor de VOC. Velen vonden een snelle dood in dat dienstverband (Roos, 120/1).

³⁹ Antoine-Guillaume Rampon (1759-1842).

⁴⁰ Het woord *winkel* heeft in die tijd ook de betekenis van *werkplaats*.

regiment, welke in deze krijgsgevangenen alleen de deelgenooten zagen van den verschrikkelijken guerillakrijg in Spanje, waarvan zoo vele Fransche soldaten op verraderlijke wijze het slagtoffer geworden waren. Dat Fransche bataillon werd gedurende hun verblijf alhier bij de burgers ingekwartierd, en daar zij zich meestal zeer onhebbelijk gedroegen, veroorzaakte dat menigen hooggaanden twist tusschen hun en hunne tijdelijke kostgevers. Ik woonde toen in de Nieuwstraat en zag eenen twist aanvangen tusschen eenige militairen en burgers, die van beide zijden ondersteuning vindende, een groote volsoploop te weeg bracht. De burgers het te kwaad krijgende, kwamen vele burens aan het gevecht deel nemen, die zich van krachtiger middelen dan de enkele vuist hadden voorzien. Jordaan de Haan, kastelein in *De Keizerskroon*, met een zware rotting, waarvan de knop met lood was gevuld, de winkelier Willem van der Waart met een groot kaasmes, de tagerein⁴¹ Eb of van der Eb met een ijzeren staaf. Ook vrouwen namen deel aan den strijd, een militair die in het voetzand geraakt was⁴², sleepten zij door de goot voor de Latijnsche school (thans de hogere burgerschool), tot groote schade voor zijne appelbloesem kleurige uniform. De burgers behielden de overhand, de militairen namen de vlucht. Zij moeten gewis aanleiding tot dezen oploop gegeven hebben, of men heeft het feit niet gestreng willen onderzoeken, althans de burgers die het meest in het oog geloopt waren, en die men reeds een geregtelijk verhoor had laten ondergaan, kwamen met eene bestraffing vrij.

2.13 ‘Vrijwillige’ ruitërij

Bij de ontzettende toebereidselen die Napoleon voor zijnen Russischen veldtog maakte, oordeelde hij de versterking zijner cavallerie noodzakelijk. Om daartoe op de gemakkelijkste en onkostbaarste wijze te geraken, werd aan de prefecten een wenk gegeven dat door de gemeentens moesten worden aangeboden vrijwillige ruiters, voorzien van paarden, wapens en kleeding, alles ten kosten der gemeenten of anders in plaats daarvan eene goede som geld. Zoodanigen wenk was voor de slaafsche prefecten een bevel tot onmiddellijke volvoering. De Stassart gaf aan de gemeentens van zijn departement *De Monden van de Maas* voorschrijving hoe hierin gehandeld moest worden. Kon men geen vrijwilligers krijgen of koopen, dan moesten die eenvoudig uit de hooge noemers der lotelingen genomen worden.

Dat laatste was alhier het geval, doch waarbij zeer onregtvaardig en willekeurig te werk werd gegaan, lagere noemers stapte men over en hogere noemers werden aangewezen. Onder die gepasseerde lagere noemers behoorde een zoon van den spekslager Faassen, die aan onzen sous-prefect stoutmoedig verklaarde dat hij het volk zou opruijen tot verzet als men zijnen zoon wilde *dwingen* tot *vrijwillig* ruiter, doch het welk eene eigendunkelijke daad was, door geen keizerlijk decreet gewettigd, maar dat hij zich stil zou houden wanneer men zijn zoon niet moeide. Voor deze onwillige vrijwilligers werden onder anderen Leendert van Dongen, een braaf en flink werkman, alsmede den oudsten zoon van Kempers de melkboer, aangewezen. Beide hebben hun leven in dezen oorlog gelaten. Ik heb ook niet gehoord dat van de anderen iemand hier teruggekomen is.

⁴¹ Een tagrijn is een handelaar in tweedehands zaken.

⁴² *In het voetzand geraken* betekent *het onderspit delven*.

2.14 Vrijwillig naar het Oosten?

Eene buitengewone volkssliding werd in 1812 gedecreteerd, zoogenaamd tot voorziening in den inwendigen dienst, daar de militaire magt grootendeels in optogt naar Rusland was. Deze ligting welke door den gemeenen man met den naam van *cohorte* bestempeld werd, doch dat afdeeling of regiment beteekende, zou niet buitenlands gebruikt worden. Doch bij den totalen ondergang van het Fransche leger in de sneeuw- en ijsvelden van Rusland, wist men voor dat niet buitenlands trekken dezer cohorten wel een huismiddeltje te vinden. Er werd een verzoek ingeleverd om hunne dappere krijgsbroeders in het buitenland te mogen gaan ondersteunen, hetwelk natuurlijk onmiddelijk ingewilligd werd. Dat verzoek was uitgegaan (waarschijnlijk op hooger last) van hunne officieren, buiten voorkennis of toestemming der manschappen, die weldra moesten marcheeren, om in de velden van Saksen en Silezië hun bloed te vergieten tot handhaving van een despotismus dat door hun vervloekt werd.

Door onzen stadgenoot Adrianus van Altena is eene wel wat opgeschroefde, doch waarheid bevattende en in boeiende stijl geschreven werk uitgegeven van de lotgevallen die hem als Hollander onder de Fransche cohorte getroffen hebben.⁴³

2.15 Russische veldtocht

Over den Russischen veldtogt in 1812 vernamen wij in de eerste maanden niets anders dan voordeelige berigten, het was eene reeks van overwinningen, een gestadig vooruit dringen: na de ontzettend bloedige bataille aan de Moscowa, werd zelfs Ruslands heilige hoofdstad Moscouw ingenomen, of eigenlijk de betrekkelijk kleine overblijfselen dier groote stad, welke de Russen zelf liever in brand staken dan om

2.14 De ordeloze vlucht van het keizerlijke leger vanuit Rusland naar het Westen. Vooral bij het oversteken van de Russische rivieren – zoals hier bij de Berezina – vielen veel slachtoffers onder het terugtrekkende Franse leger.

⁴³ In 1827 door Blussé en Van Braam te Dordrecht uitgegeven onder de titel *De Hollander onder de Fransche cohorten of mijn lotgevallen als conscrit*.

Ten laatste zagen wij de stad,
En likten vrolijk onze knevels;
Maar ja! toen ik het *Kremlin* had,
Wat vond ik? – een paar oude stevels.*
Intusschen ‘k dacht, daar is misschien
’t Museum nog niet van voorzien.

Rostopchin was de vriend ook niet,
Op wien wij huizen bouwen konden.
Hij gunde ons zelfs, tot ons verdriet,
Die huizen niet, die reeds bestonden,
Maar stookte, tot dat alles lag –
Dit was de laatste warme dag.

Nu zat ik met de hand in ‘t haar,
Daar alles om mij lag te rooken.
Ik had comedie – dat is waar –
Maar niets te vreten, noch te stoken;
En jouwende riep Kutusow:
„Och, bloed! wat doe jij in de kou?”

„’k Ga even,” zeide ik, „naar den Bug,
„En zal zoo dad’lijk wederkomen;” –
Maar ziet, daar stond mij in den rug
Een admiraal – wie kon dat droomen?
Wie zag zich ooit, op ‘t vaste land,
Door admiralen aangerand?***

Dat schrom’lijk land – en waterdier
Heeft heel wat onheils mij gebrouwen.
De *Beresina*, (een rivier,
Die ‘k al mijn leven zal onthouden),
Zag haast mij in zijn’ beerenklaauw.
Mijne Heeren! ‘k zat zoo in het naauw!

Ik kwam toch over ‘t ijs nog vrij,
Maar om mijn plunje kon ik fluiten.
Die koussen, die mijn wijfje mij
Gebreid heeft, met gevulde kuitens,
Die heeft een Rus nu aan zijn’ pens.
’t Is wat te zeggen voor een mensch!

Tot Warschouw ging ‘t in één galop,
Mijne Heeren! ‘t was om van te schromen.
’k Weet zelf nog niet, al hong je me op,
Hoe ik hun handen ben ontkomen.
Dit weet ik, ‘k huurde daar een slee
En nam mijn’ neef, den stalknecht, mee.***

* *De laarzen van Czaar Peter den groote, in het Kremlin gevonden, zijn op order van keizer Napoleon, naar Parijs vervoerd, en, aldaar, in het Museum geplaatst.*

** *De admiraal Tschitschakoff was de aanvoerder van het Russisch leger, dat, van de Turksche grenzen, door Lithouwen, de Franschen in den rug viel, en, aldus, den Keizer noodzaakte tot die overhaaste en noodlottige vlugt.*

*** *De Hertog van Vicenza, Caulaincourt, Opperstalmeester des Keizers.*

2.15 Gedeelte uit de parodie Katabaziz of Rapport van Xerxes δευτεροος in den Raad zijner Ministers.

die ongedeerd in handen van den dwingeland te laten vallen. Na die tijd werden de berigten in de couranten van het oorlogstoneel steeds schraalder en hechtte men daaraan weinig geloof, daar de nieuwsbladen onder censuur stonden en niets mogten mededeelen dan hetgeen hun voorgeschreven werd.

Doch evenmin geloofde men aan de ongunstige berigten over het Fransche leger, welke gevonden werden in de Engelsche couranten, die door onze visschers werden binnen gesmokkeld. Men dacht dat groote partijdigheid die in de pen gegeven

hadden. Daar klonk het in het begin van December op eens als een plotselinge donderslag door het land:

Napoleon is te Parijs terug, hij is uit Warschow komen vlugten, zijn geheele leger is vernield.

Door het bekend worden van het beruchte 29e bulletin, kwam men genoegzaam achter de waarheid, ofschoon de gruwelijke verliezen daarin zeer geplooid werden voorgedragen.

Aan dat bulletin, in verband met de toespraak van Napoleon aan den Senaat, beproefde de Heer van Marle te Utrecht zijn dichterlijk talent om hetzelfde te parodieeren. De scherpe en bespottende ironie welke in dat vers heerschte, deed het in ieders smaak vallen. Het werd veelvuldig afgeschreven, daarbij veranderd en vermeerderd, zoo als het met zulke stukken altijd gaat, en was weldra in aller handen, tot groote ergernis der hoogere autoriteiten, welke door de politie de ijverigste naspooringen liet doen om den vervaardiger te kunnen arresteren, doch wier pogingen gelukkig vruchteloos bleven.

Algemeen werd de dichter Willem Bilderdijk voor den vervaardiger van dit vers gehouden. Toen het gevaar voor den maker daarvan verdwenen was liet Bilderdijk zich die eer wel eenigzins aanleunen, want ofschoon niet erkennende, heeft hij ook nimmer ontkend dat het vers niet uit zijne breinkast was gekomen. Alle toespelingen daarop werden door hem zijdelings ontweken, tot de eigenlijke dichter daaraan een einde maakte door het op te nemen in een door hem uitgegeven werkje, onder de titel van *Van Marle Rijmelarij*.

2.16 Gardes d'honneur

De terugkomst van Napoleon te Parijs gaf drukte aan den Senaat, welkers zittingen nu grootendeels aan de overweging van oorlogszaken gewijd waren. Een talrijk leger moest binnen weinig tijds in de wapens gebragt en oorlogsbehoeften van allerlei aart aangeschaft worden, daar het veldmaterieel genoegzaam geheel verloren was gegaan. Daarvoor werden de onregtvaardigste decreten genomen, op wet of regt werd niet meer gelet. Daar de ruitery in den Russischen veldtogt bijna geheel vernield was, moest dat ten spoedigsten worden aangevuld. Bij een Senatus consult werden de corpsen cavallerie, die allerwege zich gevormd hadden onder den naam van *Gardes d'honneur*, voor zoo verre zij ongehuwd waren, voor den militairen dienst gedesigneerd, onverschillig of zij reeds een remplaçant in dienst hadden. Zij moesten met hunne sierlijke uitrusting en kostbare paarden uittrekken.

Men zag niet in dat Napoleon van deze wittebroodskinderen veel dienst kon hebben, maar beschouwde het veeleer als een looze trek om in deze Gardes d'honneur, die grootendeels tot de aanzienlijkste des lands behoorden, gijzelaars te hebben voor de trouw hunner aanverwanten aan den keizerlijken despoot, die reeds in den afval van eenige door hem onderworpen staten en volken de proef had, dat gedwongen onderwerping de eerste gunstige gelegenheid aangrijpt, om zich van dat juk te bevrijden. Toen onze Gardes d'honneur⁴⁴ bij hun uittrekken de Tolbrug passeerde, stond op

⁴⁴ De eerste detachementen vertrokken kort vóór of in de maand juni 1813.

- 2.16 Remplaçants waren niet langer toegestaan. De jongemannen van de gegoede families dienden zelf onder de wapenen te komen. Deze gardisten deden gedwongen dienst als cavalierist. In Nederland werden ongeveer 500 mannen opgeroepen, Dordrecht leverde 22 gardisten (Lichtenauer, 4 e.v.).

de stoep van het koffijhuis van Zahn aan de Groenmarkt⁴⁵, den deftigen joodschen koopman Keyzer, iemand van een helder hoofd en snedig ter taal, welke op het gezigt van dit bedroevend tooneel de profetische woorden sprak:

*Zoo lang vader en moeder slechts weenden bleef men lijdelijk, maar nu men papa en mama de tranen uit de oogen perst loopt het op een einde.*⁴⁶

Dien zelfden joodschen Heer zat eens op een regenachtigen dag in het koffijhuis, in gezelschap van den grutter Hendrik van der Koogh, een ongelikt mensch, die afscheid nam en vertrok, maar binnen enkele oogenblikken terugkeerde met den uitroep:

daar hebben zij mijn parapluie meegenomen, dat heeft zeker den een of den anderen smous gedaan!, waarop Keyzer gansch bedaard vroeg:

Mijnheer van der Koogh! stonden er meer parapluies in den standaard?

Hij kreeg ten antwoord: *er stonden er nog een aantal*. Hierop repliceerde Keyzer: *dan kunt gij verzekerd zijn dat geen joodje het gedaan heeft, want die had ze allemaal meegenomen*.

De Hollandsche Gardes d'honneur werden te Mainz in garnizoen gelegd. Zij werden daar erg gedrild en moesten met de andere militairen gelijke dienst doen. Zij waren van geen enkele corvée vrijgesteld. Bij het uitmesten der paarden zag men die fijne heertjes de mestwagen kruijen. Bij het vooruitrukken der geallieerden en het gesta-dig terugtrekken der Franschen, vonden de meeste Gardes d'honneur gelegenheid om te deserteeren, zonder kruit geroken te hebben. Zeer enkele slechts hebben de campagne van 1814 onder Fransche vaandels bijgewoond. Allen zijn hier behouden teruggekeerd, doch ontbloomt van alles wat zij meegenomen hadden.⁴⁷

De uit Dordrecht afkomstige Adriaan Gijsbert Blussé is weliswaar behouden teruggekeerd, maar heeft psychisch zo geleden onder de oorlogsomstandigheden, dat hij de rest van zijn – korte – leven in een krankzinnigengesticht is opgesloten. (Baggerman 299/300).

2.17 Het jaar 1813⁴⁸

Daar in 1813 het tooneel van den oorlog al meer en meer onze grenzen naderde, kwam men daardoor alhier beter op de hoogte van de bestaande toestand van zaken

⁴⁵ Bij de Tolbrugstraat.

⁴⁶ In die tijd werden de benamingen *mama* en *papa* vooral in de hogere standen gebruikt.

⁴⁷ Over de belevenissen van deze jongelui: W.F. Lichtenauer, *De Nederlanders in Napoleons garde d'honneur*, Rotterdam 1971.

⁴⁸ Over het belangrijke jaar 1813 zijn twee publicaties verschenen die aandacht besteden aan de notities van Uittenbogaard over dat voor Dordrecht uitermate spannende jaar. Ten eerste is er het artikel uit 1962 van de toenmalige stadsarchivaris mr. J.J. Beyerman in Zuid-Hollandse studiën, deel XI ter gelegenheid van 150 jaar onafhankelijkheid in 1963. De archivaris laat Uittenbogaard uitgebreid aan het woord over de gebeurtenissen in 1813 en maakt daarbij kritische opmerkingen. Een aantal voetnoten van Beyerman zal worden overgenomen. De andere uitgave waarin Uittenbogaard geciteerd wordt, is het door Pieter Breman in 1985 van een informatieve inleiding voorziene *Bombardement van Dordrecht in het Jaar 1813* door Leendert van der Es. Breman heeft het verslag van Van der Es, dat waarschijnlijk van 1814 is, van vele verhelderende voetnoten voorzien. Het zal blijken dat Uittenbogaard en Van der Es in hun verslag ingrijpend verschillen.

en van de herhaalde neerlagen der Franschen, niettegenstaande hunne heldhaftige en bijna wanhopende defensie. Bij vele gezinnen kwamen nu ook vertrouwde berigten in omtrent het sneuvelen hunner kinderen of van geliefde betrekkingen. Dat alles maakte de gemoederen wrevelig en was oorzaak van menige vechtpartij tusschen het gemeen en de douaniers of kelderratten, die bijzonder in den haat waren.

In den zomer van dat jaar kwam er een volksoproertje. Opperuid en aangevoerd door Frederik Eichhorn, een jongen man uit de zeer geringe volksklasse, waarbij zich ook eenigzins onderscheidde eene beruchte hoerewaardin, uit het logement *De Witte Leeuw* aan het Willigenbosch, bekend onder den naam van Trui de Buk.

De toelag was om de douanehuisjes, welke aan de limites der gemeente stonden, te vernielen, waarmede Eichhorn reeds een begin gemaakt had, doch een paar gendarmes waren genoegzaam om het oproerige troepje uit een te jagen. Eichhorn en Trui werden gearresteerd en hun kort regt gedaan. Hij werdt gecondemneerd tot twintigjarige dwangarbeid. Men voerde hem naar Antwerpen. Bij de overgaaf dier stad in 1814 bekwam hij weder zijne vrijheid. Zij werdt slechts tot eene ligte gevangenisstraf veroordeeld. Deze Trui de Buk huwde later met eenen Schalk van der Schalle, een aller bekwaamste kleermaker, maar een echten doorwalser, in wie bijna geen goeds maar geweldig veel kwaads stak. Hij kwam eens in aanraking met de politie of justitie wegens een met straf bedreigd feit. Beducht voor de onaangename gevolgen hiervan, nam hij den schijn aan van niet wel bij het hoofd te zijn en beging allerlei dwaasheden. Zoo hadt hij een paar gaten in zijn hoed gemaakt en twee lange paardepeenen daar door gestoken. Aldus toegetakeld wandelde hij door de stad, begeleid door eene schaar jubelende jongens. Voor de regtbank verschenen zijnde werd hem, zoo als gewoonlijk, door den President naar zijn naam gevraagd, waarop hij in dichtmaat antwoordde:

*Schalk van der Schalie, staat hier voor de balie. Mijn vaar droeg een pruik en mijn moer een falie.*⁴⁹

Zijn voorgewende waanzin baatte hem echter niet, hij werdt tot gevangenisstraf veroordeeld. Hoe het met dit waardige echtpaar verder gegaan is, weet ik mij niet te herinneren.

2.18 Franse ambtenaren worden bang

Daar de geallieerde troepen met snelheid onze grenzen naderden, begonnen de Fransche ambtenaren voor eigen veiligheid beducht te worden en verzonden zij hunne gereedste bezittingen, met hunne vrouwen en kinderen, naar de naaste departementen in Oud Frankrijk. In het laatst van October en in de eerste dagen van November 1813 was daarvan alhier een drukke doortogt, al spoedig gevolgd wordende door hoofdambtenaren uit onze noordelijke departementen.

Op 15 November⁵⁰ passeerde de prefect de Stassart, naar Gorinchem trekkende, en twee dagen later derwaarts gevolgd wordende door een groot aantal douaniers, waarbij de alhier gevestigde Fransche ambtenaren en al onze douaniers zich aansloten, zoo dat wij op dien dag ontslagen geraakte van al die handlangers van onregt en

⁴⁹ Een soort sluier of hoofdkap, ook een mantel met kap.

⁵⁰ Beyerman vermeldt in een voetnoot, dat dit 17 november moet zijn.

geweld, en in hun ook van de wakers voor de rigtige voldoening van alle belastingen of imposten, waarvan door het volk een vlijtig gebruik gemaakt werd om zich van vele artikelen belastingvrij te voorzien. Daar ook de Sous-prefect, benevens de geheele maire hun ontslag genomen hadden, en uit deze ontstentenis van eenig bestuur tot de schroomlijkste verwarring moest leiden, vormden zich 17 heeren tot een tusschenbestuur. Daar onder behoorden de afgetreden Sous-prefect J. Repelaer, benevens vele leden der zich ontbonden hebbende mairie, maar ook eenige heeren die als vurige aanhangers van het Oranjehuis bekend stonden en onder het Fransch bewind geen posten hadden willen vervullen. Onder dit tusschenbestuur verkreeg men onmiddelijk weder een geregelde loop in de zaken of belangen der gemeente.

2.19 *Begin van het bombardement*

Het was den in Gorinchem commandeerenden generaal Rampon⁵¹ in het geheel niet naar den zin dat men Dordrecht zoo klakkeloos ontruimd had, zonder eenige rekwisitie van artikelen die voor het proviandeeren zijner vesting zoo zeer benoodigd waren. In den laten namiddag van 21 November verzamelde hij eene bende van 300 mannen, grootendeels douaniers en Brabantsche nationale gardes, benevens een veldstuk en een mortier, om Dordrecht weder te gaan bezetten, en tot volvoering van eenen geheimen last welke aan hunnen commandant was opgedragen.

Na het aftrekken der douaniers had men alhier de keizerlijke wapenborden ingetrokken, de Hollandsche vlag geheeschen en ieder droeg een oranje teeken, meestal eene oranje cocarde aan hoed of pet. De Fransche expeditie uit Gorinchem kwam op den 22e des morgens ten vijf uren aan den Veerdam te Papendrecht, doch aldaar geen schuiten of booten vindende, waarmede zij de rivier konden oversteken, daar men die allen, uit vrees voor eene nachtelijke overvaling aan de stadszijde had gehaald, begonnen zij onmiddelijk met hun veldstuk de stad met kogels te begroeten, tot groote schrik en verwarring der rustig slapende burgerij.

De commandant onzer Nationale Garde, zijnde de advocaat Mr Matthijs Beelaerts⁵², was weldra op de been en begaf zich, zonder verder eenige ruggespraak te houden met iemand van het tusschenbestuur, naar de Rietdijksche poort, alwaar hij de als schildwacht geposteerde Nationale Garde, zijnde de koekbakker van Guylik, bij zich in de boot nam en toen naar Papendrecht liet overroeien. Zich daar in zijne kwaliteit bij den Franschen bevelhebber bekend gemaakt hebbende werd het vuren gestaakt. Hij nam een hoogen toon aan tegen den bevelhebber, dat deze eene vreedzame stad, in het holle van den nacht, zonder eenige voorafgaande waarschuwing met een hevig kanonvuur begroette. Waarop door den Franschman geantwoord werd door het aantoonen der blijken van de vijandelijke gezindheid der Dordtenaars tegen het

⁵¹ Beyerman in een voetnoot: Deze 54 jaar oude Franse opperofficier was op 20 november te Gorinchem aangekomen. Hij heeft zich tijdens de blokkade en het beleg van Gorinchem, dat nog tot 20 februari 1814 heeft geduurd, door zijn humane en voorzover de omstandigheden zulks toelieten, welwillende houding ten opzichte van de burgerij te Gorinchem een zekere populariteit weten te verwerven.

⁵² Mr. Matthijs Beelaerts, geboren te Dordrecht in 1781 en overleden aldaar in 1851, was tijdens de inlijving advocaat en kolonel-commandant der Nationale Garde (noot van Beyerman).

2.17 Matthijs Beelaerts liet zich op 22 november 1813 als commandant van de Dordtse afdeling van de Nationale Garde naar Papendrecht roeien om met de Fransen tot een vergelijk te komen.

keizerlijk bewind, waardoor zij in de positie van hoogverraad verkeerden en zelfs eene plundering der stad gewettigd zou zijn. Beelaerts bragt het echter zoo ver, dat er eene soort van capitulatie gesloten werd waarin ook bepaald was dat het corps eerst met den vollen dag de stad zou binnen trekken, en de militairen zich niet zouden verspreiden, maar bijeen blijven.

Deze voorwaarden werden verkregen door de overdreven schildering der opgewondenheid van de burgerij over de ondervonden mishandeling, zoo dat men anders bloedige tooneelen kon verwachten. Beelaerts keerde ten spoedigsten terug, gaf aan het inmiddels vergaderde tusschenbestuur kennis van het voorgevallene, wordende de inwoners zoo veel mogelijk mondeling gewaarschuwd om zich van hunne oranje teekens te ontdoen, dat echter door velen niet vernomen werd, die met oranje cocardes getooid op straat kwamen die, alsdan gewaarschuwd, in allen haast afgetornd werden. Men zag dan ook menigeen loopen die de rijgdraden der cocarde nog aan hun hoed hadden hangen.

Intusschen was de veerpont met de veerbooten naar Papendrecht gezonden om de Franschen over te halen, die zich aan de Rietdijksche poort bijeenverzamelden en precies ten acht uren de stad binnen trokken in gesloten gelederen, met het geschut voorop. Er was weinig volk op de been, welke eene somber eerbiedige stilte in acht namen. De togt ging langs de Rietdijk, Voorstraat, Tolbrug en Groenmarkt naar het stadhuis. Op het plein daarvan werd het geschut geplaatst, de mortier gerigt naar de

Grootkerksbuurt en Groote Kerk, het veldstuk in eene schuinsche stelling naar de Voorstraat, in de rigting van het Haringstraatje. Bij elk kanon was een schildwacht, met brandende lont.

Voor de militairen werd ingeruimd de tegen over het stadhuis gelegen hoofdwacht, zijnde een ruim gebouw, vroeger de herberg *Het Rood Hert*, daarna de timmerwinkel van Levinus de Groot, toen vele jaren de hoofdwacht, vervolgens het post- en telegraaf-kantoor en thans het bureau van politie. Aldaar werden de militairen bijeen gehouden, extra posten werden door hun niet uitgezet, zelfs geen patrouilles gemaakt, om geen aanleiding te geven tot uitbarsting der volkswoede.

Dat er inmiddels onderhandelingen gevoerd zullen zijn tusschen den Franschen commandant en het tusschenbestuur, zal wel zeker zijn, doch is onbekend gebleven. In dien nacht kwam er een berigt in dat een Russische divisie reeds Rotterdam bezet had en naar Dordrecht voortrukte, terwijl reeds enige kanonneerbooten die stad verlaten hadden, om alhier de communicatie op de rivieren te onderscheppen.

Naauwelijks was op den 23e het daglicht aangebroken, of de Fransche bevelhebber ging naar den toren van de Groote Kerk om zich, met een goede verrekijker gewapend, eenige zekerheid te verschaffen of hem van dien kant gevaar dreigde. En werkelijk vermeende hij tusschen IJsselmonde en Ridderkerk en voor de Lek kanonneerbooten te zien. Met zijne geringe magt zich niet tegen eenen ernstigen aanval bestand vindende, en vreezende voor eene geheele afsnijding door de kanonneerbooten, besloot hij tot eenen onmiddellijken aftogt.

2.19.1 Aftocht der Franse militairen

De Fransche bevelhebber begaf zich naar het stadhuis, alwaar hij reeds eenige leden van het tusschenbestuur bijeen vond. Hij deelde hun in vertrouwen mede dat hij in last had om van de stad eene rekwisitie van *f* 100.000 en eene groote hoeveelheid geneesmiddelen te eischen, en daarvoor inmiddels gijzelaars uit de voornaamste burgers te ligten en naar Gorinchem op te zenden, doch dat hij met zijn corps wilde aftrekken, zonder aan dezen last te voldoen, mits dat de Heeren zich verbonden om het gerekwireerde binnen vijf dagen te Gorinchem te leveren, alsmede dat zij bij hunnen aftogt niet gemolesteerd zouden worden. Dat in deze voorwaarden gaarne werd toegestemd laat zich begrijpen. Werkelijk was voor negen uren bij de Franschen reeds alles in beweging. Dien aftogt ging zeer ongereegeld, de burgers stroomden in menigte toe om daarvan ooggetuige te zijn, doch hielden zich bedaard, alleen voor het Melkpoortje wilde iemand uit het gemeen aan een achteraan slof-fenden douanier zijn geweer ontrukken, dat hem echter door andere burgers belet werd, waardoor die douanier zich nog aan den troep kon aansluiten.

Op den middag van dien dag kwam er werkelijk hulp voor onze stad, doch niet bestaande uit eene Russische divisie, maar uit ruim 200 vrijwilligers van Rotterdam en Schiedam die er niet zeer krijgshaftig uitzagen, want om van de kleeding niet te spreken, die bij velen zeer sober was, had ieder zich van wapenen voorzien zoo als hij die op het beste had kunnen bekomen. De gewone infanterie geweeren hadden daarbij echter de meerderheid. Bij hunne overkomst aan de Blaauwpoort merkte ik op dat zij iets gemakkelijks bedacht hadden om zich in een oogenblik in een geregeld gelid te stellen, zonder appèl te houden. De hoeden of de kleppen der pet-

ten namenlijk van de manschappen droegen een doorlopend krijtnummer. Op dat nummer vonden zij hun nevenman. De afwezenden liepen daardoor onmiddellijk in het oog. De vrijwilligers werden naar Papendrecht overgezet. Zij voerden twee ligte stukken geschut mede, die nog uit het arsenaal alhier te voorschijn kwamen en die bediend zouden worden door eenige oude schutters van de Kloveniers⁵³, die zich daartoe aangeboden hadden. Daarvoor werd aan den Bovenhoek van Papendrecht op den dijk eene lage borstweering opgeworpen, waaraan den eernaam van batterij gegeven werd.

Op dien zelfden namiddag passeerden hier twee kanonneerbooten, die afgezonden waren door den Chef der Rijks werf te Rotterdam, zijnde de vice admiraal Kikkert, die een diepen indruk makend manifest had uitgevaardigd, waarbij hij in krachtige bewoordingen den Franschen keizer afzwoer en zich onder de vaan van Oranje schaarde. Die kanonneerbooten namen positie op de Merwe, tot dekking der zoo-genaamde batterij te Papendrecht.

De slechte uitslag der expeditie naar Dordrecht was voor den generaal Rampon eene groote teleurstelling, daar hij gerekend had om uit die stad vele behoeften te trekken, waaraan te Gorinchem totaal gebrek was, bij het vooruitzicht dat deze vesting weldra belegerd zou worden, terwijl de aanvoer per scheepsgelegenheid van de beneden rivieren nu geheel was afgesneden. Reeds waren een paar met buskruit beladen en voor Gorinchem bestemde schepen genomen geworden.

2.20 Tweede poging der Fransen

De Dordrechtsche expeditie was nauwelijks te Gorinchem terug, of er werdt een tweeden dergelijken togt gecommandeerd, doch nu van meerder sterkte. Men bragt 700 man bijeen, zaamgesteld uit de douaniers, die van alle hoeken des lands naar Gorinchem geretireerd waren, uit eene partij nog weinig geoefende Brabantsche nationale gardes, en uit enkele oude militairen en gendarmes. Onder de bevelhebbers der douaniers waren de uit Dordrecht gevlugte Fransche hoofdamttenaren Clergé en Guisperon. Aan de expeditie werden toegevoegd vier veldstukken, een houwitsermortier en een kruitwagen, met de noodige kanonniers. De togt begon nog in den laten avond van dien zelfden dag, en op Woensdag 24 November waren des morgens vroeg de Fransen reeds Sliedrecht gepasseerd, toen zij kennis kregen van de versterking welke men te Papendrecht had opgeworpen en die door op de rivier liggende kanonneerbooten gedekt werd. Met de gebrekkige toestand daarvan onbekend zijnde, durfden zij het niet wagen om de batterij en front aan te vallen, maar besloten om die te overvleugelen en van achteren aan te vallen. Tot aan het Nanegat doorgemarcheerd zijnde, werd een sterk detachement langs den Tiendweg afgezonden, om van daar, door de weiden heen, beneden den koornmolen de dijk te bereiken. Indien zulks onbemerkt kon geschieden was de bezetting der batterij afgesneden en konden de kanonneerbooten geen hulp aanbrengen. In afwachting van den uitslag hiervan werd halt gemaakt om, als de gedetacheerden het aangewezen punt bereikt hadden, een gecombineerde aanval te doen. Daar het onze vrijwilligers aan militaire kennis en tucht ontbrak, hadden zij geen voldoende maatregelen

⁵³ De kloveniers waren geweerschutters, maar waren ook in staat een klein kanon te bedienen.

genomen om, door het plaatsen van schildwachten of het maken van patrouilles of rondes, voor hunne veiligheid te waken. Bijna te laat werden zij gewaar dat zij van achteren overvallen en afgesneden stonden te worden, de schrik sloeg hun om het hart. Zij verlieten ijlings de batterij, zonder een schot te lossen, al ware het maar tot waarschuwing voor anderen geweest, zelfs zonder hunne kanonnen te vernagelen (= onbruikbaar te maken).

Zoodra de gedetacheerden de dijk bereikt hadden, avanceerde het hoofdcorps. Men krom of sprong over de lage borstweering der batterij, die spoedig geheel geraseerd (= met de grond gelijkgemaakt) was.

Toen men van de kanonneerbooten het verlaten der batterij en de vlugt der vrijwilligers zag, was hunne positie op de rivier aldaar overbodig en gevaarlijk. Zij moesten op eigen veiligheid bedacht zijn. De wind was gunstig, zij zeilden naar beneden. Eene dier booten bereikte gelukkig de Noord en stevende naar Rotterdam. De andere boot, het te kort onder de Dordtsche wal gehouden hebbende, geraakte door eene verkeerde manoeuvre aan den grond beneden de Rietdijksche haven ter zijde van het Goudsche hoofd⁵⁴. Bij de heerschende verwarring en het sterk vallende water zat zij spoedig onbeweeglijk vast. Het was een bijzonder geluk dat zij met den boeg naar den Papendrechtschen veerdam gekeerd lag, waardoor zij in die rigting gebruik van haar kanon kon maken. Zoodra de Fransen over de batterij of aan den dijk gekomen waren, werden de vlugtende vrijwilligers met vuur achtervolgd. Deze aan den Veerweg gekomen zijnde had een gedeelte daarvan die weg ingeslagen, de overigen, waaronder al de vrijwillige Dordsche kanonniers, vloten langs den dijk of door het binnenland in de rigting van Alblasterdam. Voor de laatstgemelden waren de slooten en wateringen welke zij passeeren moesten, kwade struikelblokken. De schutter kanonnier Slegt hebben wij later hooren zeggen dat hij, in zijnen angst, over eene sloot gesprongen was, zoo breed, dat hij geloofde dat het met eene jagerspols naauwelijks doenbaar was.

De vrijwilligers welke den Veerweg ingeslagen waren, vonden gelukkig aan den Dam de veerpont met enkele roeibootten leggen, die hun allen konden innemen en onmiddelijk van wal staken. Zij waren naauwelijks op de helft der rivier, of de voorloopers der Fransen waren op den Dam en openden een geweervuur op de vlugtelingen, echter zonder iemand te treffen. De vrijwilligers aan den Rietdijk ontscheept zijnde, begonnen nu op de Fransen te schieten. Dit geweervuur was over en weer geheel onbloedig, daar bij de breedte der rivier te dier plaats slechts een zeer enkele kogel aan de wederzijdsche oevers de wal bereikte.

2.20.1 Begin van het tweede bombardement

Meer ernstig werd de zaak toen het Fransche geschut aangekomen was en in werking gebracht werd. Nu begon een gestadig en levendig vuur op de weerloze stad, wier eenig middel van verdediging bestond in het kanon der aan de grond zittende boot, dat zich wel geducht liet hooren, maar aan de Fransen geen schade veroorzaakte. Aan boord ontbrak het aan eene bekwame hand en geoefend oog om het kanon te

⁵⁴ Dit was de aanlegplaats van de beurtschepen naar Gouda. Later was dat de tegenwoordige Taankade.

rigten, de aanwezige kleine voorraad van ammunitie werd nutteloos verspild.⁵⁵ De top van den grooten lindeboom, die bij het veerhuis van Van der Kevie stond, werd eens getroffen en stortte naar beneden, maar dat was dan ook al de schade welke door het kanonvuur der boot in twee uren was veroorzaakt.

Van de Fransche zijde werd wel onophoudelijk gevuurd, maar in te hooge rigting, ofschoon buiten de Rietdijk veel volk was, werd niemand getroffen, doch de daar staande herberg ter zijde der poort, werd op de tweede verdieping en aan het dak geweldig beschadigd. De eerste houwitsers (= granaat) die geworpen werd viel in den glaswinkel van Pennings aan de Voorstraat bij de Nieuwbrug, alwaar dezelve sprong en groote schade veroorzaakte. Een andere houwitsers viel in het voorhuis van een regie debitant aan de Vriesestraat over de Breesstraat, maar bragt daar meer schrik dan schade. Verder heb ik niet gehoord dat eenige woning of gebouw door houwitsers getroffen is. Zij zijn in de open straat gesprongen of in de havens en grachten gevallen. Het beschieten met houwitsers heeft ook slechts een uur geduurd. Toen moet hun voorraad verbruikt zijn geweest of er is eenig defect aan den mortier gekomen. Tot half elf hadden de Franschen een gestadig en levendig vuur uit al hunne veldstukken onderhouden, toen hetzelfde veel verminderde. Waarschijnlijk was hun voorraad van ammunitie grootendeels verbruikt. De kogels waren door alle de wijken der stad gevallen, het was blijkbaar dat men aan het geschut dikwijls eene andere rigting gegeven had om den schrik te vergrooten. Er moet ook met zakken schroot of *mitraille* (= schroot) gevuurd zijn, want een paar huizen van onze woning zag ik gelijktijdig eenige kleine kogeltjes neervallen, welke door onzen buurman, die juist zijne deur openmaakte, zeer bedaard in zijn zak gestoken werden. Op de open plaats achter ons huis stond een houten kistje, dat van een geweerkogel doorboord scheen te zijn, dat wel van dat zelfde schot afkomstig zal geweest zijn. Wij hadden anders geen schade dan dat aan eene houtloots, achter het huis staande, een gedeelte der dakpannen door een kogel verbrijzeld was.

Een vreemd uitwerksel, maar tevens nog de kracht van een zoogenaamde matte kogel⁵⁶ zag ik. Uit de Augustijnenkamp kwam een kogel zoo bedaard aanrollen als of die met een krachtige hand geworpen werd, in de Nieuwstraat recochetteerde die kogel, vloog door het raam eener bovenverdieping, doorboorde nog twee houten beschotten van duims dikte en bleef toen in eene achtermuur steken.

2.20.2 *Rooftocht der Fransen in Papendrecht en omgeving*

Terwijl de douaniers op den Veerdam in gevecht waren, had men een klein deel van het corps, onder bedekking der gensdarmes, in het dorp rondgezonden om rundvee en varkens te rekwireeren, eigenlijk zonder eenigen vorm weg te nemen, tot proviand voor het Gorinchemschen garnizoen, die onmiddelijk weggedreven werden,

⁵⁵ In het verslag van Leendert van der Es lezen we op bladzijde 26 iets heel anders over deze actie: *...en de andere(...) kwam hier aan de Stad aan het Rietdijksche hoofd liggen, en schoot geweldig met zijn twee agterste stukken kanon, zijnde 12 ponders dat de franschen naar 3 à 4 uren vegtens moesten aftrekken, hebbende negentien dooden, 22 gekwetsten ...*

⁵⁶ Een zogenaamde *matte* kogel heeft al zoveel snelheid verloren, dat er daardoor geen grote schade meer kan ontstaan.

terwijl voor de vervoer der varkens nog bovendien de wagens door de boeren geleverd moesten worden.

Bij het doorzoeken der woningen en stallen werd door die rekwisiteurs schandelijk huis gehouden. Inzonderheid was dit het geval ten huize van den predikant, wiens overleden echtgenoot nog boven aard stond, wordende zelfs de lijkkest niet ongeschonden gelaten.

Onze Nationale Garde was onder de wapens gekomen, doch nam aan het gevecht geen deel. Op de Voorstraat voor de Boomstraat werd halt gehouden. Dit gaf aanleiding dat deze garde later met den schimpnaam van *Garde van de Boomstraat* bestempeld werd.

Vele Dordtenaars die hart in het lijf hadden wilden gaarne deel nemen in de verdediging van het vaderlijk erf, doch het ontbrak hun aan wapenen. Die dacht men te zullen vinden in het geweer magazijn achter de Groote Kerk. Derwaarts gesneld, maakten de eerst aankomenden zich meester van de gerepareerde geweren, waarvan het getal niet groot was. De later aankomenden, die ook geen vergeefsche gang wilden gemaakt hebben, grepen naar elk geweer dat zij maar bekomen konden, zonder te onderzoeken of het in bekwamen staat was. Zoo was Hartog de jood reeds met het geweer dat hij veroverd had aan de Nieuwkerkstraat gekomen, toen hij door iemand op den schouder getikt werd, die hem vroeg of hij wel wist dat er geen slot aan zijn geweer was?

Dat maakt niets, antwoordde Hartog, *ik zal ze toch wel raken.*

2.18 Beschieting van Dordrecht door de Fransen vanuit Papendrecht op 24 november 1813. De verwarring stichtende vlag is op de toren van de Riedijkspoort gehesen (steendruk van F. Böger).

2.20.3 De vlag moest er bij!

Onder al dat schieten was de borrelflesch geducht aangesproken door den schuivevoerder Cornelis Lawende, welke buitendien alles behalve afschaffer was. In zijn meer dan half benevelde toestand riep hij eensklaps uit: *wij hebben al zoo lang gevochten en dat zonder vlag, de vlag moet er bij*, en de daad bij het woord voegende haalde hij eene Dordsche vlag voor den dag en sjoerde die naar den Rietdijkschen toren, daarin bijgestaan wordende door Huibert Stam, mede een schuivevoerder, doch van vrij wat beter stempel dan Lawende, en die met bezadigdheid te werk ging, want onder directie van Kees zou er niets van te regt gekomen zijn. De vlag werd aan den vlaggestok vast gemaakt, geheschen en nu wapperde van den Rietdijkschen toren de Dordrechtsche vlag, bestaande uit drie horizontale banen, allen even breed, waarvan de twee buitenbanen rood zijn en de middelbaan wit is. Op de geheschen vlag was op de middelbaan eene stedemaagd in kleuren afgedrukt.

Onder de menigte welke zich gedurende dit bombardement buiten de Rietdijk bevond, was ook den Heer Merkus, een voormalig zee-officier, die zich lang verontwaardigde over het ellendige schieten dat van de kanonneerboot gedaan werd. Zijn wrevel niet langer kunnende weerstaan, sprong hij aan boord en verzocht om de eer van den dienst (dat waren de woorden die hij gebruikte), welke eer hem gaarne gegund werd. Met het tot dus verre doelloos schieten was de voorraad van ammunitie aan boord verbruikt geworden, slechts een enkele kardoes kruit was er nog overgebleven, met die kardoes werd nu het kanon geladen, een van het scheepsvolk had de dolheid om een ijzeren koevoet, die onder zijn bereik lag, nog op het schot te stoppen, roepende *dat kan nog goed doen*, doch niet bedenkende dat het kanon daardoor in het uiterste gevaar kwam van te zullen springen. Het stuk nu door het geoeffende oog van den Heer Merkus gerigt zijnde werd losgebrand, en de uitwerking was vreesselijk, voornamenlijk door den koevoet, die dwars door de Fransche gelederen sloeg, zeven of acht manschappen vonden daarbij een onmiddelijken dood, terwijl velen gekwetst werden. Dit schot werd losgebrand op het zelfde oogenblik dat de Dordsche vlag op den Rietdijkschen toren geheschen werd, waarin om derzelfer roode banen de Franschen vermeenden de Engelsche vlag te herkennen.⁵⁷ Het korte tijd daarna gevallen rampzalig schot gaf hun de overtuiging dat er geregelde Engelsche troepen tot versterking waren aangekomen en het gevecht nu eerst krachtig voortgang zou hebben, waar tegen zij niet bestand waren, daar hun voorraad van ammunitie uitgeput was.

Onder het geroep van: *mon Dieu les anglais!* werd tot een onverwilde aftogt besloten. De gesneuvelden werden in de ledige caisson geworpen, de gekwetsten zoo goed mogelijk ingepakt en den aftogt begon, aanvankelijk nog in eenige orde, doch die spoedig in eene wilde vlugt veranderde.

⁵⁷ In de door hem verzorgde uitgave van het verslag van Leendert van der Es heeft Pieter Berman de volgende voetnoot over deze episode geplaatst: Hendrik Merkus wordt op 12 maart 1814 voor zijn rake schot beloond met een gouden snuifdoos (GAD 5, inv. nr. 10); ook wordt er dan een verzoek aan de soevereine vorst Willem I gericht om Merkus een geschikte post in de stad te geven. Op 3 mei 1819 wordt hem, samen met 51 andere Dordtse helden (waaronder de schuivevoerders en vlaghijzers Cornelis Lawende en Huibert Stam) een zilveren gedenkpenning toegekend (Dordrechtsche Courant van 6 mei 1819).

2.19 De Fransen vluchten op 24 november 1813 vanuit Papendrecht in de richting van Gorkum (tekening van J.C. Schotel, GAD DI 1592).

Eerst te Giessendam kon men het corps weder bijeen krijgen en de retraite naar Gorinchem geregeld voortzetten. Toen de aftogt der Franschen bespeurd werd, hadden eenige vrijwilligers de vermetelheid om naar Papendrecht over te steken, om krijgsgevangenen te maken, zoo als zij dat noemden, doch boven de kerk aan het onbebouwde gedeelte van het dorp gekomen zijnde, zagen zij hunne dwaasheid in, maakten halt en vroegen om versterking.

2.21 Rooftochten der Fransen vanuit Gorinchem

De bevelhebber van Gorinchem zond dagelijks detachementen naar de omliggende dorpen, om van de inwoners alles af te nemen wat hij voor zijn garnizoen benodigd had, voornamenlijk vee en andere levensmiddelen.⁵⁸ In den namiddag van 28 November was een dier detachementen tot nabij Papendrecht doorgedrongen, buiten het voorland en aan de open rivier genaderd, terwijl de voorposten onzer vrijwilligers zich reeds teruggetrokken hadden, openden zij een geweervuur tegen de op de Merwe leggende kanonneerbooten. Nu werd ook het zware kanon, dat op het Goudsche hoofd stond, een paar malen in die rigting afgevuurd. Of het effect gedaan heeft weet ik niet, maar de Franschen trokken onverwijd terug. De trilling in de lucht, welke door het schot van dat kanon werd veroorzaakt, was zo groot,

⁵⁸ Dit gebeurde op uitdrukkelijk bevel van Napoleon. Op 24 november schrijft hij aan zijn minister van oorlog: *Une réquisition sera frappée sur les villages voisins, et l'on fera toutes les dispositions nécessaires pour s'y établir militairement* (Colenbrander, Gedenkstukken enz. RGP 13, blz. 306).

- 2.20 De erepoort die de bewoners van de Groenmarkt in 1863 oprichtten ter gelegenheid van de 50-jarige herdenking van de bevrijding, vermeldde de namen van de Dordtse helden (GAD DI 2505).

dat van al de op den Rietdijk en aan den Blijdenhoek staande huizen, geen enkele glasruit in zijn geheel bleef. Bij deze schermutseling bekwam de loots van een der kanonneerbooten een vreesselijk schot in den buik, hij werd naar ons gasthuis overgevoerd, doch was binnen weinige uren een lijk.

Het was de generaal Rampon zeer onaangenaam, dat hij door het bezetten der Merwe, zich van alle toevoer te water zag afgesneden. Om dit te herstellen was de hulp der Fransche flotille te Antwerpen noodig, die gemakkelijk kon naderen, omdat de sterke forten te Ooltgensplaat en aan de Buitensluis (= Numansdorp) nog in het bezit der Franschen waren (zoo als zij vermeenden), doch dan moest ook de stad en het eiland Dordrecht door de Franschen bezet worden. Daartoe werd een sterk corps, met eene talrijke artillerie, door hem afgezonden. Later sprak men dat dit uit 1.800 manschappen met 16 stukken geschut heeft bestaan, hetwelk ik vertrouw dat zeer overdreven is, zoo als in die dagen met veel inkomende tijdingen het geval was.

2.21.1 Bedreiging voor Dordrecht

Doch wat hier ook van zij, zeker is het dat Dordrecht met het grootste gevaar bedreigd werd, toen dit corps op 2 December reeds tot bij Giessendam was voortgerukt. Daar ontvangt de bevelhebber berigten dat een aanzienlijk corps Russen over Rotterdam in aantocht is, waarvan de voorhoede reeds te Dordrecht was, en dat een hoofdcorps van het Pruissische leger te Vreeswijk de Lek aan het overtrekken was. De bevelhebber besluit daarop tot een onmiddellijken terugtogt, vreezende van anders afgesneden te zullen worden, terwijl het garnizoen te Gorinchem te zwak voor verdediging zou zijn, bevindende zich daaronder vele weinig geoefende manschappen of die men niet genoegzaam vertrouwde. Dordrecht was toevallig gelukkig gered. Doch neen! het was geen toeval, het was de beschermende hand der Voorzienigheid. Die tijdingen waren valsch. Hadden de Franschen voortgetrokken, zulk eene magt zou men niet hebben kunnen wederstaan. De stad ware zeker overrompeld en het jammerlijk lot van Woerden stond de ingezetenen te wachten.

Zoolang de forten te Ooltgensplaat en Buitensluis nog in het bezit der Franschen waren, kon de flotille te Antwerpen op veilige wijs de Hollandsche stroomen komen bestoken. Indien het fort te Buitensluis van een groot garnizoen voorzien was geweest, had men gewis van daar reeds uitvallen in de rigting dezer stad bewerkstelligd. Zich voor een aanval van die zijde te dekken door het overrompelen van dat fort, dat thans slecht bezet was, werd ondernomen door den kapitein der Nationale Garde Vijgh, bijgestaan door een aantal Dordsche vrijwilligers, welke reeds tot Strijen waren voortgetrokken, toen zij vernamen dat hun doel reeds bereikt was door eenige wakkere burgers van Oudbeijerland, die het fort zonder eenig verlies overmeesterd hadden. Ofschoon de onzen onverrichter zake terugkeerden, verdienden zij toch de hoogste lof voor hunne betoonde kloekhartigheid.

Ook het fort te Ooltgensplaat werd door eenige kustkanonniërs bemagtigd, waarbij zelfs de generaal Rostollant⁵⁹ gevangen werd genomen. Van toen af behoefde men alhier weinig vrees meer te hebben voor een bezoek der Fransche flotille, dat weldra geheel belet werd door de aankomst eener aanzienlijke Engelsche vloot, welke door

⁵⁹ De correcte spelling is Rostolland.

de omwenteling van Brielle en Helvoetsluis, ongedeerd de Krammer had kunnen bereiken, alwaar positie genomen werd en waarmede elke poging der Fransen verijdeld was om Holland te water te naderen.

2.22 *Komst der Kozakken*

In den namiddag van 3 December kwamen de voorloopers der geallieerden legers binnen onze veste, bestaande uit een vijftigtal ongeregelde kozakken, en dat zij ongeregeld waren bewees hunne geheele uitrusting. Wat zij gemeenschappelijk hadden was dat zij op kleine, ruige, vurige paarden gezeten waren en eene lange houten lans of speer voerden, met een ijzeren of stalen beslag aan het einde, waarvan de punt vlijmscherp was. Verder was elk hunner gekleed en gewapend naar eigen smaak of behoefte. Voor overkleed hadden enkelen eene beerenhuid, anderen bonten pelsen van allerlei kleur of lange poolsche jassen. Doch de meesten droegen stukken die men wel aanzien kon dat op hunnen akker niet gegroeid waren, een paar zelfs in koetsiers jassen, met drie of vier knopen. Met hunne wapenen ging het eveneens, het was een mengelmoes van kleine geweeren, karabijnen, pistolen, sabels en degens. Het wilde gelaat van deze manschappen, met hunne lange verwarde baarden, maakte eenen ongunstigen angstverwekkenden indruk. Het detachement werd gelegerd op de Beurs, het tegenswoordige Scheffersplein, doch toen van kleiner omvang, van de Tolbrug gescheiden door eene eenvoudige ijzeren balie, en aan den overkant stuitende tegen de Vleeschhal, welke van de Voorstraat tot de Wijnstraat doorliep, aan de beide lange zijden der Beurs waren overdekte galerijen, rustende op houten pylaren, doch zonder eenige afsluiting.

De kozakken maakten weinig omslag met zich op dat terrein te installeren. De Beurs werd door schildwachten afgezet en geen particulier daarop toegelaten, de paarden afgetuigd en aan de ijzeren balie of aan de pylasters gebonden, het paardentuig geregeld tegen de muur der Vleeschhal gestapeld, alwaar ook de lansen en het lang geweer eene plaats kregen. Het kort geweer werd door de kozakken in de gordels gestoken, die zij allen droegen, ook ontteden zij zich niet van hunne sabels en degens. De pomp die aan de Voorstraatzijde tegen de Vleeschhal stond, verschafte het noodige water voor de paarden, die men het hooi voorstrooide en verder uit mondzakken voederde, terwijl men het hun aan legstro niet liet ontbreken. Te midden van het plein werd een kolossaal houtvuur aangelegd, ook was er een goede voorraad brandhout aanwezig, om het wachtvuur gedurende den loopenden avond en nacht niet te laten verdooven. Aan levensmiddelen liet men het de manschappen niet ontbreken, vooral niet aan brandewijn, die zeer naar hun smaak scheen te zijn, doch welkers kracht bij hun geheel zonder uitwerking bleef, want in spijt van het zeer ruim gebruik geraakte geen enkele beschonken. Men hield de manschappen zoo veel mogelijk bijeen, doch enkelen wisten weg te sluipen, die door de stad dwalende hier en daar nog al overlast veroorzaakten en bliken van handgaauwheid achterlieten. Doch alles liep nog zonder veel rumoer af, en zij kwamen zonder gemolesteerd te zijn weder bij hunne kameraden.

Ik nam des avonds laat nog eens een kijkje van dit soldaten bivouac binnen onze anders zoo vreedzame stad. Het was een wild tableau, de vermoeide krijgslieden lagen meerendeels slapende, rondom hun wachtvuur, in hunne pelsen of jassen

gewikkeld. Velen op stroo, doch enkelen zoo maar op den naakten grond, zonder eenige bedekking, onder den blooten hemel en bij vriezend weder. Hunnen bevelhebber was ingekwartierd bij den Heer J. Repelaer, doch dien Officier weigerde gebruik te maken van eene vrije kamer of van een bed, het zij zulks uit gewoonte was of dat hij het niet beter wilde hebben dan zijne onderhoorigen, men moest voor hem in de corridor of gang enkel stroo spreiden, waar hij zijne nachtrust op nam. Van het ijzeren gestel dier mannen zag ik op dien laten avond en terwijl wij zeker zes graden vorst hadden, een voorbeeld in een der Kozakken die naar de pomp ging, zich daar van al zijn bovenkleederen ontdeed en zich een geducht waterbad gaf. Ik geloof zelfs dat het hemd eene beurt kreeg, want ik zag iets over het hoofd uit- en later weer aantrekken. Na volbragten arbeid schoot hij zijne kleederen aan en ging in alle bedaardheid bij het wachtvuur zitten.

Den volgenden morgen zeer in de vroege werden onze Kozakken naar Papendrecht overgezet. Onder Giessendam kwamen zij in aanraking met de Fransche voorposten, die zij tot bij Hardingsvelt verjoegen, doch bij welke schermutseling een der Kozakken sneuvelde.

2.23 Doortocht van Pruisische troepen

Op 5 December des voormiddags kwamen de eerste geregelde troepen der geallieerden alhier binnen, bestaande uit twee Pruissische bataillons. Doch zonder halt te houden trokken zij langs den kortsten weg, de Walevest, Wollaveershaven en Boomstraat, naar het Rietdijksche veer, alwaar zij werden overgezet om in geforceerde marsch naar Gorinchem op te rukken, en het garnizoen aldaar te belemmeren in hunne strooptogten naar de omliggende dorpen.

Bij het voorwaarts trekken der geallieerden, stevende onze op de Merwe liggende kanonneerbooten, die inmiddels versterkt waren, nu ook hooger op, tot voorbij Werkendam, waardoor ook de gemeenschap met Gorinchem door de Bakkerskil werd afgesneden.

Van toen af hadden wij alhier een dagelijkschen doortogt van geallieerde troepen, waarvan slechts een klein deel voor de blokkade van Gorinchem werd gebruikt. Het grootste gedeelte werd te Hardingsvelt over de Merwe gezet. Voor die dienst werden een paar onzer veerponten gerekwireerd, die daar dagen achtereenvolgens werk vonden. Het overgescheepte leger kwam eenige dagen later, op de Breskensche heide, in een bloedig gevecht met een talrijk Fransch legercorps, gedeeltelijk uit de bezetting van Antwerpen bestaande, waarbij de Franschen verslagen en uiteen gejaagd werden, doch velen zich bergden binnen de defensie werken van Antwerpen.

2.24 Uitroeping van Nederlands onafhankelijkheid

Op 21 November hadden de Heeren van der Duyn van Maasdam en G.K. van Hoogendorp te 's Gravenhage bij manifest aan het Nederlandsche volk bekend gemaakt, dat zij zich in naam van den Prins van Oranje (zijnde de oudste Zoon van wijlen den erfstadhouder Prins Willem V), tot aan diens overkomst voorloopig belast hadden met het bestuur des lands. Daar het verblijf van den Prins onbekend was, werden naar verschillende streken afgevaardigden gezonden, om hem op te sporen en het landsbestuur aan te bieden.

2.21 De Prins van Oranje verbleef in Engeland. Al op 25 november was hij uit Londen vertrokken om de oversteek naar Nederland te maken. Een felle oostenwind belette dat, zodat de latere Koning Willem I pas op 30 november bij Scheveningen aan land kon gaan (collectie C. van Frankfoort).

De Heeren baron de Perponcher en J. Fagel vonden hem te Londen en vergezelden hem op zijnen overtocht herwaarts. Op 30 November arriveerde hij te 's Gravenhage en aanvaardde onmiddellijk het bewind onder den titel van Souverein Vorst der Nederlanden, maar tegelijk verklarende dat zijne Souvereiniteit door eene grondwet moest geregeld worden, tot behoud der regten en verplichtingen zoo wel van Vorst als van Volk. Zulk eene grondwet werd dan ook vervaardigd, voornamenlijk onder de leiding van den edelen Gijsbert Karel van Hoogendorp.

Bij de aanvaarding der Souvereiniteit door den Prins van Oranje op 30 November, werd zulks bij proclamatie aan het Nederlandsche volk bekend gemaakt. De openbare afkondiging van dat stuk geschiedde alhier met groote plegtigheid van het bordes van het stadhuis. Onder het kleppen der klok trad het stadsbestuur uit de raadkamer, met den stadssecretaris Servaas Hendrik Lotsy voorop, allen in plegtgewaad, stalen degens op zijde en driekanten hoeden of zoogenaamde steken op, welke met oranje strikken prijkten. Die van den Heer Paulus Repelaer was zoo monsterachtig groot uitgevallen, dat de eene zijde van den opgetoomden hoed bijna geheel geëclipseerd was. Door stadsbodens, met de bussen⁶⁰ op de borst, werd een groot sierlijk kussen aangebragt en op de ijzeren balie gelegd (ik geloof gezien te hebben dat zij het ter weerszijden vast hielden, daar het anders gevallen zou hebben).

De raadsleden vulden het bordes, de secretaris lag de proclamatie op het kussen.

⁶⁰ Metalen borstschild met daarop afgebeeld het stadswapen.

Wy WILLEM FREDERIK, Prince van Orange en Nasfau, aan allen die dit zullen zien, Salut!

Onuitsprekelyk waren myne aandoeningen by de intrede van heden binnen deze Hoofdstad. Teruggegeven aan het Volk, dat ik nimmer opgehouden heb te beminnen, zag ik my na Negentien Jaren als een Vader in het midden van zyn huisgezin.

Nooit, Nederlanders! zal myne ontvangst in Holland, nooit myne intrede in Amsterdam, uit myn geheugen gaan, en, by uwe liefde belove ik het U, bedrogen zult gy U niet vinden. Gy wilt het, Nederlanders! dat ik U meer zyn zal dan ik U zonder myne afwezenheid zoude geweest zyn. Uw vertrouwen, uwe liefde legt de Souvereiniteit in myne handen, en van alle zyden dringt men op de aanneming daarvan, wyl de Nood van het Vaderland, wyl de toestand van Europa dit vordert.

Welaan dan. Ik zal myne bedenkingen aan Uwe wenschen opofferen; ik aanvaarde wat Nederland my aanbiedt, maar ik aanvaarde het ook alleen onder waarborging eener wyze Constitutie, welke uwe Vryheid tegen volgende mogelyke misbruiken verzekert, ik aanvaarde het in het volle gevoel der verplichting, welke my deze aanneming oplegt.

Myne Voorouders hebben Uwe onafhangelykheid doen geboren worden. De handhaving daarvan zal de nimmer ophoudende taak van my en de mynen zyn. Ik reken in deze nog altyd eenigzints hachelijke oogenblikken op Uwe medewerking en opofferingen, en weldra zal na eene korte inspanning geen Vreemdeling meer op Uwen grond aan de geestdriift der herborene Natie, aan de zegepralende Wapenen onzer Bondgenoten, onder Gods hulp, tegenstand kunnen bieden.

Gedaan op het Raadhuis van Amsterdam, den 2^{den} December, 1813.

(Was getekend) W. F. Prins van Orange.

(Lager stond) Ter Ordonnantie van Zyne Hoogheid

VAN DER DUYN VAN MAASDAM.

Te Amsterdam, by J. VAN DER HEY, op het Water, by den Dam, No. 7.

2.22 Manifest van Prins Willem Frederik, de latere Koning Willem I.

Nu vlogen alle hoeden af en met ontbloote hoofden werd de lezing aangehoord, dat langzaam en met heldere stem geschiedde. Bij het einde zwaaiden de raadsheeren geweldig met hunne hoeden en een oorverdoovend *Hoezee! Oranje boven!* galmde er uit de monden van de groote menigte toehoorders of aanschouwers, want het gehele stadhuisplein was stampvol menschen, zelfs op de belendende punten, waar niets te hooren was, doch nog iets kon gezien worden.

Op enkele plaatsen in het land handhaafden de Fransen zich nog enige tijd. De Franse commandant van Gorinchem capituleerde pas op 20 februari 1814, maar sinds december 1813 was Dordrecht niet meer door Franse troepen bedreigd en was er in feite een einde gekomen aan de Franse tijd.

3.1 Het uniform van een hoofdofficier en een luitenant van de schutterij (litho van W.C. Magnenat, GAD DI 2984).

3 Moeilijkheden met de Zuidelijke Nederlanden

De deelnemers aan het Wener Congres – vorsten en diplomaten uit Europese landen – hielden zich in de periode september 1814 tot juni 1815 bezig met het vaststellen van de optimale staatkundige verhoudingen binnen Europa. Het imperium dat Napoleon had opgebouwd, was ineengestort. De optimale staatkundige verdeling strookte vaak niet met het eigenbelang van bepaalde landen, waardoor een terugkeer naar de verhoudingen in de vóórnapoleontische tijd niet realiseerbaar was. Zo stelde Oostenrijk er geen belang in de Zuidelijke Nederlanden terug te krijgen, waardoor al vóór aanvang van het Wener Congres het stichten van een Verenigd Koninkrijk der Nederlanden een gegeven was. Het groothertogdom Luxemburg werd aan de Nederlandse koning toegewezen. Een Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd door velen gezien als een welkome buffer tegen mogelijke toekomstige Franse agressieve acties.

De vlucht van de verbannen Napoleon van het eiland Elba leidde op 18 juni 1815 uiteindelijk tot de slag bij Waterloo. Voor dat treffen had Koning Willem I zich al uitgeroepen tot vorst van Groot-Nederland: Nederland, België en Luxemburg.

In België groeide echter de weerzin en weerstand tegen het Nederlandse bewind. In augustus 1830 kwam het tot een uitbarsting en het volksoproer leidde tot dagenlang durende plunderingen en vernielingen. De directe aanleiding was de opvoering van de opera *La muette de Portici*. In het vijfde bedrijf wordt de mislukte opstand bezongen, maar daar wachtten vele toehoorders niet op en verlieten het gebouw en verenigden zich met andere relschoppers. Plunderingen konden ongehinderd plaatsvinden en het volksoproer was een feit.

Pieter Uittenbogaard beschrijft de reactie van Nederlandse zijde en de reactie en invloed van de grote mogendheden op het Nederlandse optreden. Hij volgt de Dordtse schutters die na de landelijke mobilisatie van de schutterijen eveneens hun bijdrage aan de strijd tegen de oproerkraaiers leverden. De Dordtse schutters opereerden tijdens de tiendaagse veldtocht vanuit Breda en directe omgeving.

Uittenbogaard spaart Koning Willem niet. Door diens halsstarrig gedrag duurde het veel langer dan noodzakelijk was om tot een bestand met de Belgen te komen. Bovendien waren de voorwaarden waarmee de koning in 1839 uiteindelijk akkoord ging, belangrijk slechter dan die in 1833 werden aangeboden.

3.1 Een volksoproer in de Zuidelijke Nederlanden

Toen in 1830 de revolutie in Parijs uitbrak, die den Fransche Koning Karel X van den kroon stiet, was alles rijp voor eenen opstand die nog bevorderd werd door de intrigues van het nieuwe Fransche bewind die in buitenlandsche oproeren eene afleiding zochten voor den gevaarlijken toestand waarin zij zelf verkeerden.

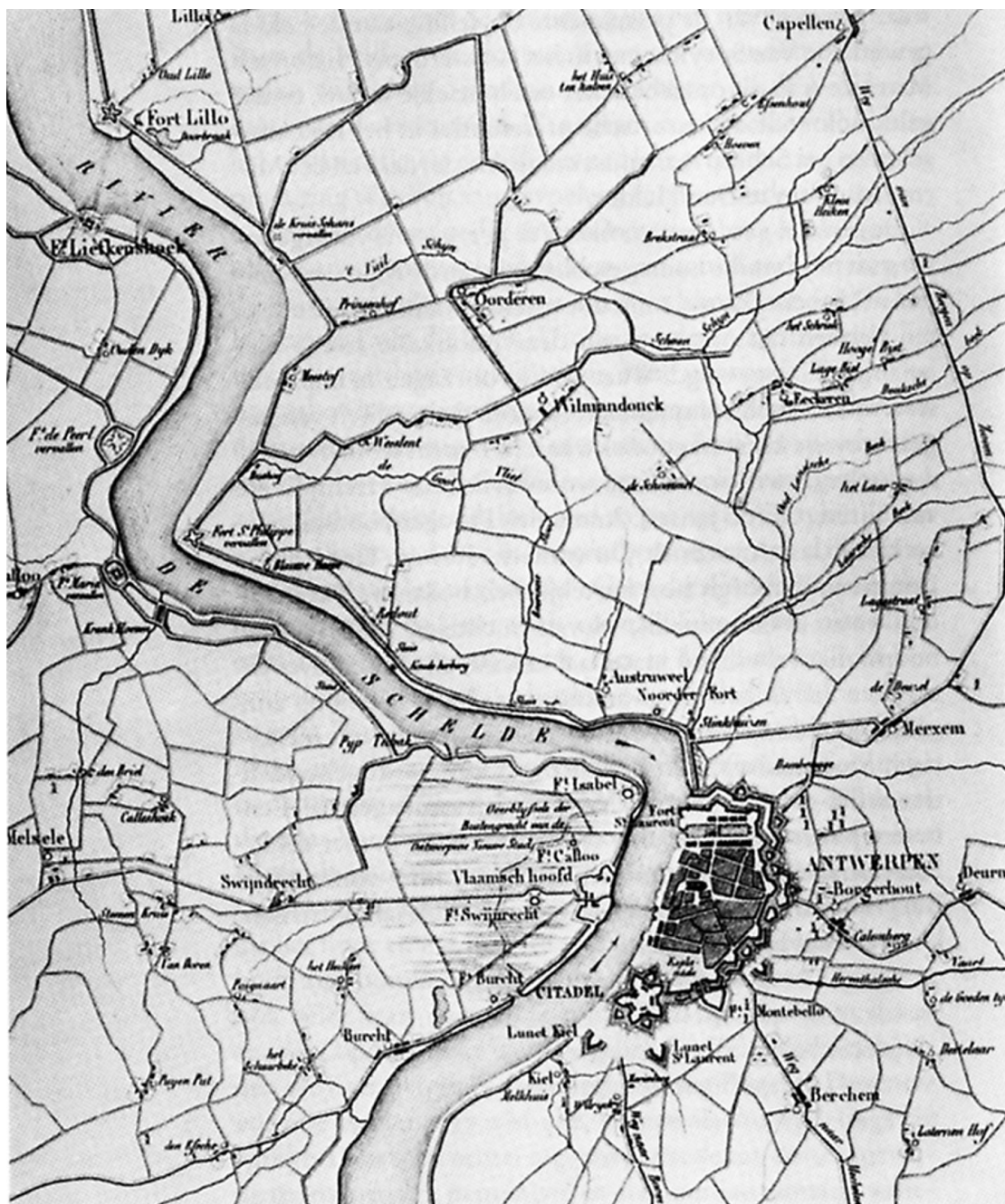
Men moet zich verbazen dat in deze partijstrijd die zoogenaamde liberalen zich verenigden met de alle vrijheid onderdrukkende clericalen, de lichtontstekers in

één gelid met de kinderen der duisternis. Zekerlijk was hunne gedachte dat zij Rome wel meester zouden worden wanneer zij het bestaande Gouvernement maar eenmaal verdrongen hadden. Doch zij waren niet opgewassen tegen de sluwe Jesuïetengeest der priesters. Het ging hun als de schellen der citroenen die weggeworpen worden als het sap uit de vrucht geperst is. Maar hoeveel te meer moeten wij ons dan verwonderen dat de in België verkregen ondervinding thans nog hier te land geen wijsheid heeft geleerd, daar de Calvinistische Hervormden (die zich doodvijanden van de Roomschen noemen) en de ultraliberalen zich met de catholieken vereenigen om ons gematigd regtzinnig Gouvernement te dwingen om geen meerder licht te ontsteken, maar te blijven stil staan, of liever nog om terug te gaan en het reeds aanwezige licht te dooven.

Nog onverwacht kwam de smeulende oproergeest in België tot uitbarsting. In de avond van 's Konings verjaardag, 24 Augustus 1830, hadden zich te Brussel kleine ongeregeldeheden opgedaan die niet krachtig genoeg bedwongen zijnde, op de twee volgende dagen tot een algemeen volksoproer oversloegen, waarbij gesignaleerde personen grootelijk mishandeld, de koninklijke wapenborden overal afgerukt en met voeten getreden, huizen en paleizen geplunderd en verbrand werden. De politie was te zwak of te onwillig om den woesten hoop te bedwingen, de aanwezige kleine militaire magt mogt op bevel van den stedelijken gouverneur – den hoog bejaarden generaal Graaf van Bijlandt – geen krachtdadige pogingen aanwenden tot herstel der orde, menschenbloed mogt er vooral niet vergoten worden. Die troepen werden dan ook onder velerlei beschimping terug gedrongen naar de bovenstad, alwaar zij zich verschansten, nadere bepaalde bevelen en ook hulp inwachtende, terwijl de muitelingen gestadig in sterkte toenamen door de hulp voornamenlijk van Luikenaars.

De koninklijke familie bevond zich tijdens den opstand te 's Gravenhage. De aldaar garnizoen houdende Grenadiers en Jagers moesten naar België oprukken, weldra gevolgd wordende door al de militairen die in Noord-Nederland maar eenigzins gemist konden worden. Daar den opstand door geheel België algemeen was geworden, werden ook al de verlofgangers der vijf ligtingen militiens onder de wapenen geroepen. Daar die troepen grootendeels te water per stoomboot naar Antwerpen vervoerd werden, gaf dit voor deze stad (= Dordrecht) in de maand September eene buitengewone drukte. Ook kwam er last om alhier groote magazijnen voor krijgs- en levensbehoeften aan te leggen onder directie van den intendant de majoor Schanz, bijgestaan door den magazijnmeester G. van Kamen.

Door onzen kroonprins werd nog eene poging gedaan om in persoon te Brussel de orde te herstellen, waarbij zijn leven in groot gevaar kwam, doch het was te vergeefs. Op nieuw werden eenige dagen zoek gemaakt in vruchteloze onderhandelingen met de muiters, welke door die talmende zachtmoedigheid maar des te stouter in eischen en handelen werden. De Belgische leden der Staten Generaal verlieten 's Gravenhage en trokken huiswaarts, waarbij de zoo algemeen gehate voormalige prefect De Stassart alhier groot gevaar liep van door het gemeen mishandeld te zullen worden. Buiten de Blaauwpoort stond een woesten hoop die hem afwachtte, doch door de goede maatregelen die de politie nam ontsnapte hij den dans en kon hij zijne reis in veiligheid voortzetten.

3.2 Situatieschets van de Antwerpse Citadel ten zuiden van de stad en het Vlaamse Hoofd aan de overzijde van de Schelde.

Eindelijk besloot de koning om door geweld van wapenen Brussel ten onder te brengen. Aan Prins Frederik werd last gegeven om met een corps van 8.000 man derwaarts op te trekken, doch al weder met het bevel om burgerbloed te sparen en de eigendommen te ontzien. Die troepen troffen door de verraderlijke handelingen der muitelingen bij het binnenrukken der stad een ongelukkig lot. Na een driedaagse worsteling moesten zij met een groot verlies aan dooden en gekwetsten de stad ontruimen.

Dit échec had het verlies van geheel België ten gevolge. De bezettingen der vestingen bestonden voor een goed deel uit Belgen die tot hiertoe aan den opstand geen deel hadden genomen, doch dat veranderde na de nederlaag der Hollanders te Brussel. De Belgische militairen, opgeruid door Belgische officieren – waaronder van zeer hoogen rang – kwamen in verzet, ontwapenden hunne Hollandsche kameraden en sloten zich aan bij het voorloopig Belgiesch gouvernement. Op die wijze gingen al de vestingen met hunne bezettingen verloren, slechts enkele wakkere officieren die over eene meerderheid in Hollandsche militairen konden beschikken, wisten door hunne ferme houding ontzag in te boezemen en geraakten met de hun getrouw geblevenen in veiligheid, waarbij zelfs van enkele vestingen nog eenig geschut gered kon worden, dat meerendeels naar hier werd getransporteerd.

De eenigste stad waarvan wij in het bezit bleven was Antwerpen, doch ook hier drongen de muitelingen binnen. De bezetting kon zich slechts met veel inspanning en groot verlies aan manschappen in de sterke Citadel terugtrekken, maar toen ook deze door de muitelingen werd aangevallen, opende de bevelhebber – zijnde generaal Chassé – een hevig kanonvuur tegen de stad, welk bombardement vier uren aanhield en overgrootte schade aanrigtte. Het kwam toen tot eene overeenkomst tusschen de strijdende partijen, eene soort van wapenstilstand werd gesloten, waarbij de Hollanders in het ongestoord bezit bleven der Citadel en van het daar tegenover liggende Vlaamsche Hoofd, zijnde het hoofdkwartier voor de Hollandsche vloot van kannonneerbooten die onder bevel van den kapitein ter zee Koopman de Schelde bezet hield.

3.2 De schutterijen worden gemobiliseerd

Terwijl met de chefs der muitelingen nog steeds onderhandeld werd over eene administratieve scheiding tusschen Noord- en Zuid-Nederland, had het zoo zeer verzwakte Nederlandsche leger zich binnen de grenzen van Oud-Nederland terug getrokken, doch tot versterking onzer krijgsmagt was bij staatsbesluit de Schutterij mobiel verklaard, waarvan de eerste bataillon moest uittrekken en de tweede bataillon met de inwendige dienst (= dienst doen in Dordrecht) belast werd.

Hier ter stede was de uiteenhouding dezer tweeërlei schutters met weinig zorg behartigd of liever verwaarloosd. Deze schifting moest nu plotseling bij overhaasting bewerkstelligd worden, daar de eerste bataljon schutters onverwijld moesten uittrekken. Het geheele bataillon werd op de binnenplaats van het voormalig weeshuis verzameld en ik als fourier bij de schutterij aangewezen om de noodige aantekeningen te houden. Indien ik daarbij voorbedachtelijk eene enkele schrijffout heb gemaakt, dan is het geweest tot redding van een gezin, waarvan de ondergang zeker was, indien de broodwinner moest uittrekken. Bij die gelegenheid

hield de majoor commandant van het bataillon O. Repelaer van Molenaarsgraaff eene treffende toespraak die alle harten deed trillen en groote geestdrift verwekte, wordende daarin bijzonder aangedrongen dat vele tweede-bataillons schutters zich vrijwillig bij den eersten bataillon zouden aansluiten, waarvan ook door velen hunner gebruik werd gemaakt, ofschoon ik niet zal beweerden dat dat bij allen uit bloote vaderlandsliefde geschiedde, maar om den broode, daar in die zorgvolle tijd vele arbeidslieden niets konden verdienen, terwijl er door de burgerij – bij vrijwillige intekening – een aanzienlijk fonds bijeen gebragt was tot ondersteuning der gezinnen die door het vertrek hunner broodwinners in behoefte vervielen. De uittogt dezer schutters had op 30 October 1830 plaats. Bij hun hadden zich vele vrijwilligers aangesloten die niet in de schutterlijke termen vielen. Zij werden per stoomboot naar Gorkum vervoerd, alwaar zij eenigen tijd verbleven om onder militaire discipline gebragt en in den wapenhandel geoefend te worden. Dat was voor de manschappen, maar niet minder voor hunne officieren dringend noodzakelijk, want met de schutterijen was het toen – even als thans – veel geschreeuw en weinig wol, maar toen zij eenmaal onder de leiding van militaire officieren behoorlijk gedresseerd waren, maakten zij de kern van het leger uit, daar het mannen waren in de volle kracht huns levens.

3.3 Het vertrek van de Dordtse schutters per stoomschip naar Gorkum in 1830. De persoonlijke eigendommen worden op de afgeladen boot gebragt (tekening in Oost-Indische inkt van L. de Koningh, GAD GPV G 1594).

'De roemrijkste dagen voor de schutterij braken echter aan in 1830, toen zij mobiel werd verklaard en 30 October drie compagnieën onder commando van den kolonel-commandant mr. Matthijs Beelaerts, uittrokken, om mede te werken aan het bedwingen van den Belgischen opstand. Het corps muzikanten begeleidde ze tot Gorinchem. Van de drie compagnieën werden bij aankomst aldaar onmiddellijk veertig man bestemd om het kasteel Loevestein te bezetten en 24 om eenige militairen naar Utrecht te geleiden; de overige bleven tijdelijk in Gorinchem en betrokken er de wacht' (Dalen, 565).

De Dordtenaren werden via de plaatselijke krant op de hoogte gehouden van het verloop van de mobilisatie van de schutterij. Daarbij is een chauvinistische opstelling van de krant waar te nemen, die onder meer spreekt van 'onze keur-compagnieën'.

**** De Commissie ter bevordering der Vrijwillige Wapening te Dordrecht, verwittigt bij deze de vrouwen of ouders der schutters welke met de mobiele compagien uit deze stad naar Gorinchem zijn uitgetrokken, en zich om onderstand voor hunne betrekkingen hebben aangemeld, om te komen in een der vertrekken van het gebouw der Justitie in het Steegoversloot.**

De bewoners van wijk A en B Dingsdag den 2 November, 's namiddags vijf ure.

De bewoners van wijk C Woensdag den 3 November, ter zelfder ure.

De bewoners van wijk D en E Donderdag den 4 November, ter zelfder ure.

Ten einde aldaar te vernemen welke wekelijksche toelagen hen zullen worden toegekend, als mede de plaats waar die zullen worden uitbetaald.

De Commissie heeft voorts het genoegen te berigten, dat de Heer Heel- en Vroedmeester *A. de Vogel* zich heeft aangeboden om de huisgezinnen, welke onderstand genieten, gratis zijne diensten te bewijzen gedurende de afwezigheid der schutters uit deze stad.

Dordrecht, den 1 November 1830.

Uit naam der Commissie,

A. KIST, Ez., Secretaris.

3.4 Voor de achterblijvers werd gezorgd (Dordrechtsche Courant 2 november 1830).

DORDRECHT, *den 8 November*. Heden voormiddag zijn hier per stoomboot gepasseerd nog twee kompagnien Rotterdamsche mobiele schutters, te zamen sterk 300 man, over den Moerdijk naar Breda gaande.

De Zaturdag van hier uitgetrokken vrijwilligers om bij onze te Gorinchem zich bevindende drie keurkompagnien schutters ingelijfd te worden, waren 61 in getal, en daaronder van de fatsoenlijkste families. Tevens zijn dien dag van hier vertrokken 4 vrijwilligers voor het te Gorinchem zich vormend bataillon artillerij, en 8 vrijwilligers voor de flotille achter dit eiland. Men verneemt, dat zich reeds wederom vrijwilligers voor de mobiele schutterij aangemeld hebben, die aanstaanden Zaturdag naar Gorinchem zullen worden gedirigeerd (Dordrechtsche Courant 9 november 1830).

De muiters hadden ontzag voor die latjesmannen, zooals zij door hen genoemd werden, naar de witte galons of banden over de naden hunner broeken. Een bataillon Vriesche plattelands schutterij trok hier eens door, maar nimmer heb ik zoo veel krachtig ontwikkelde mannen bijeen gezien, het waren herculesen. Het Dordrecht-sche bataillon schutters werd vervolgens in de omstreken van Breda gecantonneerd en zijn daar gedurende die revolutiejaren meesttijds gebleven.

Acht dagen na het uitrukken onzer eerste-bataillon schutters werd ik naar Gorkum gedetacheerd om kwartier te maken voor een groot detachement schutters en vrijwilligers die derwaarts moesten trekken. Daar ik tijdig genoeg in het bezit der inkwartieringsbiljetten kwam, had ik gelegenheid om – met behulp van een vriend aldaar – de bokken uit de schapen te scheiden en alzoo te zorgen dat mijne vrienden of bekenden eene gunstige huisvesting zouden vinden. Mij werd bijzonder aanbevolen om geen mannen met zwakke zenuwen te begunstigen met een biljet bij een deftigen kleermaker aan den langen dijk, die een aartsgierigaart en een schrik der buurt was. Bij de aankomst van het detachement was een vrijwilliger – Verboom – in het water gevallen, doch spoedig gered; in zijn nat pak kon hij den intogt nog mee maken. Nog een andere vrijwilliger – Akkerman – was er bij de troep een zeer ruw mensch van atletische gestalte die meer dan half dronken was en met moeite in het gelid kon blijven. Dit nobel paar werd natuurlijk met het kleermakersbiljet begunstigd onder aanbeveling aan Akkerman om voor zijn kameraad goede zorg te dragen, zich door geen dreigende woorden van den huisheer te laten afschrikken, maar zijne regten als vrijwillige verdediger van het lieve vaderland, dat het een van de beste kwartieren in de stad was als men zich maar niet liet drillen. Uit nieuwsgierigheid ging ik hen laat in den namiddag in hun kwartier opzoeken, doch den eersten aanblik was voldoende om te zien dat Akkerman de overwinning had behaald, want ik vond de natte vrijwilliger Verboom in een pak van den kleermaker en met zijn beste chamberkloth (= kamerjas) aan voor een warm kolenvuur zitten. Op mijne vraag aan Akkerman of het kwartier naar zijn zin was, kreeg ik tot antwoord: *het is heerlijk, ik hoef maar even mijn stem te laten hooren en het gevraagde is er.*

De aangekomenen met het detachement moesten niet allen ingedeeld worden bij ons bataillon schutters, eenige vrijwilligers hadden andere wapens gekozen. Deze moesten aan den stadsbevelhebber – de generaal Meijer – afgeleverd worden. Onder die vrijwilligers behoorde eenen Olievier, een verwarrend kereltje die klerk bij eenen advokaat of notaris geweest was. Op eene vraag of eene teregtwijzing die hem door den generaal op iets strengen toon gedaan werd, vermeende hij in zijne eer gekrenkt te zijn en eene fiere houding aannemende antwoordde hij: *Mijnheer, ik ben Olievier!*, vooral drukkende op de laatste syllabe van zijn naam. *Wat!*, zei de generaal, *zijt gij Olievier?*, *gij zijt nog geen Olienu!* Dien Olievier werd vele jaren later begunstigd met het postje van burgemeester van een dorp waarvan hij echter ontzet werd en tot gevangenisstraf verwezen, omdat hij – eigener autoriteit – een schuurtje of keet die hem hinderde door zijnen veldwachter in brand had laten steken zonder voorkennis of toestemming van den eigenaar, die geweigerd had om op een mondeling bevel van mijnheer de burgemeester zijn eigendom af te breken.

3.3 Een zware taak voor het achtergebleven bataljon schutters

Na den uittocht der eerste-bataillon schutters waarvan zich vele schutters van den tweeden bataillon hadden aangesloten, was het voor het klein getal overgebleven schutters van den tweeden bataillon een zware taak om in den plaatselijken dienst te voorzien, daar de majoor Schanz en de magazijnmeester Van Kamen vorderden dat de talrijke arsenalen en pakhuizen waarin krijgsmaterieel en behoeften van allerlei aart voor het leger, de vestingen of de vloot waren opgeslagen, dag en nacht door schildwachten moesten bewaakt worden. De schepen welke die voorraad vervoerden, moesten door de schutters begeleid worden en men verlangde daarvoor manschappen waarin men een vol vertrouwen kon stellen. Aanvankelijk moesten onze schutters elken derden dag gedurende 24 uren de wacht betrekken, dat voor mannen die door handenarbeid de kost voor vrouw en kinderen moesten verdienen, ongehoord zwaar was en veel gemor en weerspannigheid veroorzaakte. Ook onder het gemeen kon men teekenen van onrust bespeuren. Dit bragt eenige fatsoenlijke burgers tot het besluit om zich tot eene compagnie onder den naam van *Rustbewaarders* te vereenigen tot handhaving der orde en om de schutters in de wachtdienst bij te staan. Deze compagnie kwam al spoedig tot stand. Zij verkozen zelf hunne officieren, de zeeschilder Schotel werd hun kapitein. Door het grove publiek werden zij de Heerencompagnie genoemd. Zij gaven wel eenige verligting voor de dienstdoende schutters, doch door de weinige discipline die zij in acht namen, veroorzaakten zij niet minder last dan gemak. Van veel meer dienst was eene talrijke compagnie vrijwilligers uit den minderen stand die door den brouwer en koster F. Stoop werd opgericht. Zij deden met de schutterij gelijke wachtdienst en werden daarvoor betaald. Ook werd hun toegestaan om loonwachtdiensten voor de schutters te mogen waarnemen, mits in schutterlijk uniform, waarvan velen een broodwinning maakten.

Een nieuw bezwaar deed zich voor onze schutters op toen wij een militaire overste en luitenant-adjudant kregen die alles streng militairement behandelden en mij groote last veroorzaakten, daar ik toen sergeant-majoor bij de schutterij was en mij

niet zeer gewillig toonde om hunne kleingeestigheden te ondersteunen. Zij zagen in de schutters slechts militairen; ik zag in hun ook burgers aan wien niet noodeloos de tijd moest ontfroefd worden waarin voor hunne gezinnen het brood moest verdiend worden. Gelukkig dat wij na enkele maanden die militaire heeren kwijt raakten.

3.4 *De Dordtse schutters ontvangen een vaandel*

De Dordrechtsche Courant van 8 maart 1831 weet te melden:

Dordrecht, den 7 Maart. Op gisteren is alhier, ten huize van den Edel Achtb. Heer burgemeester, door eenige daartoe door den heer majoor, commandant der Dordrechtsche mobiele schutterij, thans te Loevestein en Woudrichem in garnizoen liggende, gecommitteerde heeren officieren, het rijke, door eenige jonge dames dezer stad, betrekkingen der uitgetrokken officieren en manschappen der schutterij, vervaardigde vaandel, uit handen dier dames op eene plegtige wijze overgenomen, om vervolgens door den heer majoor aan het bataillon, genoemde mobiele schutters uitmakende, te worden uitgereikt. Gezegd vaandel prijkt, op een zijden Oranje veld, aan de eene zijde, met eenen fraai geschilderden staanden Leeuw, in den rechterklaauw een opgeheven zwaard houdende, en daarboven in zilveren letters geborduurd *Ik waak*; terwijl aan de ommezijde, mede rijk in zilver geborduurd, wordt gevonden een beneden toegestrikte krans van eiken- en laurierbladen, en in zilveren letters wordt gelezen *God met ons*. Het vaandel is voorts geheel met zilveren franjes omzoomd.

Aan de Mobiele Schutterij van Dordrecht bij het overhandigen van een Vaandel vervaardigd door eenige ongehuwde Dames te Dordrecht

Hij waakt oud Neerlands Leeuw, waakt gij ook Leeuwentelgen,
En nooit kromt Batos kroost zich in het juk der Belgen
Dan blijft hun erfgrond vrij; uit nacht daagt zonneschijn,
Als God met Neerland is, wie zal het tegen zijn?

Reeds mag een eikenkroon uw burgerdeugd versieren,
Kroone eens, is 't nood, uw moed een krans van krijgslaurieren,
Die kroon verwelke niet, zij prijke in middagschijn!
Als God met Neerland is, wie zal het tegen zijn?

Schaart U om deez' banier, uw leidster, Dordrechts dappren!
Hoog blijf' zij door uw trouw op 't veld der eere wappren!
Dat nimmer meer zij strijk', Uw glorie haar omschijn' !
Als God met Neerland is, wie zal het tegen zijn?

[van de hand van Abraham den Bandt (1797-1849), kapitein bij de tweede compagnie der mobiele schutterij van Dordrecht van 30 oktober tot februari 1832 (GAD 25-254)].

- 3.5 Een aantal Dordtse dames borduurde een vaandel voor de Dordtse schutters dat van 6 maart 1831 tot 1875 in gebruik bleef toen de schutterij werd omgevormd tot artillerie-schutterij (tekening van J. Rutten, GAD DI 2985).

3.5 De Conferentie van Londen

Gezanten der groote Mogendheden waren te Londen bijeen gekomen om de mid-delen te beramen tot vereffening der geschillen tusschen Noord- en Zuid-Nederland, opdat daaruit geen algemeenen Europeschen oorlog mogt ontstaan. Een gunstig gevolg daarvan was geweest dat tot nader opzeggens de vijandelijkheden tusschen de Hollanders en Belgen gestaakt waren. De voorstellen en handelingen dier Lon-densche conferentie werden onder den naam van protekollen gepubliceerd. Doch derzelver veelvuldigheid en gestadige kleursverandering werden zij tot een spot voor het gemeen. Zoo dat zelfs onze kaaiwerkers niet meer spraken van een bor-rel te gaan drinken, maar het vervormd hadden in *Kom, laten wij een protekolletje pakken.*

Bij al die onderhandelingen toonde Koning Willem weinig toegeeflijkheid, maar groote halsstarrigheid. Van eene definitieve scheiding met België wilde hij niets weten, wel van een administratieve. De grootste helft van zijn koninkrijk op te offeren was ook verschrikkelijk. Om dat te beletten, rekende hij vast op den bijstand

van Rusland, onze kroonprinses was immers de beminde zuster van Keizer Nikolaas. Maar toen het Belgiesch Voorloopig Bewind zich tot een Koninkrijk België decreteerde en in Leopold van Saxon Coburg eenen koning gevonden hadden, was het geduld van Koning Willem ten einde.

3.6 De Tiendaagse veldtocht (van 2-12 augustus 1831)

Zonder verder acht te slaan op de Londensche conferentie werd de wapenstilstand opgezegd en aan het Nederlandsche leger last gegeven om voorwaarts te rukken en door geweld van wapenen de muitelingen tot onderwerping te brengen.

De krijgsmagt der Belgen overtrof de Nederlandsche verre in getal, maar moest voor deze onderdoen in tucht en geoefendheid. In de negen maanden die verloopen waren zedert de uittogt der Nederlandsche schutters, had men hun tot geoefende soldaten gedresseerd die de kern van ons leger uitmaakten, gloeiend van vaderlandsliefde en van doodelijken haat tegen de Belgische muiters, die zij *blauwkielen* noemden.

3.6 Legerkamp bij Rijen in Noord-Brabant in de nabijheid van Breda. Hier werden de schutters geoefend voor de komende strijd tegen de opstandige Zuid-Nederlanders (schilderij van J.H. Vernet uit 1831, Rijksmuseum Amsterdam).

DAGORDER VOOR HET LEGER TE VELDE.

Bij het betreden van den grond, door den opstand aan het wettig gezag onttrokken, reken ik het mij tot eenen eersten plicht, het vaderlandsch leger te herinneren, dat geen zucht tot veroveringen ons doet *voorwaarts* trekken, daar wij niets anders bedoelen, dan overeenkomstig de, door Neêrlands koning voor geheel Europa opgelegde staatkunde, die voorwaarden van scheiding tusschen Holland en Belgie te verzekeren, welke door de bemiddelende mogendheden als billijk zijn erkend.

Geen wraakzucht gaat dus onze legerspits vooruit. Den vreedzamen ingezeten zeggen wij veiligheid en bescherming, den welgezinden ondersteuning toe. Noord-Nederland (getuige der Belgen vroegere welvaart!) is nooit hun vijand geweest en ook nu niet, nu het zich, na vruchteloos alle middelen van vergelijk beproefd te hebben, genoodzaakt vindt, Gods beslissing tusschen hen en ons in te roepen.

Verwart het goed gedeelte des volks geenzins met diegenen, die zich eigenmagtig tot zijne bestuurders hebben opgeworpen. Wij komen om hun en ons zelve den vrede weder te geven, en die verstandhouding te herstellen, zonder welke, noch voor Noord- noch voor Zuid-Nederland, immer rust, geluk of bloei mogelijk zijn, en om die verstandhouding voor de toekomst op onwankelbare grondslagen te vestigen.

Wapenbroeders! ik reken daarom op uwe krijgstucht niet minder, dan op uwen moed; beider vereeniging moet het kenmerk zijn van dat echt vaderlandsch leger, waarover ik trossch ben het bevel te voeren.

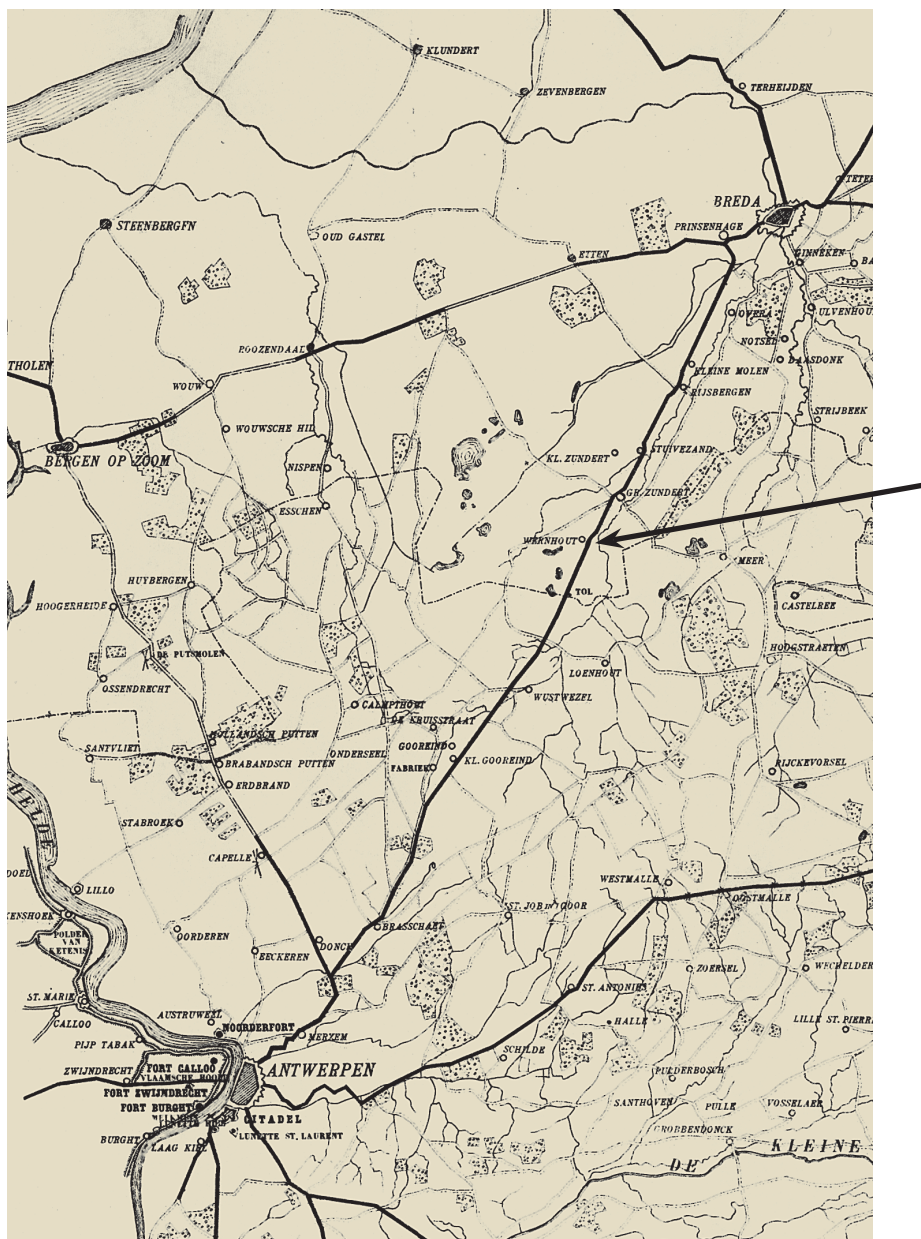
Ik zal die krijgstucht des te nauwgezetter onderhouden, daar ik, met de meeste zorg, in al uwe behoeften zal trachten te voorzien.

De militaire autoriteiten van allen rang zullen gehouden wezen, om de klagten der inwoners te hooren. Zoodra de feiten, die aan de manschappen onder hunne orders ten laste worden gelegd, bewezen zullen zijn, zal men de schuldigen straffen, naar alle gestrengheid der krijgswetten.

Hoofdkwartier Breda, den 2 Augustus 1831.

WILLEM, *Prins van Oranje.*

3.7 In opdracht van de koning kondigde de kroonprins de start van de veldtocht aan.

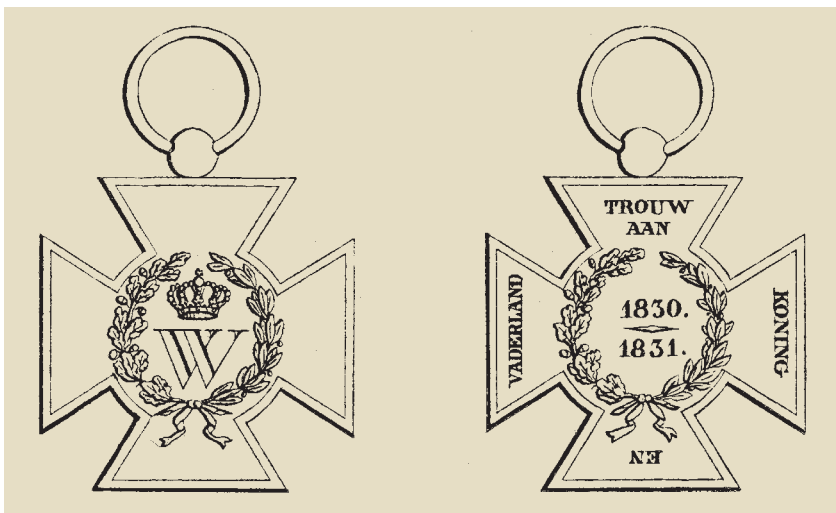

- 3.8 De Dordtse schutters – die deel uitmaakten van de Zuid-Hollandsche Schutterij – werden gelegerd rond Breda. Hun taak was onder meer samen met schutters uit Bergen op Zoom afleidingsmanoeuvres uit te voeren om het aanvalsplan van de hoofdmacht te maskeren. Vier compagnieën van het 1e bataljon van de 4e afdeling Zuid-Hollandse schutterij onder commando van Dordtenaar majoor jhr. O. Repelaar van Molenaarsgraaff voegden zich op 2 augustus in Groot-Zundert bij de daar aanwezige legermacht en namen deel aan de gevechten. Op 6 augustus consolideerden de schutters hun posities. ‘Het bataljon Zuid-Hollandse schutterij van den Majoor Repelaar bezette Wernhout en zond dagelijks eene compagnie op voorposten naar de grenzen’ (Wüppermann, 193).

Dat Nederlandsche leger werd aangevoerd door onzen kroonprins die in zoo menigen veldslag en belegering van zijne groote militaire talenten en van zijne bedaarde onverschrokken dapperheid de treffendste bewijzen had geleverd. De Belgische legerhoofden waren van minder gehalte. Velen hunner waren van zeer lagen rang die zij onder het Nederlandsche leger bekleed hadden, tot erkentenis voor hunnen eerloozen afval, eensklaps tot zeer hooge rangen bevorderd.

De Belgen hadden hunne krijgsmagt in twee legers gesplitst onder de naam van *leger van de Maas* en *leger van de Schelde* die met malkander niet zorgvuldig, althans gebrekkig verbonden waren. Onze kroonprins wist van deze stelling uitmuntend partij te trekken. Op 2 Augustus 1831 betrad hij het Belgiesch grondgebied, verraste door zijne snelle beweging de Belgen, schoof als een kegge tusschen het Maas- en het Scheldeleger, de combinatie daarvan afsnijdende en bestreed nu beurtelings eerst het Maas- en toen het Scheldeleger. Beide met den schitterendsten uitslag, want de nederlaag der Belgen was totaal, zelfs was hunnen nieuwen koning Leopold – die zich bij het Scheldeleger had aangesloten – bijna gevangen genomen. Op 12 Augustus was ons leger nog slechts drie uren van Brussel, de uiteen geslagen vlugtende muiters levendig achtereenvolgende en groote verliezen toebrengende, toen de overwinnaars plotseling gestuit en de vruchten van hunnen moed ontworpen werden. De te Brussel zich ophoudende Fransche en Engelsche gevolmagtigden generaal Belliard en Adair kwamen de kroonprins aanmanen om onmiddellijk de vijandelijkheden te staken en op Hollandschen bodem terug te trekken. Een Fransch legercorps – 42.000 man sterk¹ – onder bevel van den maarschalk Gérard was reeds zeer in de nabijheid met snelle marschen genaderd om vijandelijk tegen de Nederlanders te ageeren en hun tot den aftogt te dwingen, indien deze daartoe niet vrijwillig besloten. Tegen zulk eene tusschenkomst of liever dwang, was het Nederlandsche leger niet bestand. De kroonprins de noodzakelijkheid gevoelende van te moeten gehoorzamen indien hij zijn overwinnend leger niet vernietigd wilde zien, gaf last om de vijandelijkheden op alle punten onmiddellijk te staken, tot grievende spijt voor de overwinnaars en wel bijzonder van den generaal Hertog van Saxe-Weimar die daarvan een hartstogtelijke blijk gaf. En teregt, daar hij zeker was dat hij binnen enkele uren met zijn corps binnen Brussel zou getrokken zijn. Al het voordeel van dezen veldtogt was de Belgen zwaar getuchtigd en hunnen blufferigen overmoed tot zwijgen gebragt te hebben. Nu was het ontzag en vrees voor den heldenmoed der Nederlanders die hun bevangen had. Eene batterij metalen geschut – te Hasselt overmeesterd – werd als triumfteeken naar 's Gravenhage gevoerd. Van dat geschut zijn de metalen kruisen gegoten die de borsten der Nederlanders versieren welke aan dezen krijg hebben deel genomen.

¹ In Noord-Frankrijk was onder maarschalk Graaf Gérard een 50.000 man sterk observatieleger samengetrokken. In augustus 1831 overschreed het Franse leger de Belgische grenzen (Wüppermann, 302).

3.9 Het metalen herinneringskruis: Draagkruis van de ridders in de Orde van het Metalen Kruis.

12 September 1831 Koninklijk Besluit betreffende het daarstellen van een bewijs van aandenken voor de verdedigers van het vaderland B 427

Art. 1 Het blijvend bewijs van aandenken zal bestaan in een kruis vervaardigd uit het in het gevecht bij Hasselt op den 8 Augustus laatstleden veroverde geschut op welke voorzijde zal gesteld worden eene gekroonde W te midden van eenen krans van laurierbladen en eikenloof en waarvan de keerzijde zal versierd worden met de woorden *Trouw aan Koning en vaderland*. Terwijl in het midden tusschen eenen krans van laurierbladen en eikenloof de jaartallen zullen geplaatst worden van 1830 en 1831, zullende bovendien aan de voorzijde op de armen van het kruis het woord vrijwillig gesteld worden voor de zoodanige die vrijwillig gedurende den oorlog koning en vaderland hebben gediend.

Dit kruis zal gedragen worden aan een lint ter breedte van $2\frac{1}{2}$ nederlandsche duim uit zes gelijke verticale strepen bestaande en zamengesteld voor vrijwilligers uit oranje en groen en voor de overigen uit blaauw en oranje, zullende geen van deze beide linten als eene teeken zonder het kruis mogen gedragen worden (GAD 25-296).

Voor de Dordtenaars was het een vrolijk gezicht toen deze oorlogsbuit hier door gevoerd werd, begeleid door eene eerewacht die de kanonnen feestelijk versierd hadden, in derzelver zundgaten² waren palmtakken gestoken.

² Het zundgat (zündgat) is de opening op het kanon waar met een brandende lont het kruit wordt aangestoken.

In dezen tiendaagschen veldtogt had het bataillon Dordrechtsche schutters geen gelegenheid om blijken te geven dat zij hunnen rang in het leger niet onwaardig waren. Zij behoorden tot het eerste corps onder het bevel van den generaal Van Geen en waren bestemd om eene afleiding naar de zijde van Antwerpen te maken. Daartoe moesten zij zich vereenigen of aansluiten met eene colonne die – onder bevel van den kolonel De Bosson – uit Bergen op Zoom was getrokken, doch welke colonne door onvoorzigtigheid of slecht beleid van den aanvoerder door de Belgen was overvallen en met verlies terug geslagen. Onze schutters kwamen maar even over de grenzen. Zij drongen de Belgische voorposten tot Baarle-Nassau terug, hielden daar halt en betrokken vervolgens weder hunne oude cantonnementen [in de buurt van Breda].

Prins Willem kwam; en Bato's³ Telg
Vraagde aan den eervergeten Belg,
Door monden van 't Tiendaagsch kanon,
Waar 's nu 't Non-intervention?
Den blaauwkiel⁴, vlugtende, overmand,
Gilt: Frankrijk! Help ons uit den brand!!!
De Frank verschijnt, en redt 't gespuis,
De Bat keert, in Triomf! Naar huis.
Europa juicht om d'ommekeer!
Gewroken is Oud-Neerlands eer.

'Dit versje las men op de Tolbrug boven de deur van een burgerhuis' (GAD 150 – 1294).

De vrijwillige jagercorpsen, bestaande uit studenten onzer drie hoogeschole die zich in deze compagnie zoo uitmuntend gekwetten hadden, wilde men in hunne studiën niet verder belemmeren en keerden huiswaarts. De Leydsche studenten hielden hier nachtverblijf en werden bij de voornaamste burgers ingekwartierd, die er een feest van maakten om hun te mogen ontvangen. Groote vereering viel hun ten deel, wel bij enkelen wat overdreven, zooals bij den notaris Maritz, dat zelfs in het bespottelijke liep.

3.7 De Citadel van Antwerpen vanuit Dordrecht bevoorraad

De Citadel van Antwerpen en het Vlaamsche Hoofd waren nog in het bezit der Nederlanders. Die citadel was gedurende twee jaren eene ware marteling voor de onderofficieren der schutterij alhier. Uit de magazijnen alhier moest derwaarts vervoerd worden het benodigde proviand voor de talrijke bezetting en de massa materialen voor de nog krachtiger versterking der citadel en geen daarmede beladen

³ Bato is de stamvader van de Bataven.

⁴ Scheldnaam voor de Belgen.

schip mogt zonder geleide en toezicht van een onderofficier onzer schutterij derwaarts vertrekken. Zulks maakte die dienst zoo bezwarend, dat men bij de twee dienstdoende compagnieën nog acht surnumeraire (= boventallige) sergeants aanstelde en de vervanging van den eenen onderofficier door een andere, onder toestemming van den plaatsmajoor geoorloofd was. Het laatste transportschip naar de citadel werd begeleid door den sergeant A. van Driel die bijna het beleg dier sterkte had moeten bijwonen, daar hij eerst daags voor dat de citadel – in December 1832 – door de Franschen geheel was ingesloten, nog met het postschuitje naar Bergen op Zoom kon weggelopen.

3.8 Geallieerde maatregelen tegen het Koninkrijk Nederland

De Conferentie te Londen bleef voortgaan en hunne pogingen om een einde te maken aan den strijd tusschen Noord- en Zuid-Nederland. Doch de halsstarrigheid van Koning Willem was niet te breken, het nieuwe Koninkrijk België wilde hij niet erkennen. De Russische Keizer Nikolaas zond in Maart 1832 de Graaf Orloff naar 's Gravenhage om den koning aan te raden van toe te geven en de toen voorgestelde scheiding aan te nemen, waaraan men de naam van *de 24 artikelen* gegeven heeft. Op den bijstand van Rusland mogt volstrekt niet gerekend worden, daar de geheele magt van dat Rijk gebruikt moest worden om den vreesselijken Poolschen opstand te bedwingen. Rusland zou de 24 artikelen onderteekenen, al ware het ook dat de volvoering daarvan door geweld van wapenen tot stand gebracht moest worden. Doch Willem bleef onverzettelijk en Rusland stemde toe in dwangmiddelen door eindelijk (= tenslotte) de 24 artikelen te onderteekenen. Engeland en Frankrijk konden in deze niet langer voor onzijdig gehouden worden. Door de erkenning van Leopold als Koning van België werd Engeland ontslagen van het buitengewoon groot pensioen dat hij genoot als voormalig gemaal der overleden Engelsche kroonprinses, terwijl de Fransche Koning Louis Philippe zijne dochter Maria aan Leopold uithuwelijkte.

Het grootste deel van het jaar 1832 werd nog in vruchteloze onderhandelingen doorgebracht. Eindelijk ging men over om Nederland tot het aannemen der 24 artikelen door kracht van wapenen te dwingen, doch zonder medewerking van België.

- Frankrijk zond een leger onder bevel van den maarschalk Gérard om de Antwerpsche Citadel te bemagtigen;
- Een embargo werd gelegd op de Nederlandsche schepen die zich in de Engelsche en Fransche havens bevonden;
- Onzen zeehandel werd geheel gestremd door eene Engelsche en Fransche vloot die de Nederlandsche kust blokkeerde en al de schepen die in hunne handen vielen in Engelsche havens opbragten.

Koning Willem daarentegen liet al de Engelsche en Fransche schepen die zich in onze havens bevonden ongehinderd vertrekken, waartoe hun ruimte van tijd werd

BESCHRIJVING DER GEBEURTENISSEN,

VOORGEVALLEN TE

A N T W E R P E N ,

SINDS DEN OPSTAND IN BELGIË, TOT
DEN GLORIERIJKEN GEËINDIGDEN

TIENDAAGSCHEN STRIJD.

KOMENDE HIERIN VOOR:

*Het Bombardement,
de edele Zelfsopoffering van*

J. G. J. VAN SPEYK,

EN HET HELDHAFTIG GEDRAG VAN

H. VAN LEUVEN.

*Benevens eene Korte Beschrijving van
Antwerpen, in vroegere dagen.*

Verkrijgbaar, bij

A. FETERIS,
Vijzelstraat bij de Munt,
No. 2.

A. PIETERSE,
Warmoesstraat bij de Nie-
zel, No. 83.

*Winkeliers in Spiegels, Prenten en Vergulde Lijsten.
Te AMSTERDAM.*

3.10 Generaal Chassé (1765-1849). Op zijn tiende jaar nam hij dienst als cadet. Was aanvankelijk generaal in Franse dienst, later in het Nederlandse leger. Hij werd in 1819 commandant van Antwerpen. Tijdens de Belgische Afscheiding bombardeerde hij in 1830 de stad en moest in 1832 de Citadel prijsgeven aan de Franse belegeraars. Na zijn terugkeer in Nederland werd hij militair commandant van Breda.

gelaten. Aan den generaal Chassé – bevelhebber der Citadel van Antwerpen – werd gelast om alleen voor vijandelijk geweld te zwichten, maar geen schot op de vijand te lossen voor dat de citadel was opgeëischt.

Hadden de Franschen gerekend dat deze sterkte voor hun een gemakkelijke prooi zou zijn en voor hunne geweldige overmagt binnen enkele dagen zou bezwijken, dien vonden zij zich deerlijk bedrogen. Daar bij de komst der Franschen voor de citadel dezelve niet onmiddellijk werd opgeëischt, ging van daar geen verzet uit tegen al de belegeringsmaatregelen en het oprigten van batterijen door de Franschen. Toen deze daarmede gereed waren, geschiedde de opeisching tot overgaaf die natuurlijk geweigerd werd, met de bepaling dat indien de citadel ook aan de stadszijde werd aangetast, men dit met een bombardement op de stad zelf zou beantwoorden. Het

eerste vijandelijke schot dat van daar gelost zou worden, zou de vernieling der stad ten gevolge zou hebben.

Onmiddellijk na de weigering tot overgaaf vingen de Franschen uit 16 batterijen een bombardement aan op deze betrekkelijk kleine ruimte, zoo hevig als in de geschiedenisboeken zelden vermeld is, doch dat door de belegerden even krachtadig beantwoord werd en die door herhaalde kleine uitvallen de vijanden en hunne naderingswerken zeer belemmerden. In 19 dagen – van 4 tot 23 December – werden in deze kleine ruimte meer dan 70.000 bommen en houwitsers (= granaten) geworpen. Reeds op den tweeden dag waren vele magazijnen vernield. Ook het groote hospitaal moest ontruimd worden. Een goed deel der gekwetsten die er dagelijks vielen, kon men naar het Vlaamsche Hoofd vervoeren, waarmede men de gemeenschap bleef behouden, doch kon dit alleen des nachts geschieden.

Eindelijk stond er geen gebouw meer overeind, maar lag alles aan puin. Zelfs de sterkste blindeeringen⁵ bezweken onder de vreesselijke bommen die van het voor onzijdig gehouden fort Montebello geworpen werden uit een monster mortier dat door de verraderlijke Belgen opgesteld was. De poternen⁶ en casematten in de wal bleven de nog eenigzins veilige toevlucht voor de bezetting als zij niet op de wallen en bij de verdedigingswerken in dienst waren, waarin zij zich dicht ineen gedrongen moesten ophouden, gevende wel een staan- maar geen legplaats. Daarin moesten ook de zieken en gekwetsten worden verpleegd die niet naar het Vlaamsche Hoofd konden vervoerd worden. Geen spijs kon meer gekookt worden, er kwam gebrek aan drinkwater, daar de regenwaterbakken vernield waren. In de walmuur was eene bres van 100 meters die men door gebrek aan materialen niet langer kon stoppen. De walgracht lag half gevuld door het puin. Alle verdediging was eene onmogelijkheid geworden, de witte vlag werd opgestoken als een blijk van genegenheid om tot overgaaf te onderhandelen. Op 23 December werd gecapituleerd. De bezetting moest zich krijgsgevangen geven en trok de volgenden dag met alle krijgseer uit. 3.476 mannen lagen de wapens neder, waaronder ongeveer 300 matroozen, het overschot der vlotelingen die gedetacheerd waren om het geschut te helpen bedienen en die van hunne bedrevenheid daarin aan de Franschen de gevoeligste bewijzen gegeven hadden door het groot aantal gesneuvelden en gekwetsten die zij bij dit beleg verloren hadden. De bezetting werd door de Franschen met de meeste onderscheiding ontvangen, de officieren mochten hunne degens behouden. De gekwetsten en zieken werden vrij gelaten en in cartelschepen⁷ naar Bergen op Zoom gevoerd, de overigen naar Saint Omer⁸ getransporteerd, dat met kleine dagmarschen geschiedde. Die cartelschepen die met de gekwetsten en zieken beladen waren, wier onschendbaarheid gekenmerkt werd door de vrede- of onzijdigheidsvlag die zij voerden, werden door de lafhartige Belgen uit klein geweer beschoten, dat hun door de Franschen zeer

⁵ Blinderen is het met pantserplaten kogelvrij en bomvrij maken van een verdedigingswerk.

⁶ Een *poterne* is een verborgen poort in een vesting van waaruit ongemerkt een uitval kan worden gedaan.

⁷ Een cartelschip voert de vredeflag en heeft krijgsgevangenen aan boord. Deze schepen zijn neutraal en worden buiten de oorlogshandelingen gehouden.

⁸ Saint Omer ligt in Noord-Frankrijk tussen Calais en Lille.

kwelijk werd afgenomen en waarvoor zij zich scherpe bedreiging moesten laten welgevalen.

Onze gevangen landgenooten hadden te Saint Omer niet te roemen over de Fransche gastvrijheid. Zij zouden het daar zeer slecht gehad hebben indien de Nederlandsche liefdadigheid hierin niet te hulp gekomen was. Door milde giften werd gedurende hunne gevangenschap in alle hunne behoeften op billijke wijze voorzien.

3.9 Een voorlopige overeenkomst

Onder den druk voor de ingezetenen en de nood van den handel werd de halsstarigheid van Koning Willem in zoo verre gebroken, dat op 31 Maart 1833 te Londen eene voorloopige overeenkomst met de gezanten der groote mogendheden werd gesloten, ten gevolge waarvan het embargo werd opgeheven, de in Engeland opgebrachte schepen vrij gegeven en de naar Frankrijk gevoerde krijgsgevangenen met den generaal Chassé naar het vaderland konden terugkeeren. Doch het vaandel der Tiende Afdeeling die de bezetting der Citadel had uitgemaakt, werd door de Franschen niet uitgeleverd, die daarmee hun Pantheon versierd hadden. Die citadelverdedigers werden over zee in Fransche schepen naar Vlissingen gevoerd van waar zij in vijf binnenschepen en door eene stoomboot gesleept naar de hun aangewezen garnizoensplaatsen werden gebracht. Op 21 Junij 1833 passeerden zij deze stad en werden door de volksmenigte – die alle kaden langs de rivier bedekte – hartelijk verwelkomd en luidruchtig toegejuicht.

3.10 De Dordtse schutters komen eindelijk naar huis

Met België kwam men nog niet tot een eindverdrag, daar over bleef men onderhandelen, doch oorlog mogt met hun niet meer gevoerd worden op straffe van ongenade der groote mogendheden die de aangevallen partij gewapend zouden ondersteunen. Intusschen hield onzen Koning Willem het leger op de been. Eerst (= pas) 1½ jaar later werd de mobiele schutterij naar huis gezonden. Het bataillon Dordrechtsche schutters arriveerde alhier 11 Augustus 1834 en werd feestelijk ingehaald.

Na eene eervolle afwezigheid van ruim 3 jaren en 9 maanden hadden wij hier gisteren het voor deze stad onuitsprekelijke genoegen van de kompagniën fuseliers van ons bataillon mobiele schutterij, een der eersten die in 1830 vol moed tot bescherming en verdediging der grenzen van Oud-Nederland uittrokken, in ons midden te zien wederkeeren. Des morgens ten 4 ure van Breda vertrokken, naderden zij omstreeks half 2 ure deze stad en werden aldaar behalven door eene tallooze schaar van ingezetenen, door de stedelijke schutterij met het korps muzikanten aan het hoofd, benevens door de officieren van de alhier liggende korps marechaussée en pontonniers, feestelijk ingewacht en vervolgens luisterrijk ingehaald, en langs de door de ingezetenen met zegebogen, vlaggen en groen versierde straten tot op het stadhuisplein gebracht, waar hen Burgemeester en Wethouders benevens eenige leden van den Raad verbeidden, en zij door den heer Burgemeester, gelijk deze hen bij hun uittrekken op den 30

October 1830 op het hartelijkst toegesproken had, nu ook door denzelfden op de welmeenendste en meest gepaste wijze begroet en verwelkomd werden. Des avonds zijn alle de nu en reeds vroeger weergekeerde manschappen, alsmede die van de dienstdoende schutterij welke alhier de garnizoensdienst verrigten, in het *Hof van Holland* [in het Kromhout], welk lokaal daartoe opzettelijk ingerigt en geillumineerd was, op wijn onthaald, terwijl men zich voorstelt om de officieren op eenen nader te bepalen tijd, op eene gepaste wijze, te onthalen. De dag en avond zijn in ongestoorde algemeene vreugde doorgebracht. De kompagnie artillerie, tot het bataillon behoorende, benevens de manschappen, die van het bataillon voor de dienst bij de marine gedetacheerd zijn geworden, zullen, naar men verneemt, binnen 14 dagen mede volgen (Dordrechtsche Courant, 11 augustus 1834).

Het was een vreugdedag voor de geheele bevolking, aan werken werd niet gedacht, alle bedrijf stond stil. Onze mobiele schutters waren $3\frac{3}{4}$ jaar uitgetrokken geweest. Geen wonder dat bij velen hunner de handen verkeerd stonden toen het gewoon burgerbedrijf weder aangepakt moest worden. Dat ging echter boven verwachting vrij goed, doch bij eenigen hunner – en nog wel onder de fatsoenlijkste – had het militaire leven hun ongeschikt gemaakt voor hun burgerlijk bedrijf. Om hun misbruiken van den sterken drank waren en bleven zij beklagenswaardige doch verachtelijke leden der maatschappij.

De uitgeputte staat van 's lands finantien dwong eindelijk Koning Willem tot een eindverdrag met België dat op 19 April 1839 onderteekend werd, op vrij wat minder gunstige voorwaarden voor Nederland dan vroeger bedongen hadden kunnen worden.

4.1 Merwedekade omstreeks 1890, op de achtergrond het Groothoofd (aquarel van J. van der Heyden).

4 Wat is en wat was; mijne herinneringen bij de klagten van den dag over achteruitgang en werkeloosheid

Op het gebied van de handel is in de 19e eeuw veel gebeurd. Vele ontwikkelingen met grote gevolgen voor de handel volgden elkaar in hoog tempo op. Ook nieuwe technologieën, grondstoffen en productiemogelijkheden hebben grote consequenties gehad. Nederland heeft op deze technologische ontwikkelingen niet altijd op de meest effectieve wijze gereageerd. Andere landen, bijvoorbeeld Engeland, hebben de industriële revolutie eerder en vergaander omarmd met als gevolg dat Nederland niet langer een leidersrol op het gebied van handel maar eerder een volgersrol vervulde.

Door de toegenomen mogelijkheden op het gebied van vervoer, denk aan stoomtrein en stoomboot, bleek het nu mogelijk dat buitenlandse bedrijven ook Nederland als afzetgebied beschouwden. Dit vergrootte de concurrentie voor de Nederlandse bedrijven aanmerkelijk.

Daarnaast bleken de productiemogelijkheden als gevolg van deze nieuwe technologische ontwikkelingen beter tot hun recht te komen in een andere verhouding van arbeid en kapitaal. Vele kleine bedrijven verdwenen en werden vervangen door enkele grote bedrijven.

Ook op Dordts niveau zijn de gevolgen van deze ontwikkelingen duidelijk merkbaar geweest. Dat kwam onder andere tot uiting in stijgende werkloosheid, armoede en maatschappelijke spanningen.

Uittenbogaard geeft een uitgebreide beschrijving van zijn gedachten over de invloed van velerlei ontwikkelingen op diverse terreinen van de handel. Aan bod komen onder meer de scheepvaart, houthandel, wijnhandel en trashandel. Ook de opkomst van de spoorwegen, stoomboten en andere nieuwe vindingen worden beschreven. Tevens komen sfeerbeschrijvingen aan de orde die een goed inzicht bieden in de werkomstandigheden van de toenmalige markthandelaren.

In dit hoofdstuk zijn verscheidene handschriften verwerkt met als gevolg dat niet alle delen in chronologische volgorde staan. De voorkeur is gegeven aan het per onderwerp gegroepeerd weergeven van (delen van) de handschriften.

4.1 Grote armoede en toenemende werkloosheid in de winter van 1887

In den afgeloopen winter gingen, van vele zijden van ons land, hevige klagten op over de groote armoede en ellende welke er onder de mindere standen geleden werd, door gebrek aan arbeid. Als men aan al die klagten, welke meerendeels tot basis verstrekten voor die bedelarijen en ondersteuningsaanvragen een onbepaald geloof schenkt, dan moest men tot het besluit komen, dat er in dit wintersaison, door de arbeidende klasse, bijzonder veel geleden werd en vele gezinnen met hongersnood hadden te worstelen. Bij naauwkeurig onderzoek bleek het echter dikwijls, dat op vele plaatsen de nood niet grooter was dan in andere jaren des winters plaats vindt. Men zou zelfs zeggen dat er iets minder geleden moest zijn, daar de winter niet

langdurig en ook niet streng was. In enkele groote steden poogden de aanvoerders der Sociaal democraten, door opgeschroefte taal en kleine straatrumoeren, de geringe stand tot openbaren verzet tegen de bestaande order aan te zetten zonder echter daarin te slagen, daar de bekende Nederlandsche milddadigheid weder niet achter bleef, om in de behoeften der noodlijdenden zoo veel mogelijk te voorzien, waarbij voornamenlijk uitgegaan werd van de stelling, dat dit zoo weinig mogelijk zou geschieden bij wijze van aalmoesgeving, maar door werkverschaffing tegen een iets kleiner loon dan gewoonlijk.

Hierbij bleek het duidelijk hoe weinig waarde aan dat luidruchtig gejammer over werkeloosheid te hechten was, en hoe de hardste schreeuwers uit luijaarts, dronkaarts of voor eenigen arbeid ongeschikte personen bestond, daar het herhaaldelijk voorkwam, dat bij Sociaal democratische vergaderingen ingekomen aanvragen om arbeiders, zich daarvan geen enkel persoon aanbood, en toch bleven doorschreeuwen dat de gemeente hun aan arbeid en brood moest helpen.

In Dordrecht werd in 1887 een rustige winter gesleten, ik zou bijna zeggen dat er minder armoede geleden is dan in vroegere jaren, daar door de korte en erg zachte winter voor vele arbeiders nog al werk was. Ik wil hieruit niet beweerden dat de erg algemeene klagt over werkeloosheid en toenemende armoede geheel onwettig zou zijn. Integendeel erken ik die voor sommige streken, maar liever vraag ik mij af waaraan zulks moet worden toegeschreven? Mijns bedunkens vind ik die in:

- de geweldig toegenomen bevolking van het rijk, zonder eene gelijkmatige toename van hulpbronnen voor derzelve onderhoud en voeding, terwijl het meeren-deel dier volksvermeerdering zich in de groote steden opeenhoopt;
- vermindering van den reëlen handel, door kleinere winsten of eigenlijk werkelijke verliezen door de meeste handelaars nu jaren achtereen geleden, bij de scherpe concurrentie welke de meeste vakken met de buitenlandsche industrie en machinerie moet doorstaan, met de veel grootere risicos dan voorheen aan den groothandel thans verbonden, waarbij de kwade trouw en vooraf overlegde oneerlijkheid zulk eene ellendige rol spelen. Dat de zeevaart hieronder het meest lijdt, is natuurlijk en daarmede de veelvuldige werkzaamheden hieraan verbonden, welke zoo veel verdiensten in de hand van den werkman brengt;
- verdringing van geweldig veel handenarbeid door het gestadig toenemen van machine-arbeid, waardoor wel is waar enkele nieuwe vakken van industrie te voorschijn zijn gekomen, doch het getal arbeiders, die daarin hun bestaan vinden, komen in de verste verte niet bij het getal arbeiders die daardoor hun bestaan ontnomen worden, voor een goed deel uit fabriekarbeiders bestaande, wier krach-teloosheid hun voor anderen zwaren arbeid ongeschikt maakt;
- de overproductie in bijna alle vakken van industrie. De kleinere winsten die algemeen behaald worden, trachten de ondernemers te vergoeden door het vervaardigen en afzetten van groote hoeveelheden, doch waardoor ook de prijzen van het vervaardigde gestadig achteruit loopen. Om nog eenige winst te behalen, of eigenlijk om werkende te kunnen blijven zonder geheele opoffering van het kapitaal, moesten de werkloonen gestadig worden verminderd, of de werktijd vermeerderd zonder loonsverhooging, dat het lijden der arbeiders zeer vermeerderde. Voor vele gezinnen, die ruim gezegend met kinderen waren, was het ook

eene drukkende wetsbepaling dat kinderen beneden 12 jaren geen arbeid mogten verrigten en tot 14 jarigen leeftijd slechts zeer weinig. Hoe schoonklinkend of in werkelijkheid het ook zijn moge dat daardoor een krachtiger menschenras zou gevormd worden, mist de geringe arbeider daardoor de verdiensten welke dat opgroeiend geslacht in die gezinnen nog kon aanbrengen. De handen en krachten dier kinderen worden wel gespaard, maar de magen blijven hunne regten laten gelden¹. Het is eene verhoogde bron van ellende voor zulke gezinnen, terwijl zulke halfwassen jongens en meisjes, die niet gestadig onder het oog der arbeidende ouders gehouden worden, dikwijls tot daden overslaan die voor het gezin of voor de maatschappij groote moeilijkheden veroorzaken of overlast doen;

- te groote ontwikkeling welke men aan het lager en middelbaar onderwijs gegeven heeft. Hoogst loffelijk is het de kinderen uit de minderen stand, door het leeren lezen, schrijven en de lagere rekenkunde, tot nuttige leden voor eenig beroep of bedrijf te vormen, maar al het onderwijs dat daaraan te boven gaat, is voor 99/100 hunner een verloren arbeid. Indien zij het al begrepen hebben, gaat het verloren niet lang na het verlaten der school, zeer enkelen zullen daarvan de gewenschte vruchten plukken. Doch was zulks ook niet het geval voor aan het lager onderwijs zulk eene ontwikkeling gegeven werd? Die selfmade mannen zijn er te allen tijde te voorschijn gekomen en met eerbiedige achting herdenk ik nog menigeen uit deze stad, die met beperkte hulpmiddelen zich tot een eerbiedigen stand verhieven. Het overdrevene in dat onderwijs aan de werkmanskinders, vormt vele onbekwame theoristen en ongeschikte arbeiders. Het zijn dezulke die, verwaand op hunne schijnwetenschap, meesters of bazen willen zijn en niet eens voor knechts deugen. Dat zijn de grootste klagers over werkeloosheid, maar eigenlijk is het hunnen arbeid die niet begeerd wordt;
- de geweldig toegenomen weelde onder den arbeidersstand. Dagloonen en werk-gelden vroeger genoegzaam voor het onderhoud van een gezin, worden thans in het geheel niet voldoende geacht en dat wordt armoede lijden genoemd, in plaats van de uitgaven te regelen naar de inkomsten. Vroeger werd er bij ruimere verdiensten des zomers, gespaard voor de aanschaffing van wintervoorraad. Dit is eene witte raaf geworden, heeft men het eens ruim, dan neemt men het er ruim van en laat verder violen zorgen². Als met de winter de verdiensten klein worden, of wel geheel ophouden, dan staat van den eersten dag af broodsgebrek voor de deur en het morren en dreigen tegen de kapitaalbezittenden neemt een aanvang;
- allerverderfelijkt is voor de arbeidende klasse het vreeselijk toegenomen misbruik van sterken drank. Het geld dat daarbij verkwist wordt, zou menig huisgezin voor armoede bewaard hebben, terwijl het die drinkebroers ontzenuwd en voor de arbeid grootendeels ongeschikt maakt. Het zijn voornamenlijk die dronkaarts die het hevigst schreeuwen over werkeloosheid en dat men hun van gebrek laat sterven. Zij maken de kern uit van de sociaaldemocraten;

¹ Met andere woorden, de kinderen moeten ondanks minder inkomen wel gevoed worden.

² De boel de boel laten. Oorspronkelijk: violen (= flessen) laten zorgen; feestvieren waarbij de drank rijkelijk vloeit.

- de aanbouw van arbeiderswoningen heeft geen gelijke tred gehouden met de behoefte daaraan van de zoo geweldig toegenomen bevolking. De bezitters van kleine panden, de zoo genaamde huisjesmelkers, hebben daarvan een schroomlijk misbruik gemaakt en de huren voor hunne ellendige krotten zoo hoog opgevoerd, dat dit tot een drukkend bezwaar voor den arbeider geworden is.

Ik erken nogmaals dat de klagten over toegenomen armoede en werkeloosheid niet van allen grond ontbloomt zouden zijn, de bestaande kwijning in handel en industrie geeft daartoe wel eenige aanleiding. Ik wil mijn geheugen eens raadplegen over de wisseling in bedrijf en neering welke ik gedurende mijn 86-jarig leven in deze gemeente heb gezien.

4.2 *Scheepvaart en scheepsbouw*

De groote- of zeevaart was in de eerste jaren dezer eeuw te Dordrecht geheel vernietigd. Onze meeste koopvaardij-schepen waren door de Engelschen genomen, wat nog overig was gebleven lag in de havens te verrotten of werd gesloopt. Onder het wijs

- 4.2 De werf van Jan Schouten aan de Kalkhaven. Op de werf stonden in 1826 vier schepen op stapel. Van links naar rechts: de brik *De Dankbaarheid* (tewaterlating in 1828), de kof *De Harmonie* (tewaterlating op 27 oktober 1826), de kof *Christina Cornelia* (tewaterlating onbekend) en het fregat *Louise Prinses der Nederlanden* (tewaterlating 16 oktober 1826). Het leggen van de kiel, maar eveneens het richten van de steven (zoals hier bij *De Harmonie*) was een feestelijke gebeurtenis. Na de tewaterlating duurde het afbouwen soms twee jaar.

bestuur van Koning Willem I kwam hierin eene gunstige verandering, de reederijen van koffen en smakken vermeerderden en na 1825 was de lust voor aanbouw van zware schepen zo groot, dat onze plaatselijke scheepsbouwwerven niet genoegzaam waren om aan al de bestellingen te voldoen. Men heeft eens kunnen zien dat er 10 zware fregatten gelijktijdig op stapel stonden tot groot voordeel, niet alleen voor de bouwmeesters, maar ook voor allerlei bedrijven welke met den aanbouw en uitrusting der bodems in verband stonden.

Door de reederijen werden verbazende winsten gemaakt met de vrachtvaart op onze Oost-Indische Kolonien. Na 1850 verminderde dit, eerst langzaam, maar vervolgens zeer snel. De behaalde winsten gingen voor het meerendeel der reeders niet alleen verloren, maar werden door groote verliezen achtervolgd, de reederijen smolten weg de een na den ander. Het bouwen was aan een einde, het sloopen werd algemeen. Van de talrijke vloot die de Dordsche Zeemansvlag liet wapperen, is bijna niets overgebleven.

- 4.3 De dertig meter lange *Prins Frederik* is de eerste in Dordrecht, op de werf van Jan Schouten, gebouwde stoomboot. Deze voer in 1825 op Rotterdam. Vanuit de overheid werd sinds 1813 de bouw van nieuwe zeeschepen boven driehonderd ton gestimuleerd door middel van subsidies. Schouten was met de bouw van de *Prins Frederik* één van de eersten om van die regeling te profiteren. Schouten is niet volledig overgestapt op de nieuwe stoomtechnologie maar bleef zich richten op zeilschepen waarnaar de vraag uiteindelijk afnam. Op deze werf werd het laatste schip in 1859 gebouwd (Sierig, 145).

In mijne jeugd en jongelingsjaren werd alhier de binnenlandsche scheepvaart door een groot aantal schippers uitgeoefend, met gaffelschepen en ponen voor de Zeeuw-sche stroomen, met zoogenaamde damloopers voor de kleinere rivieren en vaarten. Van deze laatsten, die wel een dertigtal bedroegen, is geen enkele overgebleven, zij zijn verdrongen door de Vriesche tjalken en den geregelden dienst van stoombooten. De zedert 1825 in geregelden dienst gekomen stoombooten hebben den handel en het dagelijks bedrijf, zoo veel spoed en voordeel aangeboden, dat het vervoer per zeilvaartuigen al meer en meer afneemt. Die nieuwe wijze van vervoer heeft eene nieuwe industrie in het leven geroepen, het bouwen van stoombooten en sleepkranen (in de laatste jaren meestal van ijzer) met de daaraan verbonden machinewerken, dat voor vele handen een ruim bestaan oplevert.

Door het geregeld en snel vervoer welke er door de stoombootdienst en het aanleggen van ijzeren spoor- en tramwegen verkregen is, zijn enkele takken van bestaan zeer ten achteren geraakt. Aan vele huurkoetsiers en schuitvoerders heeft het een gedeelte van hun bestaan gekost. Het is geen wonder dat het geheel der werkzaamen in die vakken veel verminderd is, doch dat ruim opgewogen wordt door de vele die nu bij de stoomboot- en spoorwegdienst hun bestaan vinden.

4.2.1 Materiële veranderingen ten gerieve van handel en scheepvaart

Laat ik nu eens een overzicht nemen van de materiele veranderingen die ik, ten gerieve van handel en scheepvaart, in mijn leeftijd alhier heb zien bewerkstelligen, waarbij ik mij echter tot het meest in het oog loopende moet bepalen.

De oprichting der Nederlandsche Handel Maatschappij en derzelver invloed op de handelsuitbreiding, bijzonder in onze Oost-Indische bezittingen, gaf eene aanzienlijke vermeerdering aan de vrachtaart en grooten bloei aan de scheepsrederijen, die daarvan getuigenis gaven door het druk aanbouwen van groote zware schepen, bijzonder voor de Oost-Indische vaart. Wegens de gunstige localiteit dezer stad, trok dezelve een goed deel van dezen aanbouw. Om aan al de bestellingen slechts gedeeltelijk te kunnen voldoen, werden de bestaande scheepstimmerwerven vergroot en nieuwe aangelegd. Onder anderen de voormalige groote werf van Jurriaan Spaan, gelegen aan de rivier achter het Willigenbosch, die zedert vele jaren alleen tot bergplaats van hout gediend had, doch waarop in het eerste jaar der Bataafsche republiek nog het linieschip *De Batavier* gebouwd was, dat onder commando van den dapperen kapitein van Steenberg, zulk een treurig aandeel had in den noodlottigen zee-strijd bij Kamperduin, op 11 October 1797, onder den admiraal de Winter, tegen de Engelschen.

Toen de beddingen op deze werf door de scheepsbouwmeesters C. Gips en Zonen weder hersteld waren, zijn daarop door hun, voor rekening van het Japansche gouvernement, een oorlogschip en een transportschip gebouwd, waarvan het eerste zoo veel diepgang had, dat men het alhier niet geheel durfde équipeeren, hetwelk ter reede van Helvoetsluis geschiedde.

Aan het veer te Papendrecht werd eene machinale sleepelling gebouwd die, hoe goed ook ingerigt, weinig gebruikt wordt wegens de concurrentie met vele derge-

- 4.4 De *Kaiyō-Maru*. Japan heeft lange tijd een isolationistische politiek gevoerd tot in 1853 Amerikaanse oorlogsschepen met veel machtsvertoon openstelling van een aantal Japanse havens eisten om ravitaillering van hun schepen mogelijk te maken. De geschrokken Japanse machtshebbers realiseerden zich dat landen met zulke oorlogsschepen grote schade konden aanrichten en besloten zelf een vloot met dergelijke oorlogsschepen op te bouwen. Nederland, van oudsher een handelspartner, kreeg een aantal opdrachten voor de bouw van deze schepen, waaronder de *Kaiyō-Maru* (het oorlogsschip dat Uittenbogaard beschrijft). Zo'n groot oorlogsschip was nog niet gebouwd in Nederland. De Dordtse werf van C. Gips en Zonen kreeg de eervolle opdracht. De bouw duurde van 1863 tot 1866, maar de *Kaiyō-Maru* heeft niet lang dienst gedaan, reeds in 1868 verging het (Vries, 3).

lijke ondernemingen. Ook is dezelfde eerst in werking gekomen toen het bouwen van groote zeeschepen merklijk begon te verminderen welke trafiek thans alhier geheel verlopen is. Voor de ondernemers dezer sleephelling is het daarin gestoken kapitaal bijna geheel verloren gegaan.

Bij de steeds vermeerderende grootte der gebouwd wordende zeeschepen, was de doorlaatuimte, aan den mond der Kalkhaven, daarvoor niet meer voldoende. Door het intrekken van het landhoofd of kaaimuur aan de rivierzijde, werd de havenmond belangrijk verruimd en de haven zelf op eene bekwame diepte gebragt. De gebrekige houten draaibrug, over den havenmond, werd door eene gemakkelijk werkende ijzeren draaibrug van nieuwen vorm vervangen.

Daar men vreesde dat de ruime Kalkhaven wel eens niet genoegzaam kon worden om de onbevrachte of in winterlaag liggende groote schepen³ te bergen, besloot men om ook de Wollewevershaven daarvoor te benuttigen, doch de mond van

³ Schepen die overwinteren in een haven.

die haven was, even als aan de Kalkhaven, te eng voor het doorlaten dier groote schepen. Ook hier moest men de landhoofden terugzetten en de nieuwe kaaimuren met de oude in verband brengen, dat een kostbaar werk is geworden, door allerlei toevallen die zich daarbij opdeden. Over den havenmond werd eene ijzeren valbrug gelegd van nieuwe vinding, die nog niet lang in dienst was gesteld toen, door den aanslag der balans tegen de ijzeren standaarts, de brugpont brak, waarbij een paar menschen het leven verloren. Na het herstellen daarvan heeft men de brug zonder verdere ongelukken blijven gebruiken, doch om derzelver steile helling, is het voor beladen voertuigen eene kwade passage. Tevens werd toen de haven verdiept en de sluis, bij de Roobrug, weder gesteld, die tot doorspoeiing van de Wollewevers- en Nieuwe Haven dient, doch welke men weggenomen had, daar men vermeende dat deze niet de minste dienst deed. Men ondervond al spoedig dat men zich daarin bedrogen had.

Aan de zoogenaamde rivierverbetering werd het rivierzand van de Rhijn of Waal, in veel grooter hoeveelheid naar beneden gestuwd. De plaats waar eb en vloed mal-kander ontmoeten, is het punt waar de langdurigste stilstand in het water is en waar het geroerde rivierwater zijn meeste zand en slib laat strijken. In mijn leeftijd heb ik dat voorname bezinkpunt zich bijna 1¼ uur gaans lager zien plaatsen, hierdoor is in de rivier, voor deze stad, eene geweldige aanslibbing van zand gekomen, voornamelijk aan de stadszijde. Aan de Zwijndrechtsche zijde bleef een diep vaarwater of geul. Geen zwaar beladen zeeschip vond meer aan de kaden der stad genoeg diepte om te kunnen lossen, alles moest onder de Zwijndrechtsche wal in ligters worden overgeladen. Wanneer des winters, bij ijsgang, de beladen schepen daar lagen, verkeerden dezelve in het grootste gevaar en was het een ijsselijk gezigt hoe het scheepsvolk zich dan moest weeren, tot behoud van lijf en goed, zonder afdoende bijstand van de vaste wal te kunnen krijgen.

Aan het einde der Wollewevershaven, bij het Damiatenbolwerk, was in de rivier, kort bij de stadswal, een plaats van genoegzame diepte om een of twee schepen te kunnen lossen, indien men daar eene gemeenschap met de vaste wal kon maken. Daartoe kwam gelegenheid door het aankopen van het huis van wijlen ds. van Vliet, die zijne betrekking van hulppredikant alhier, vereenigde met koopman in ijzeren potten en pannen. Dat huis werd afgebroken en daar achter een houten hoofd in de rivier gelegd hetwelk aanvankelijk eene groote verbetering was, ofschoon op kleine schaal. Dat terrein werd door eene steenen muur afgesloten en onder toezigt van den rijksentrepotseur⁴ gesteld tot voorkoming van misbruik. Te gelijker tijd werd het Damiatenbolwerk van een houten staketsel voorzien, met uitsparing van een smal pad, ten dienste der schippers, bij het in- of uitkomen der haven.

Het Groothoofd, of eigenlijk het steenen uitsteeksel daarvan, was de eenige plaats aan de rivierzijde waar de stoombooten veilig konden aanleggen. Bij de belangrijke toeneming der stoombootvaart was aan eene uitbreiding van aanlegplaats voor dezelve eene volstrekte behoefte. Daarvoor werd langs de Groothoofdskaide, van het steenen

⁴ Een entrepot is een opslagplaats voor goederen waar invoerrechten over betaald moeten worden. Zolang deze goederen op dat speciale terrein verblijven, hoeven nog geen invoerrechten te worden betaald. Een rijksentrepotseur ziet toe op een juiste gang van zaken.

uitsteeksel tot aan den inloop der Wollewevershaven, een zwaar houten hoofd gelegd. Het Rietdijksche hoofd werd met een winkelhaak omgetrokken. Aan het einde der Buitenkalkhaven werd een klein houten hoofd en twee dito aan de Hooikade gemaakt. Ten dienste der kleine schipperij werd het plankier bij het Marktpluin en achter de Wijnstraat doorgetrokken tot onder de Wijnbrug en aan de overzijde daarvan, achter de Voorstraat, een plankier gelegd van het Marktpluin tot halfweg de Wijnbrug.

Aan de behoefte eener bekwame gelegenheid tot lossing of belading aan de vaste wal van diepgaande schepen, was door den aanleg van het houten hoofd, achter het Damiatenbolwerk, slechts zeer gebrekkig voldaan. Eene gunstige gelegenheid daartoe bood zich aan doordien in de rivier, kort achter de Rietdijk, eene slenk schuurde van zooveel diepte dat de zwaarstbeladen schepen, bij de laagste waterstand, daarin konden vloten. Het stoute denkbeeld werd toen opgevat om daarvan partij te trekken door in de rivier eene steenen kade te leggen, die zich van het Rietdijksche hoofd tot aan de Oude Haven bij het Groothoofd moest uitstrekken, met eene zoo ruime kadebreedte, dat de grootste handelsdrukte zich daar vrij zou kunnen bewegen. Eene gelijke breedte op alle punten kon die kade niet verkrijgen, daar de rivier onmiddelijk tegen de gebouwen en huizen van den Rietdijk spoelde, die niet onder eene gelijke lijn stonden, maar waarvan enkelen de anderen merklijk vooruitsprongen. Bijzonder was zulks met de nieuwe gasfabriek het geval, welke men reeds, om terrein te winnen, een eind in de rivier had uitgebouwd. Van buiten het Melkpoortje tot aan de Oude Haven, was een strook kade of voorland die, langzaam zich verbreedende, voor het Blaauw Bolwerk nog al van eenige beteekenis was.

Op dit terrein verrees de nieuwe Merwekade, een zeer kostbaar stuk werk, doch dat tot nu toe in alle opzichten aan de verwachting beantwoordt en tevens tot eene druk bezochte alleraangenaamste wandelplaats verstrekt. In de Boomstraat, terzijde van het Blaauw Bolwerk, werd het woonhuis van wijlen J. Canters aangekocht en met dat Bolwerk gesloopt, waardoor men een breeden rijweg naar het middenpunt der kade bekwam. Ook werd eene draaijende ijzeren loopbrug over den mond der Oude Haven gelegd, tot gereeder gemeenschap met het Groothoofd.

De aan de Engelenburgerbrug staande Kraan Roodermond die in een zeer wrakken toestand verkeerde, zoo dat men lasten van eenige buitengewone zwaarte daarmede niet langer durfde verwerken, werd nu afgebroken.

De kraan Roodermond is aan de Merwekade vervangen door eene ijzeren kraan van groot krachtsvermogen en sierlijken vorm zoo als tot nog toe maar zeer enkelen in ons land gevonden worden.

Kort na het in dienst stellen der Merwekade openbaarden zich aan de kaaimuur groote gebreken, welke bij onderzoek bleken ontstaan te zijn door de slechte kwaliteit van het ijzer dat daaraan als landvesten⁵ was verwerkt. De spraak liep, doch dat niet voldoende bewezen kon worden, dat dit ijzer in onbewerkten staat, geleverd was aan den aannemer door den Heer J. van Wageningen, ijzerhandelaar, toen wethouder en belast met het toezigt over de publieke stadswerken. In de procedures die hier over tot schadevergoeding gevoerd zijn tusschen het gemeen-

⁵ Benaming voor de achterwaarts gerichte ankers van de beschoeiingspalen (de intangen), die steun vinden in ankerpalen of in gegoten ijzeren ankerplaten (Van Dale, 1999).

tebestuur, den aannemer en den Heer van Wageningen, werd laatstgemelde tot twee malen toe gecondemneerd, doch in het hoogste ressort won hij het proces met de kosten. Na die uitspraak verkregen te hebben, bedankte hij voor het wethouderschap en als lid van het gemeentebestuur, doch zijn gekrenkt eergevoel, onder die langdurige procedures, had zijne gezondheid zeer geschokt, hij is na die tijd kwijnende gebleven.

4.3 Ontstaan van de spoorwegen

Sinds 1839 reden er treinen in Nederland. In eerste instantie bemoeide de overheid zich niet met de aanleg van de spoorwegen, dat was pas het geval vanaf 1860. De ligging van Dordrecht zorgde voor belangrijke vertragingen bij de aansluiting op het spoorwegnet. De rivieren vormden nu immers blokkades waar speciale en kostbare voorzieningen als bruggen voor getroffen moesten worden. Pas bijna dertig jaar na de eerste trein in Nederland werd met de aanleg van de Moerdijkspoorbrug begonnen. Dit heeft grote consequenties voor de Dordtse handel gehad, aangezien de Kalkhaven niet meer als zeehaven gebruikt kon worden. Daar kwam de nieuwe Spoorweg- of Dokhaven voor in de plaats.

Bij een spoorweg hoorde een station en omdat Dordrecht nog steeds als een belangrijke stad werd beschouwd, moest dat een groot station zijn. De aanleg van dit station heeft grote consequenties gehad. Een deel van het grondgebied van Dubbeldam moest daarvoor verkregen worden en bovendien moest een nieuwe weg tussen het station en het centrum aangelegd worden.

De eerste trein reed Dordrecht op 31 december 1871 om half drie binnen. De verwachtingen van vele Dordtenaren voor de ontwikkeling van de handel waren hooggespannen. De schooljeugd begroette de trein met gezang:

Nu zal Dordrechtsch handel bloeijen, vastgehecht aan het spoorwegnet.

De officiële opening van het station vond 31 oktober 1872 plaats, omlijst door een groot feest. Wegens slecht weer is het feest echter grotendeels in het water gevallen. Vier jaar later was de verbinding met Rotterdam een feit en nog eens twee jaar later was die verbinding uitgebreid tot dubbelspoor (Alleblas, 16).

Uittenbogaard gaat in op het ontstaan van de Dokhaven en een aantal problemen die daarmee samenhangen zoals de aankopen van de benodigde grond en noodzakelijke onteigeningen. Tevens schrijft Uittenbogaard over de aanleg en ingebruikname van het traject Dordrecht-Gorinchem-Elst in juli 1885.

4.3.1 Aanleg havendok

De aanleg van den staatsspoorweg door dit eiland, waarbij over de kolossale spoorwegbrug over het Hollandsch Diep eene onafgebroken verbinding met de zuidelijke spoorwegen werd verkregen, deed de niet ongegronde verwachting ontstaan dat zich alhier langs dezen spoorweg, een aanzienlijk transitovervoer zou vestigen waartoe de ligging dezer stad, aan de te zamenvloeiing onzer hoofdriolen, zoo gunstige gelegenheid tot verdere expeditie te water aanbood.

4.5 De aanleg van de spoorbrug tussen Dordrecht en Zwijndrecht over de Oude Maas, hier gezien vanuit de Zwijndrechtse kant (foto van H. van Houwelingen, GAD DI 758).

Hiervoor moest een ruim havendok worden aangelegd, alwaar de zeeschepen en binnenvaartuigen op eene veilige en gemakkelijke wijze hunne ladingen konden innemen of lossen van of op het spoorwegmaterieel, tot onmiddellijk vervoer.

Eene uitmuntende gelegenheid voor den aanleg van dit havendok werd verkregen door den aankoop, tot hoogen prijs, van den Heer D. van Lange, zijner uitgebreide steenbakkerij of *steenplaats* welke zich in bijna de geheele lengte langs den geprojecteerden Spoordijk uitstreckte en alleen door den Buitendijk of langs den 's Graven-deelschendijk van de rivier gescheiden was. Aldaar werd dit havendok tot op eene aanzienlijke diepte uitgegraven en de daarvan uitkomende spesie voornamenlijk gebruikt tot ophooging van het belangrijk perceel land dat aan de zuidzijde nog disponibel bleef en dat tot oplegplaats kon verstrekken voor eene massa goederen of voorwerpen. Aan de achterzijde werd dit havendok van den Oud Dubbeldam-schenpolder gescheiden door een opgeworpen dijk, die aan den Weeskinderendijk werd aangesloten.

In later tijd bleek dat die Doksdijk in soliditeit vrij wat te wensen overliet. Bij een buitengewoon hoogen vloed heeft dezelve groot gevaar geloopt van te bezwijken, waardoor genoegzaam het geheele eiland ondergevloed zou zijn. Dezelve werd nog behouden door buitengewone menschenlijke inspanning en eene toevallig op dat punt aanwezige voorraad van dijksmaterialen. Men heeft toen dien Doksdijk aanzienlijk

4.6 Baggeren werd tot 1861 uitgevoerd met menselijke of dierlijke kracht. In 1861 vinden de baggerwerkzaamheden voor het eerst plaats met behulp van stoombaggermolens (schilderij van Jan Kuijpers uit 1878).

versterkt en onder een flauwer talud gebragt, waarmede men alle gevaar hoopt overwonnen te hebben.

Aan de voorzijde werd het dok, door een klein kanaal of vaart, in gemeenschap gebragt met de rivier, waarvoor de 's Gravendeelschendijk werd doorgraven. Over deze invaart werd eene draaijende ijzeren brug gelegd. Wanneer aan deze brug eenig beletsel mogt ontstaan, waardoor die passage voor rijtuigen gestremd werd, zouden deze een omweg van bijna een half uur gaans moeten maken om uit de stad naar den 's Gravendeelschendijk te komen, of omgekeerd van dien dijk naar de stad, hebbende het gemeentebestuur verzuimd om, bij den aanleg van het dok, van het Gouvernement te bedingen een vrije rijweg van uit de Bakstraat, over den Doksdijk, naar den Weeskinderendijk, waarin nu alleen voorzien kan worden door den aanleg van een rijweg van den Spuiweg, door de Watermolenweide, naar den Weeskinderendijk, dat zeker vroeg of laat zal geschieden. Eene voortdurende verzanding aan den mond van dit havendok is voor hetzelfde een groot ongerief, herhaalde uitbaggering wordt vereischt om genoegzame diepte voor de schepen te houden.

4.3.2 Aankopen en onteigeningen in verband met aanleg spoorlijn

Hiervoren is reeds melding gemaakt van den staatsspoorweg welke door dit eiland gelegd werd, met de daartoe behoorende prachtige brug over de rivier en de Dokhaven. De eigendom van het terrein dat voor den aanleg van dezen spoorweg benoodigd was, met deszelfs bruggenhoofd en dok werd grootendeels verkregen

4.8 Het station is op grote afstand van het toenmalige centrum van de stad gebouwd. Om station en centrum te verbinden is een grindweg aangelegd, de huidige Johan de Wittstraat. Het exercitieveld (de Schuttersweide) is nog onbebouwd.

- 4.7 Een aantal maanden voor de officiële opening van het station werd het al gebruikt. De reis kon worden gemaakt in een eerste, tweede of derde klas rijtuig. Voor elke klasse was er op het station een wachtkamer, waar de mannen en vrouwen op de aankomst van de trein konden wachten (foto van 8 juli 1872 van Julius Perger, GAD GPV V9).

door vrijwillige overeenkomst maar ook gedeeltelijk op geregelijke waardebe-
paling, na hier over gevoerde procedures. Men was vrij algemeen overtuigd dat de
waardebepaling der aangewezen percelen door de daartoe van den staat en van de
gemeente benoemde taxateurs, zeer hoog gesteld was, doch enkele eigenaars namen
daarmede nog geen genoegen en procedeerden tot hertaxatie. Dit met zeer slechten
uitslag onder anderen voor den Heer M.W. Rees, aan wien eene belangrijk mindere
som werd toegewezen⁶.

⁶ Uittenbogaard beschrijft ook andere verliezers in verband met de spoorwegen: De laatste helft der vorige en de eerste helft van deze maand Mei (in 1884) ging voor vele onzer effectenhandelaars en ook voor niet weinig particulieren met overgroote verliezen gepaard door de geweldige daling welke er in bijna alle Amerikaansche spoorwegwaarden plaats vondt, meestal ten gevolge van ontrouw en wanbeheer der hoofdbestuurders dier spoorwegondernemingen en de alle maat te buiten gaande transactiën welke in die wrakke fondsen gesloten worden. De herhaalde schadelijke ondervinding welke door dien bedriegelijken handel reeds meermalen hebben opgeleverd, behoorden onze effectenhandelaars en ook vele particulieren wijzer gemaakt te hebben en een schrik bij hun teweeggebracht te hebben om zich niet verder aan zulke bedrieglijke fondsen te wagen, doch ook deze crisis zal wel weer overwaaijen zonder eene blijvende gehoopte verbetering aan te brengen. Wij leven in een tijd van speelwoede. Met kaarten en dobbelsteen moge dit veel minder dan vroeger zijn, doch met het effectenspel is dit op eene ontzettende wijze toegenomen. Den uitslag daarvan wordt in de volksuitspraak zeer onderscheiden beoordeeld; doch is het fortuin hem tegen geweest, dan krijgt hij den naam: *hij heeft gedobbel*.

Voor zoo verre dezen spoorweg over stedelijk terrein liep, werd daarvoor aangekocht of onteigend eene steenbakkerij, een trasmolen, twee houtzaagmolens, een oliemolen, een klein gedeelte der Watermolenweide, de geheele buitenplaats van den Heer M.W. Rees, een gedeelte der buitenplaats Weizigt van den Heer de Roo van Westmaas, een groote tuin aan het einde der Boerenkil en een stuk van den Markettenweg, wordende aan een gedeelte van dien weg eene andere rigting gegeven. Er verrees een sierlijk en ruim station, met verdere gebouwen die voor de exploitatie van den spoorweg benoodigd waren. Men oordeelde dat men dit station wel wat minder weelderig had kunnen aanleggen en dat hetzelfde veel te uitgebreid was, doch wat dit laatste betreft zal eene vergrooting daarvan nog noodzakelijk zijn, als de spoorweg Dordrecht – Elst, waaraan men druk werkzaam is, zich daar aansluit, waardoor het tot een centraal punt tusschen zuiden en noorden wordt. Langs den Spoordijk werd een bekwame rijweg aangelegd, loopende van het Willigenbosch tot aan de Bakstraat en van den Spuiweg naar den Dubbeldamschenweg, welke Parallelweg gedoopt werd met een zeer ruim plein voor het stationsgebouw.

Als voorname toegang uit het middenpunt der stad naar het station, diende de verruimde Vischstraat en het gedempte Bagijnhof, wordende over de Spuihaven eene brug gelegd, waaraan de naam van Johan de Wittbrug gegeven werd. Regt over die brug en langs het buitenverblijf van den Heer de Groot, werd van de Karremansweide een breede strook afgestoken, loopende van achter 's Lands Werf tot aan den Zandweg (= Singel), waarvan een breeden grindweg werd gemaakt, die Johan de Wittstraat genoemd werd.

Schuins over die weg of straat werd, van den Zandweg door een stuk weiland, een breeden grindweg aangelegd, die op het Stationsplein uitliep, welke de naam kreeg van Stationsweg.

De gemeente was in het bezit van twee aanzienlijke stukken weiland, strekkende van achter 's Lands Werf tot aan den Zandweg, bekend als het exercitieveld (= Schuttersweide) en de Karremansweide. Van dit laatste was reeds een strook afgenomen voor den aanleg der Johan de Wittstraat terwijl het westelijk deel van het exercitieveld bestemd was voor het te bouwen nieuwe Gasthuis.

Bij de drukte welke in dien omtrek verwacht werd, als het Spoorwegstation in exploitatie kwam en bij de sterk toegenomen stedelijke bevolking, waardoor groote behoefte aan goede woonhuizen kwam, werd besloten om die weigronde, tot straatsgewijze huizenbouw, bij perceelen verkrijgbaar te stellen tegen een bepaalden tariefprijs. Aanvankelijk deden zich daarvoor weinig liefhebbers op, doch toen de bouwlust maar eens regt ontwaakte, verrees aldaar een allerliefste buitenwijk, dat van regthoekige breede straten doorsneden wordt waaraan de namen gegeven zijn van beroemde Dordtenaren uit vroegeren tijd. Namenlijk de Oudenhovenstraat, naar den oudsten plaatsbeschrijver van Dordrecht, de wakkeren schout die in 1572, door het inroepen der watergeuzen de stad Dordrecht van de Spaansche dwingelandij verlost en de partij van den edelen Prins Willem I deed omhelzen en de Albert Cuypstraat, wiens voortreffelijk schilders talent eene Europeesche vermaardheid heeft verkregen. Tevens werd het bij wijze van park aangelegde sierlijke ruime

plein vóór het nieuwe gasthuis, het Beverwijcksplein genoemd naar den beroemden geneesheer en Dordrechtsche plaatsbeschrijver Jan van Beverwijk.

Die nieuwe wijk grensde aan het achter 's Lands Werf, dat geheel met huizen betimmerd en eene geregelde straat werd waaraan men de naam gaf van Cornelis de Wittstraat, de burgemeester van Dordrecht en ruwaard van Voorne en Putte die als gedeputeerde op 's lands vloten, in de herhaalde bloedige oorlogen met Engeland, zulke treffende blijken van vaderlandsliefde, heldenmoed en beleid had gegeven, en die door het Haagsche graauw zoo gruwelijk vermoord werd, te gelijk met zijnen edelen broeder Johan de Witt.

Kort na het overlijden van Mr. G.A. de Raadt, ambachtsheer van Hendrik Ido Ambacht, die ruim 21 jaren als Burgemeester aan het hoofd dezer gemeente had gestaan en onder wiens schrander beleid alhier zoo veel goeds en nuttigs tot stand kwam, werd in eene raadsvergadering besloten om, tot eene voortdurende herinnering aan dien edelen man, zijn naam te geven aan den Parallelweg die van den Spuiweg naar den Dubbeldamschenweg loopt, die nu Burgemeester de Raadtsingel wordt genoemd.

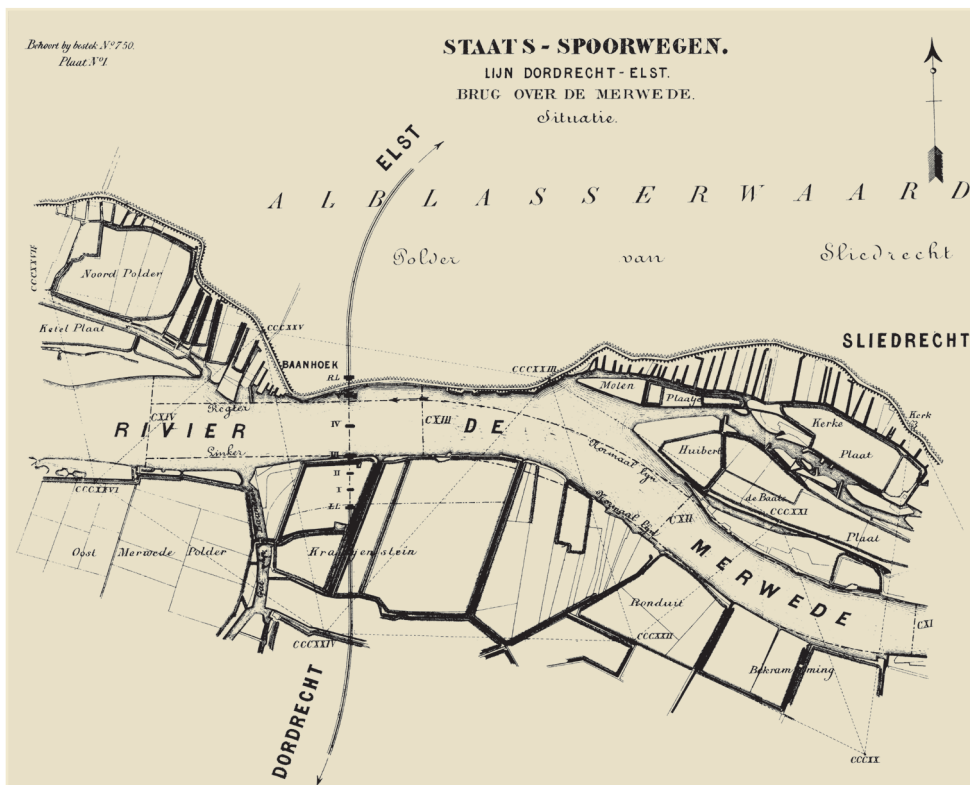
4.3.3 Aanleg spoorweg Dordrecht – Elst

Met den aanleg van den spoorweg Dordrecht – Elst is men in 1884 eindelijk zoover gevorderd dat het gedeelte daarvan, hetwelk door dit eiland loopt, onder handen genomen is. In deze maand en de vorige werd de aarden baan gelegd vanaf de Merwede, over Sliedrecht door de eilanden in het Biesbosch, de Stadspolder, de Nieuwe Noordpolder, de Noordpolder en den Oud-Dubbeldamschenpolder tot aan de aansluiting bij den Dubbeldamschenweg aan den reeds bestaanden staatsspoorweg. Bij de geweldige massa's zand, die men heeft moeten gebruiken om een bekwamen Spoordijk te verkrijgen door die meestal lage landerijen met derzelver zeer hooge buitendijken aan welkers op- en afritten een zeer flauw talud moest gegeven worden, terwijl geen poorten, doorgangen of tunnels daarin werden gebragt, is eene groote beklinking of inzinking van die Spoordijk te verwachten. Met de definitieve railbelegging van denzelfde zal men dan ook wel geen grooten haast maken, temeer daar de vaste brug te Sliedrecht, over de Merwede, met derzelver landhoofden nog verre van voltooid is. Door een en ander zal men van dit gedeelte van den spoorweg Dordrecht – Elst in dit jaar nog wel geen dienst hebben.

4.3.4 Opening spoorweg Dordrecht – Elst

In 1885 werd met eenige plegtigheid en feestviering het laatste gedeelte van den spoorweg Dordrecht – Elst (het traject van Gorinchem naar Dordrecht) ingewijd, ofschoon de werkelijke exploitatie van den weg eerst twee dagen later aanving, daar nog enige verzakkingen in de baan zich hadden vertoond die eerst moesten hersteld worden.

Voor enkele aannemers is de aanleg van dezen weg hoogst ongunstig geweest. De scheepsslooper A. van de Weg alhier heeft daarbij het grootste deel van zijn zeer aanzienlijk vermogen verspeeld. Bij de slapheid van den ondergrond in de Vijfherenlanden en de Lage Waard, door welke dit gedeelte van den spoorweg gelegd is, vonden bij de zandbestorting of fundeering zoovele onverwachte verzinkingen plaats, dat ook de gegronde berekeningen feil sloegen en de aanlegkosten de raming enorm overtroffen. Bijzonder was zulks het geval met de op- en afritten aan de

4.9 Bestektekening van de spoorbrug over de Merwede bij Baanhoek onder Sliedrecht.

Diefdijk en aan de Merwede die onder het door Van de Weg aangenomen werk vielen. Tusschen de aanneming der wet tot aanleg van dezen spoorweg en derzelver werkelijke voltooiing zijn niet minder dan tien jaren verlopen. In den effectieven bouw daarvan was ook veel vertraging.

Dat dit gedeelte van dien spoorweg veel later werd opgeleverd dan de daarvoor bij de aanbesteding gestelde termijn, werd grootendeels veroorzaakt door de vertraging welke er bij de bouw van de spoorbrug over de Merwede bij Baanhoek onder Sliedrecht plaatsvond.

Hiervoor werd den aannemer voor elke dag te late oplevering 50 gulden op zijn aanneempeningen gekort, doch hem werd onder de hand *f* 100 per dag vergoed door de Rijnspoorwegmaatschappij, die vermeende, dat de exploitatie van dien nieuwen korteren communicatieweg met de Rijnprovincien en Midden-Duitschland haar veel meerder dan deze opoffering zou kosten.

De verwachting is vrij algemeen dat dit nieuwe spoorwegtraject een bron van welvaart zal worden en dat een goed deel van den transitohandel met Duitschland over dien weg zal leiden. Ofschoon ik mede aanneem, dat de geregelde exploitatie van dezen weg eenige meerdere bedrijvigheid voor enkele vakken of personen te dezer

stede geven zal, ben ik er zeer verre van te denken, dat dit alhier zooveel welvaart zal brengen als men zich daarvan voorspiegelt.

4.4 Déconfitures in de suikerhandel

Veel bedrijvigheid gaf vroeger alhier de rietsuikerraffinaderij en de daarmede gepaard gaande groothandel in suiker, kandij en siroop. Van die raffinaderijen heb ik er nog negen in volle werking gekend die allen verdwenen zijn. Onder de Fransche overheersching werd aan dit bedrijf alhier den nekslag toegebracht. Zedert een tiental jaren is eene wortelsuikerfabriek gesticht, die ik geloof, zich alleen door fraude op den impost kon staande houden, doch die gedurende enkele maanden in het jaar aan zeer vele handen werk verschaft.

Onder de schromelijke verliezen, waaronder de wereldhandel zedert een paar jaren (d.i. ± 1880 - 1885) gebukt gaat, is het in de laatste tijd met den suikerhandel tot eene ware paniek gekomen. De prijzen van dit artikel zijn tot zulk eene laagte gedaald, dat de suikercultuur en de industriële behandeling der rietsuiker met de hieruit ontstane verwikkelingen, voor vele maatschappijen en particuliere personen tot een financieelen ondergang hadden geleid.

De oorzaak daarvan ligt hoofdzakelijk in de overschotten, welke de behoefte of consumptie verre overtreft. Die overproductie werd sterk bevorderd door de aanmoediging, die vele Europeesche gouvernementen verleenden aan de inlandsche wortelsuikercultuur en -fabricage, zoogenaamd tot bevordering van den inlandschen landbouw, ofschoon de ondervinding geleerd heeft tot derzelver bederf, daar met dezen wortelbouw de uitmuntendste landerijen na een paar oogsten daarvan getrokken te hebben volkomen uitgeput waren en vele jaren noodig zouden hebben om aan den landbouwer slechts een zeer geringe graanschoof naar den zorgvuldigsten bouwtrant op te leveren.

Bij (= door) de belasting, welke er van de geraffineerde suiker geheven werd, was het zeer moeilijk om aan de wortelsuikerfabrieken het suikergehalte te bepalen van het daar verkregen wortelsap, waardoor die fabrieken sterk onder de verdenking lagen dat er veel gesmokkeld werd en dat zij daardoor alleen hunne concurrentie met de rietsuikerfabricage konden handhaven.

Van die wortelsuikerfabrieken is er een in deze gemeente gevestigd aan den 's Gravendeelschendijk, vroeger eene fabriek tot bereiding van vlas en zuivering van lijnzaad door stoom. Die enkele wortelsuikerfabriek heeft het negental suikerraffinaderijen vervangen die in mijn kindsche jaren tot aan onze inlijving bij Frankrijk nog alhier werkzaam waren, ofschoon derzelver werkring toen reeds zeer beperkt was.

Onder Napoleon moest het raffineeren van rietsuiker geheel gestaakt worden door gebrek aan toevoer van grondstof. Enkele van die fabrieken werden toen onder krachtige bescherming van het gouvernement in wortelsuikerfabrieken veranderd waaraan veel kapitaal verspild werd en die zeer slecht loonnende uitkomsten gaven. Na een vierjarig bestaan werd de fabricage geheel gestaakt.

De negen suikerraffinaderijen, die ik alhier nog in werking gekend heb, waren die van:

- Bakker en Rombouts aan de Buitenkalkhaven, thans pakhuizen;
- Van der Elst aan de Binnenkalkhaven en de Vuilpoort, thans het pakhuis *De Willemstad*;
- Backer, later Selis aan de Hooge Nieuwstraat, thans het pakhuis *Zeelust*;
- Rueb aan de Kuipershaven bij de Roobrug, later stokvischpakhuis, thans huidenzouterij;
- H.J. Backer aan de Kuipershaven bij de Damiatenbrug, thans pakhuizen;
- De Raapkoek aan het Melkpoortje (nu: Merwekade) en de Riedijk, thans pakhuis en jeneverstokerij;
- Kisselius en Zoon in de Wijnstraat bij de Nieuwbrug, thans pakhuis;
- Van Meteren in de Wijnstraat bij de Nieuwbrug, afgebroken en vervangen door een woonhuis en tuin;
- Hordijk in het Achterom, afgebroken, op welke terrein gebouwd is het Bestedelingenhuis voor de Hervormden.

Nog een alhier bestaen hebbende suikerraffinaderij herinner ik mij, die van Frans Duffer aan de Kuipershaven, thans pakhuis.

4.5 De houthandel

Allerbelangrijkst was de handel welke alhier voorheen in hout gedreven werd. Al het bovenlandsche of zoogenaamde Rhijnhout werd in groote vloten de Rhijn afgevoerd en ter verkoop naar Dordrecht geconsigneerd. Ik heb van die houtvloten zien arriveeren die zoo groot waren dat 300 mannen noodig waren om die te besturen en veilig over te brengen. Voor het logies dezer manschappen waren op zulk een vlot zoo veel houten hutten opgeslagen dat het wel een dorp geleeke, met eene sierlijke houten woning voor de eigenaars of vlotheeren waarvan altijd eenigen met het vlot afkwamen en hier lang vertoefden. Meestal bragten die heeren, voor hun vermaak nog een muziekgezelschap, althans eenige muzikanten mede.

Zulk een vlot werd hier op het Biesbosch uit malkander genomen, het hout gesorteerd en in publieke veiling gebragt, welke veilingen door de houthandelaars uit het gehele land trouw bezocht werden.

Van het door buitenstadschen gekochte hout werden groote of kleinere vloten gemaakt en naar hunne destinatieplaats overgevoerd door vlotters of werklieden van het verkoopkantoor. Hetgeen door plaatselijke houthandelaars was gekocht, ging naar hunne talrijke zaagmolens om tot geschikt timmerhout te worden versneden. Dit alles gaf overgroote drukte en was voor zeer vele gezinnen eene bron van bestaan. Hiervan is weinig of niets overgebleven, eene zeer enkele maal ziet men nog een klein vlotje arriveren dat meestal alleen voor plaatselijke behoefte is.

Zedert 1825 had hier een gestadig toenemende handel in Noordsch hout plaats. Allerbelangrijkst waren de directe aanvoeren uit Noorwegen en Zweden waarvan geregelde openbare veilingen werden gehouden die van allerwegen koopers lokten. Gedurende eene halve eeuw werd die welvaart ongestoord genoten. Toen dezelve zeer snel afnam, eensdeels door binnenlandsche concurrentie, doch meerendeels door

4.10 De grote houtvloten werden verdeeld in kleinere vloten en ter veiling gebracht. Dat sommige houtvloten zeer groot waren, is op de afbeelding te zien. De werklui vonden onderdak in de hutten (tekening van A. van Wanum).

dat het hout gezaagd en gedeeltelijk geschaafd door de Noren werd aangevoerd, in transit naar elders, waardoor aan onze talrijke zaagmolens veel verdiensten ontging. Van deze waren reeds enkele gesloopt omdat zij niet konden concurreren met de stoomzagerijen, die op hunne beurt de vlag moesten strijken voor de directe aanvoer van gezaagd en bewerkt hout uit het buitenland, zoo dat van vier opgerigte stoomhoutzagerijen slechts een enkele kleine is overgebleven, die men gaarne van de hand zou willen doen, doch waarvoor alleen tegen sloopwaarde een kooper te vinden is. Dat van tijd tot tijd eene enkele lading Noord-Amerikaans hout arriveert, geeft weinig vergoeding voor dit gemis. Gedurende vele jaren hadden wij hier, uit de Vlaamsche provincien, een niet onbeduidenden aanvoer van beuken brandhout, onder den naam van verseelen, doch zedert men in Belgie de ruwe gespleten beukenstammen bij den aanleg en het onderhoud van ijzeren spoorwegen voor spoorleggers in gebruik heeft genomen, heeft alhier de aanvoer en handel van dat verseelhout bijna geheel opgehouden. Daarentegen arriveeren nog al eens zeeladingen uit het Noorden met zoogenaamde sleepers, zijnde spoorleggers, die alhier gecreosoteerd (= geïmpregneerd) worden en vervolgens aan de spoorwegen verbruikt, met de bewerking van een en ander wordt nogal geld verdiend.

4.6 De drankenhandel

De uitgebreide Rhijnse wijnhandel, die alhier tot in de tweede helft der vorige eeuw bestond, was zedert totaal verlopen. Zedert die tijd is het getal wijnhandelaars niet verminderd maar integendeel sterk vermeerderd, maar onder hun is slechts een enkele groothandelaar voor wien eene volle lading uit Frankrijk arriveert. De meeste der overigen zijn zoogenaamde *wijnversnijders*, eigenlijk wijnbrouwers of knoeijers.

Voor den ter goeder trouw tewerkgaande wijnkoopers is het eene moeilijke zaak geworden om te concurreeren tegen de aanbiedingen van gerenommeerde Fransche handelshuizen die hunne agenten het land laten afloopen en de particulieren in de gelegenheid stellen om, tot schijnbaar zeer voordeelige prijzen, zich bij zeer kleine hoeveelheden hunne behoefte direct uit de eerste hand aan te schaffen.

De jenever ruwstokerijen hebben hier nimmer veel voet kunnen krijgen. De twee bestaan hebbende stokerijen zijn in overhaalderijen (= distilleerderijen) veranderd, waarbij nog andere overhaalderijen zijn gekomen, die een groot debiet (= afzet) hebben. De meesten hunner zijn tevens likeurstokers, dat goed rendeert.

Als de overlevering op waarheid gegrond is, dat alhier in de veertiende eeuw 160 bierbrouwerijen bestonden, dan moeten die wel op eene extra kleine schaal ingerigt geweest zijn, daar ik mij niet kan begrijpen hoe voor het groot aantal dier trafieken,

4.11 De Voorstraatshaven tussen de Nieuwbrug en de Wijnbrug. Een belangrijk deel van de wijnhandel vond in dit gebied plaats (tekening uit 1814 van J. van Lexmond).

die voor hun bedrijf zoo veel plaatsruimte behoeven, genoegzaam terrein te vinden is geweest bij de zeer beperkte ruimte die toen de stad uitmaakte, welke reeds overbevolkt was en de groote drukte welke het toen reeds bestaande stapelregt aanbragt. In mijne prille jeugd heb ik nog acht groote bierbrouwerijen alhier gekend die allen in volle werking waren. Van deze heb ik er zes zien sloopen en tot andere doeleinden aanwenden, terwijl eene brouwerij onder zulke drukkende omstandigheden verkeert, dat derzelven voortdurend bestaan zeer twijfelachtig is. Ééne nieuwe bierbrouwerij heb ik zien verrijzen doch die is vooralsnog van weinig beteekenis. Waaraan is deze vermindering in de biertrafiek alhier toe te schrijven? Gewis niet aan het minder bierverbruik dan voor eene halve eeuw maar wel aan het stichten van bierbrouwerijen op eenige dorpen in onze nabuurschap, die het debiet ten platte lande bijna geheel veroverd hebben en door de grooten invoer van buitenlandsche bieren.

4.7 Brandstoffenhandel

Eene geweldige ontwikkeling is alhier gekomen in den steenkolenhandel. Het verbruiken van dit product kan thans bijna algemeen genoemd worden, het heeft de turf en het brandhout grootendeels verdrongen. Niet alleen door de stadsbewoners is het aangenomen, maar zelfs ten platte lande waar men zoo moeilijk van oude gebruiken afscheid neemt, ziet men verwarmingstoestellen van allerlei soort in gebruik die alleen door steenkolen gevoed worden. Doch de voornaamste verbruiksvermeerdering wordt door de talloze fabrieken en stoommachines veroorzaakt die zonder de steenkolen een zeer precair bestaan zouden hebben. Van de toeneming van dit handelsbedrijf is hier ter stede voor scheepvaart en werklieden goed partij getrokken.

Het zoo verbazend toegenomen verbruik van steenkolen is de ondergang geweest voor de handel in turf, die alhier erg belangrijk was, ofschoon daaraan weinig werkloon of scheepsvracht werd verdiend, daar die grootendeels slechts als tusshenhand werd gedreven. Door de gunstige legging dezer stad, aan de ineenvloeiing van onderscheiden rivieren, kwamen de voor eigen rekening op Zuid-Holland varende Vriesche en Groninger turfschippers, bij voorkeur met hunne ladingen naar deze stad om daar voor koopers te vinden, door tusschenkomst van zoogenaamde cargadoors bij wien bijna altijd orders waren tot aankoop voor fabrieken in Zeeland en Noord-Brabant, ook voor de niet direct aan de groote rivieren liggende fabrieken in Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland. De tjalkschepen bragten dan hunne lading derwaarts doch konden zij die fabriek niet bereiken door dat zij te hoog beladen waren, te diep gingen of het vaarwater (de togten of slooten) te eng waren, dan werden de ladingen alhier in kleinere vaartuigen overgescheept waaraan echter door de stedelijke arbeiders niets verdiend werd, daar zulks door de scheepsbemanning geschiedde. Die tusschenhands handel heeft alhier geheel opgehouden daar er maar zeer enkele fabrieken meer zijn die zich nog van turf voor brandstof bedienen. Voor plaatselijk huisgebruik is ook de behoefte zeer klein geworden.

Zoo lang er bijna uitsluitend turf en hout voor brandstof werd verbruikt, was de daarvan komende asch een zeer gewild handelsartikel, thans kan echter daarvan een zeer kleine hoeveelheid bijeengebragt worden. De steenkoolasch heeft niet de

minste waarde en strekt alleen tot vergrooting van den vuilnisbelt. Aan dat straatvuil wordt thans veel meer zorg besteed dan voorheen, door vermenging met faecaliën en nauwkeurige dooreenwerking, waardoor het eene vrij goede bemestingsstof wordt voor de ligte gronden in Over Flakkee waarvan de vervoering derwaarts nog eenige schippers eene goede broodwinning geeft.

4.8 De trashandel onder druk

Tot bijna op het laatste der vorige eeuw was Dordrecht de eenige plaats in de zeven provincies alwaar de Rhijnsche duifsteen⁷ van Brühl en Andernach in groote scheepsladingen werd aangebragt en aan de talrijke trasmolens alhier fijn gemalen, om vervolgens onder den naam van Dordsche tras⁸ door het gehele land in den handel gebragt te worden. Bij de aflevering van dit fabriekaat uit de molens, was hetzelfde aan eene keur onderworpen, om de vermenging of vervalsching daarvan met vreemdsoortige stoffen te weren en de goede roep en het onbepaald vertrouwen te handhaven dat de Dordsche tras genoot. Dit vak van industrie gaf vrij wat drukte. In mijne vroege jeugd heb ik alhier, te Zwijndrecht en te Papendrecht nog zes trasmolens in volle werking gekend, waarvan er drie gesloopt zijn, twee in oliemolens veranderd en een enkele die voor olie- en traswerk was ingerigt, nog alzoo in gebruik blijft.

Het geheel verloop van deze belangrijke industrie is toe te schrijven aan het toelaten tegen een bepaald inkomend regt, van buitenlandsche cement of tras, zonder onderwerping aan keur, waardoor de Duitschers in de gelegenheid kwamen om de door hen uit onverkoopbare slechte duifstenen en gruis gemalen tras, dikwijls nog met fijn zand vermengd, tot zeer lage prijzen aan de gebruikers aan te bieden waarvan velen profiteerden, doch niet ten voordeele van de daarmede vervaardigde bouwwerken, waarvan menige hoogst schadelijke ondervinding is opgedaan. Ook de Engelsche cement werd een zware concurrent, om derzelfer uitmuntende kwaliteit.

Ons eigen Gouvernement is schuldig aan het verval van den Dordschen trashandel. Aan zekeren Heer Cazius te Utrecht werd, ik vermeen in 1824, een brevet van uitvinding verleend op de bereiding van een kunscement die in verbindingskracht de Dordsche tras verre moest overtreffen, bestaande uit zoogenaamde beklonken IJ- of rivierklei, die in gloeiovens tot steen gebakken, vervolgens fijn gestampt en zorgvuldig gezeefd werd, om die van alle grove deelen te zuiveren. Bij wettelijke bepaling werd het gebruiken van dit product, in plaats van Dordsche tras, verplichtend gesteld, voor een aantal jaren, voor alle rijks- en gemeentemetselwerken. Dit werd genoemd eene bevordering van inlandsche industrie, door welke het groot kapitaal inlandig bleef dat tot daartoe voor de duifsteen naar het buitenland vloeide. Over de middelen die Cazius gebruikt had om dit brevet en privilege te bekomen, waaraan zulke groote voordeelen verbonden waren, werd niet weinig gemompeld. Bedrog, schelmerij en omkoop van hoog geplaatste ambtenarij was daarvan de grondtext, doch de wet was er en moest nagekomen worden.

⁷ Poreuze, vulkanische steensoort.

⁸ Fijngemalen tufsteen, in verbinding met vette kalk gebruikt als metselspecie.

Intusschen was men van de deugdzzaamheid van het product zoo weinig overtuigd dat zelfs de Burgemeester van Utrecht verbood om de Caziaansche tras te gebruiken bij een groot gemeentewerk aldaar, ofschoon de gebrevetteerde een inwoner dier stad was. Hierover werd hem door Cazius een proces aangedaan dat tot voor het hoog gerechtshof werd doorgevoerd, doch de Burgemeester werd gecondemneerd, maar lag toen zijn post neder.

Dat die nieuwe inventie louter kwakzalverij was, is door zeer schadelijke uitkomsten gebleken. Allerkostbaarste waterwerken, waarbij het Caziaansche kunstcement werd gebruikt, heeft men moeten vernieuwen, daar dit ingrediënt nog minder versteenende of verbindende kracht bezat dan kalk met grof rivierzand gemengd.

Met den omzet van tras was alhier ook een uitgebreide handel in Luiksche kalk verbonden, welke naar deze stad in zeer groote maasschepen of zoogenaamde *kalkponten* werd aangevoerd en uit die vaartuigen afgeleverd, na in dezelve gebluscht te zijn, dat is tot metselkalk geschikt gemaakt. Die kalk werd allerwege verzonden, zelfs Amsterdam trok daarvan een groote hoeveelheid, door twee schippers, eigenaars van zeer kloeke binnenschepen, welke niets anders deden dan het derwaarts overbrengen van deze bouwstof, zoo dat zij ook meest onder den naam van de kalkschippers bekend waren. Thans bepaalt zich onze kalkhandel bijna alleen tot voorziening in de plaatselijke behoefte van die van naburige dorpen. De vermeerderde schelpkalkbranderijen en den invoer van uitmuntende pleister of stuk heeft ook het verbruiken van Luiksche kalk doen afnemen.

4.9 Glas- of flessenblazerijen

De twee glas- of flesschenblazerijen te Zwijndrecht hebben zich kunnen staande houden, in spijt der groote concurrentie welke er ook in dit vak is, zij blijven geregeld werken. Een nieuwe tak van industrie heeft zich hier zedert een twintigtal jaren gevestigd en ofschoon in eene enkele werkplaats of fabriek uitgeoefend wordende, mag deze zich in groote bloei verheugen, het is het buigen, slijpen en ornamenteerden van glas. Ook in den glashandel is veel bedrijvigheid, bij de al meer en meer toenemende weelde om de huizen van groote, soms monsterachtig groote glazen of spiegelruiten te voorzien, waarvoor de glasplaten door België worden geleverd, doch die alhier worden uitgesneden of geraamd. Van diezelfde glassoort fabriceert men hier ook spiegels, door eene wetenschappelijke vinding is men er in geslaagd om bij de achterbedekking of het verfoeliën⁹ dier glazen het voor de werklieden zoo ongezonde kwikzilver te kunnen ontbeeren.

In het jaarverslag van de Kamer van Koophandel Dordrecht uit 1886 wordt het volgende gemeld over de glasfabriek van J.J.B.J. Bouvy:

⁹ Verfoeliën is met folie, een legering van tin en kwik in bladvorm, bedekken (Van Dale, 1999).

In het afgelopen jaar werd eene groote gebogen spiegelruit, met allerlei figuren uitgesneden, besteld en onder toezicht van een der werklieden der fabriek in een voornaam heerenhuis te Amsterdam geplaatst. Toen bleek het, dat er behalve deze levering, nog meerdere gebogen ruiten noodig waren, en op de vraag, of ook die moesten worden geleverd, volgde de mededeeling, dat deze ruiten uit Parijs zouden komen, en eerst nadat 5 maanden na de bestelling uit Parijs bericht was ontvangen, dat de bedoelde ruit daar niet kon worden geleverd, werd de levering aan de Nederlandsche fabriek opgedragen.

Eenige dagen later werd uit Brussel een glas ontvangen, om alhier te buigen en daarna te verzenden naar 's Hage. Uit den vorm der ruit bleek echter, dat deze eveneens voor Amsterdam bestemd was, en in overleg met den aan-nemer, is de indirecte verzending via den Haag in eene directe aflevering te Amsterdam veranderd.

Bovendien bleek dat van de door het buitenland geleverde ruiten 2 niet pas waren en niet konden gebruikt worden, terwijl een derde gebroken aankwam.

De fabriek alhier kon binnen weinige dagen de niet passende ruiten overbui-gen en voor de gebrokene eene andere leveren.

Het voorafgaande doet den eigenaar der fabriek den wensch uitspreken, dat architecten en autoriteiten meer oog mogen hebben voor de Nederlandsche nijverheid en in plaats van deze te miskennen, in het belang hunner com-mittenten, zich vooraf overtuigen of niet hier te lande beter en goedkooper hetzelfde kan worden geleverd.

De oprigter van de glasblazerij, de Heer J.J.B.J. Bouvy overleedt alhier op 16 Julij 1888, in den ouderdom van 60 jaren aan eene harts kwaal en waterzucht. Hij was de oprigter der *Dordrechtsche Binnenlandsche Stoomboot Reederij*, die vrij wat drukte geeft en met gunstigen uitslag geexploiteerd wordt. Door zijne uitgebreide handel in glas kwam hij op het idee om alhier eene glasslijperij en buigerij aan te leggen, hetwelk hij op eene uitgebreide schaal tot stand bragt en waarin met zooveel kunst en wetenschappelijke kennis wordt gewerkt, dat deze fabriek eene meer dan Europeesche vermaardheid heeft bekomen, zoodat bestellingen van Azië, Amerika en Australië daar geen zeldzaamheden zijn.

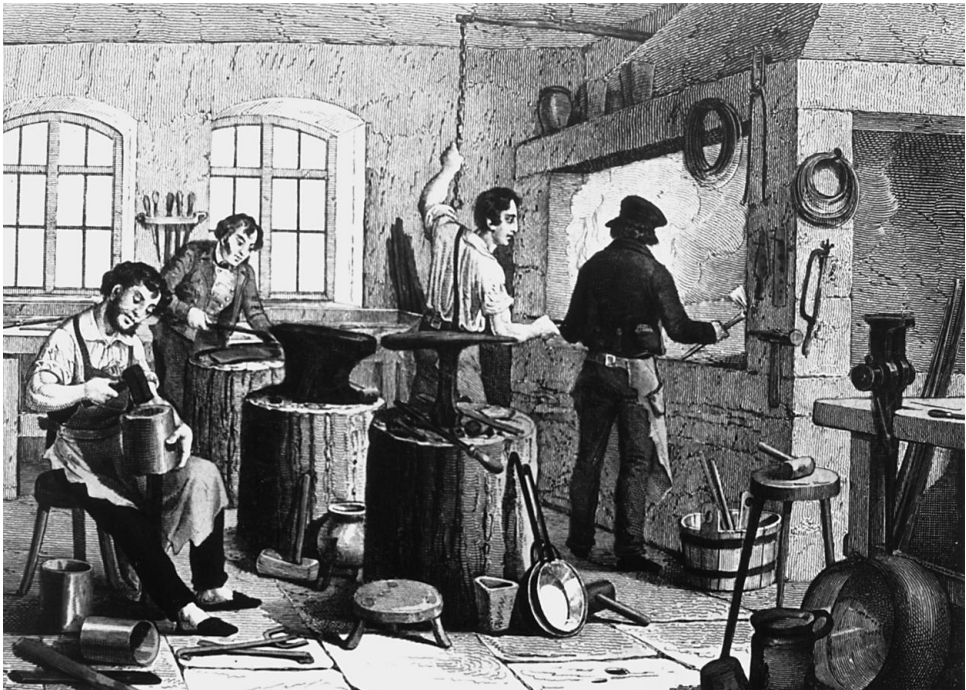
Hij bleef steeds de bescheiden man, die zich op zijnen zoo hoog opgevoerde industrie niet liet voorstaan, met welker product hij op vele groote tentoonstellingen de eerste onderscheidingsprijzen behaalde, die door den Belgische koning met een ridderorde erkend werd. Bij de plegtige en pragtige begrafenis, die op 20 Julij plaats vond, waren op het kerkhof vele commissiën tegenwoordig, uit corporatiën, waarin de overledene eene plaats had vervuld, benevens een buitengewoon talrijk publiek, die door deze laatste hulde aan den ontslapene, getuigden van hun hooge achting voor hem.

4.10 Metaalindustrie

De verbazende uitbreiding welke de ijzerindustrie in dezen eeuw heeft verkregen en die nog gestadig toeneemt, heeft den handel in staaf-, plaat- en gietijzer, alsmede in gegoten ijzerartikelen, eene groote vlugt doen nemen, terwijl de bewerking en omzet daarvan aan talloze handen en gezinnen hun levensonderhoud verschaft. In deze stad zijn de voordeelen daarvan niet gering en brengen eene aanzienlijke vergoeding voor den achteruitgang in vele commercieele en industrieele bedrijven. Welk eene drukte heerscht er niet in de menigte van werkplaatsen en fabrieken alhier waarin het ijzer voor allerlei behoeften en gebruiken, tot allerlei vormen wordt gebragt, in de meeste fabrieken voornamenlijk door hulp van stoommachines.

Welk eene bron van welvaart voor dien drom van smeden, bankwerkers, instrumentmakers, draaijers, polijsters, ketel- en scheepmakers, klinkers, vormers, gieters, stokers, machinisten enz. Welk eene drukte geeft het verwerken en verschepen daarvan aan sjouwers en scheepvaart. Voorwaar mag thans de ijzerindustrie alhier onder de bedrijvigste vakken geteld worden.

Als een onderdeel der ijzerindustrie kan de blikslagerij beschouwd worden. Bestond dit vroeger alleen uit handenarbeid, thans wordt dit bijna uitsluitend machinaal uitgeoefend waartoe alhier zulk een aantal groote en kleinere fabrieken en werkplaatsen zijn ingerigt, dat het onbegrijpelijk schijnt hoe men afnemers kan vinden voor de overgroote massa der artikelen die vervaardigd worden. Doch deze moeten zoo goedkoop geleverd worden, dat het fabrikaat maar ligt en dicht (= van matige kwaliteit)

4.12 Een koperslagerij omstreeks 1850.

kan zijn, dus spoedig versleten en dan door nieuw vervangen moerende worden. Dit bedrijf houdt legio arbeiders bezig, alsmede teekenaars, verwers en vernissers. Het koperslagersbedrijf is voor een goed deel in de ijzerindustrie opgegaan. Aan die fabrieken en werkplaatsen wordt ook aan de bewerking van het koper gedaan. Een enkele koperslager, die zijn bedrijf met geen ander vak verbonden heeft en op de oude wijze blijft werken, is thans genoegzaam om in de plaatselijke behoefte voor de leverantie van keukengereedschap en derzelver reparatuur te voorzien.

Van de talrijke tingietbedrijven, die alhier bestaan hebben, is geen enkele overgebleven. Het gebruik van dit metaal voor huishoudelijke voorwerpen, is geheel verdrongen door aardewerk, glas, ijzer en blik.

De eenige loodgieterij alhier heeft zich niet alleen kunnen staande houden maar zelfs uitbreiden, in spijt der concurrentie van het zink, ijzer en gebakken aarden buizen, dat ruim vergoed wordt door het fabriceren van zulke buizen en pijpen, welke niet anders dan van lood voor bepaalde stoom- of waterleidingen mogten of konden gebruikt worden.

4.11 Ondergang en opkomst diverse activiteiten

Uittenbogaard heeft veel wijzigingen in de economische bedrijvigheid op het Eiland van Dordrecht zien voorbijtrekken. Een aantal van deze wijzigingen is uitgebreid beschreven, andere worden summier beschreven. Aan de orde komen onder meer touwslagerijen, de handel in vlas, stokvis, boter, graan, zaad en de ondergang van diverse typen molens. Minstens even interessant als de ondergang of opkomst van bedrijfstakken is de oorzaak ervan. Uittenbogaard noemt vele oorzaken waaronder de opkomst van stoommachines, het gebruik van nieuwe en betere materialen, de concurrentie vanuit het buitenland en van steden als Rotterdam, een andere wijze van verkopen en het niet of te laat overstappen op een nieuwe technologie.

Het zijn voornamelijk de touwslagerijen en baanderijen die geleden hebben bij de verwisseling van zeil- tegen stoomschepen en de vervanging van henniptouwwerk tegen ijzerfabrikaat. IJzeren kettingkabels zijn algemeen geworden en hoofdwant, alsmede veel ander loopend werk, bestaat thans op de meeste groote schepen uit gekoppeld of ineengevlochten ijzerdraad. Tot in het begin der tweede helft dezer eeuw hebben de alhier bestaande groote touwslagerijen en de daarmede verbonden teerstoven volop werk gehad maar zijn van toen af verlopen. Eén daarvan is nog in werking gebleven, zeer enkele arbeiders vinden daarin nog eene kleine broodwinning, de andere touwslagerij is te niet gegaan. Directe groothandel in hennip is hier nooit gedreven, onze touwslagers voorzagen in hunne behoefte door aankopen bij de hennipteelders in onzen omtrek of ontboden die regtstreeks uit het buitenland. Zij dreven ook eenen detailhandel in pek en teer die nog door een enkel handelshuis wordt gecontinueerd. Om daarin te voorzien is een aanvoer van een of twee zeeladingen uit het noorden genoegzaam.

4.13 De Dordtse componist Eduard Erdelman heeft omstreeks 1900 deze foto van één van de laatste touwslagerijen gemaakt. De touwslagerij bevond zich op de hoek van de Groenedijk en de Godfried Schalkensingel.

De vroeger zoo uitgebreide handel in vlas is verdreven, geen enkele handel daarin is overgebleven, hebbende dit bedrijf zich geheel naar Rotterdam verplaatst. Daarmede is ook vervallen het hekelen en spinnen, dat onder de geringe stand nog al eenige verdiensten gaf, de handenarbeid hierin is door machinerie vervangen. Onze drukken garen- en linnenbleekerijen zijn verdwenen, op die velden pronken nu villa's en huizen. Eene twijnderij¹⁰, doch van kleinen omvang, is te niet gegaan. Eene opgerigte zijdenlintweverij kon de concurrentie met het buitenland niet volhouden en moest opgeheven worden na zich enkele jaren te hebben voortgesleept. Alhier werd jaarlijks in de pinksterweek een linnen- en lakenmarkt gehouden, die tot aan het einde der vorige eeuw druk bezocht werd, voornamenlijk door den boeren-

¹⁰ Een baanspinnerij, een touwslagerij.

4.14 De manufactuurwinkels verdrongen de linnen- en lakenmarkt. De winkels, zoals deze aan het Vlak en hoek Binnen Valevest, sloten met hun sortering en lagere prijzen beter aan bij de wensen van de consument.

stand, die zich dan hunne behoefte aan deze artikels voor een geheel jaar aanschaftte, tot veel voordeliger prijzen dan zij die in de stedelijke winkels konden bekomen. Die waren meestal slecht gesorteerd, doch naar mate die manufactuurwinkels zich uitbreidden, eene ruimere keuze aan stoffen aanboden en de winkeliers zich met kleinere winsten vergenoegden, is die linnen- en lakenmarkt verminderd en zedert 1820 geheel verdwenen. Die manufactuurwinkels zijn paleizen geworden, rijk gesorteerd en de prijzen worden zoo laag gesteld, dat zij alle publieke marktconcurrentie gerust kunnen trotseren.

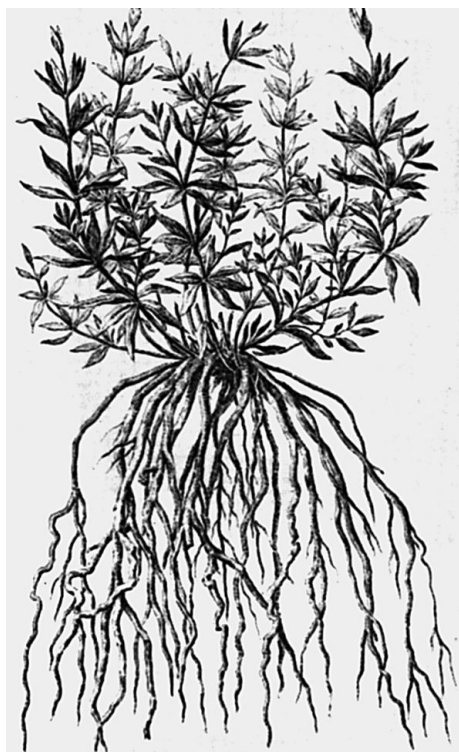
De in het grootwerkende blaauwel- en lakmoesfabrieken gingen ten onder, van de eerstgemelde is nog eene schaduw overgebleven. Eene loodwitfabriek is blijven bestaan, doch daar deze de oude sleur blijft volgen en zich de chemische uitvindingen van den lateren tijd niet ten nutte maakt, vrees ik voor het blijvend bestaan dezer fabriek.

De leerlooierijen die alhier bestaan hebben en nog al erg belangrijk waren, zijn allen verdreven. De eigenaars daarvan zijn niet met hun tijd meegegaan. Zij konden of wilden de nieuwste vindingen der chemie, waardoor de grondstof zoo snel en voordelig gaar gemaakt, dat is tot afleverbaar leder gemaakt werd, niet op hunne gewone oude wijze van fabricceeren toepassen, waardoor zij niet meer konden con-

curren met die collegas, welke de oude sleur loslieten en zich op eene nieuwe wijze van looijen inrigtten. Zij waren verstandig genoeg om met de daardoor gespaarde uitgaven of verkregen meerdere winsten, de verkoopprijzen te verminderen, waardoor hunne cliëntelle grooter werd en de afzet hunner fabrikaat vermeerderde.

Eene huidenzouterij, die op geen te groote schaal is ingerigt, kan alhier en uit de nabuurschap, genoegzame grondstof verzamelen om geregeld te blijven werken.

De talrijke zoutziederijen te Zwijndrecht en aan de Mijl zijn op twee na gesloopt, terwijl er één, op kleine schaal, binnen de stad is opgerigt. Dat zij nog met voordeel kunnen blijven werken, schijnt in verband te staan met den buitengewoon hoogen impost die van het zout geheven wordt en waarvan men vertelt dat wel een gedeelte tusschen kade en schip valt.

4.15 Meekrapplant (*rubia tinctorum*)

De niet onbelangrijke handel in meekrap¹¹ is alhier verdwenen, voornamenlijk door de oprigting der garancinefabrieken, waarvan de ondernemers zich in directe verbinding stelden met de verbruikers waardoor er voor de tusschenhand niets meer aan het artikel te verdienen bleef. Reeds voor die tijd was het dezen handel zeer onvrijelijk gemaakt door de concurrentie met de Fransche krap.

Deze stad was vroeger de hoofdzetel van den handel in stokvisch en traan. Van hier uit werden in de behoefte aan deze artikels voorzien van geheel Zeeland, Brabant en Vlaanderen en gedeeltelijk van Utrecht en Gelderland, dat groote drukte gaf aan zee- en riviervaart en vele werklieden bezig hield. Van dat alles is niets overgebleven, geen enkele lading visch wordt meer uit Noorwegen aangevoerd en de groote stokvischpakhuisen zijn tot andere doeleinden aangewend. Tot op 1830 was de stokvischhandel steeds afnemende, toen daaraan door de

Belgische revolutie voor goed een einde werd gemaakt.

Groothandel in boter en kaas is hier nimmer geweest, slechts door een zeer enkele handelaar werd hiervan een bepaald en uitsluitend vak gemaakt. Verder bepaalde zich dit tot voorziening in de plaatselijke behoefte door de boeren uit de omtrek, van welken publieken omzet de vrijdagsche markt was aangewezen. Zedert weinige jaren zijn alhier en te Zwijndrecht een paar zoogenaamde kunstboter- of margari-

¹¹ Een soort kruid waaruit rode kleurstof wordt verkregen: *garancine*.

nefabrieken in werking gekoomen. De eerstgemelde is van kolossalen omvang en verscheept zijn fabriekaat uitsluitend naar Engeland. Aan deze fabriek vinden een honderdtal werklieden hun bestaan. Daar hiervoor geen anderen dan Roomsche catholicken worden aangenomen, heeft dit mede bijgedragen om in de nabijheid dier fabriek eene Roomsche catholieke kapel te bouwen. Verder geeft deze fabriek veel bedrijvigheid aan de kleine scheepvaart.

Vroeger was de handel in riviervisch uitsluitend van plaatselijke aart of gebruik, daar het spoedig bederven der visch niet toeliet om dezelve naar enigszins verwijderde punten te verzenden. Bij de trage wijze waarop die vervoer slechts kon plaats hebben, was de aankomst in bestemmingplaats op de verlangde tijd, hoogst onzeker. Zedert men stoombooten in de vaart bracht en stoomspoorwegen in gebruik stelde, kunnen de aan spoedig bederf blootgestelde artikelen, binnen een heelen of halven dag, naar zeer ver verwijderde punten met alle zekerheid worden overgebracht. Hiervan hebben de handelaars in riviervisch alhier bijzonder partij getrokken, de plaatselijke consumptie handel hierin hebben zij tot eenen buitenlandschen handel gebragt. Het Belgische binnenland wordt van onze riviervisch voorzien, doch het grootste deel daarvan gaat naar Parijs. Tot nog beter preserving der visch wordt dezelve in ijs gepakt, waarvoor eenige ijskelders zijn aangelegd, die gevuld worden met het ijs dat men alhier des winters kan verzamelen, of indien dit niet genoegzaam is, met uit Noorwegen aangevoerd ijs in blokken. Daar deze visch in gevlochten teenwerk wordt vervoerd, geeft dit aan onze mandemakers nog al werk.

De middelen tot sneller vervoer is ook den handel in wild en gevogelte te stade gekomen, dat nu geregeld, voornamenlijk naar Engeland kan geëxpedieerd worden.

In het najaar heeft men hier dikwijls overgroote drukte in een nieuwe tak van bedrijf, zijnde het aanvoeren, verpakken en naar het buitenland verzenden van boomvruchten en ajuin, dat voor de schipperij nog al verdiensten geeft, maar nog meer voor kuipers en mandemakers, omdat alles in vaten en manden wordt geëxpedieerd.

Ook enkele groentesoorten worden van hier nu en dan naar het buitenland verzonden. Door de groote uitbreiding welke de groenteteelt in dit inland en in den Zwijndrechtsen Waard verkregen heeft, zijn de warmoeziers (= groentekwekers) verplicht van nieuwe debouchés (= afnemers) voor hun overvloedig product te vinden.

Van het aantal oliemolens die bij den aanvang dezer eeuw rondom Dordrecht in werking waren, werd er zedert die tijd een windmolen door brand vernield en niet herbouwd, zeven windmolens en twee paardemolens werden er gesloopt, drie windmolens werden in stoomoliefabrieken veranderd en eene kolossale stoomoliefabriek werd aangebouwd. Daar vroeger door de molens veel minder geproduceerd werd dan tegenwoordig, terwijl door de stoomoliefabrieken door verbetering in de machinerie, eene overgroote massa grondstof verwerkt wordt, zoo kan men wel aannemen dat er thans eerder meerder dan minder geproduceerd wordt dan voor de vermeldde vermindering in het aantal molens het geval was. De handel in het voor deze fabrieken benoodigde zaad en van de gefabriceerde olie en koeken, blijft steeds zeer belangrijk, terwijl de aanvoer der grondstof, het bewerken daarvan en de expeditie van het fabriekaat, voor de zee- en binnenlandschen vaart en voor de plaatselijke arbeiders eene belangrijke verdienste aanbrengt.

De handel in inlandsch zaai- en slaglijnzaad werd van over oude tijden bijna uitsluitend te Dordrecht gedreven. De maat waarmede dit artikel werd gemeten en op welke de verkoopen werden gesloten, noemde men dan ook het Dordsch achtendeel¹² en heeft dien naam behouden en is die usantie in praktijk gebleven in spijt van het ingevoerde decimale stelsel met de verdooping der maten in decimale benamingen. Die inlandsche lijnzaadhandel is alhier verloopen, wel wordt er nog des vrijdags eene lijnzaad markt gehouden doch de omzet is gering, Rotterdam is hiervan de hoofdmart geworden.

De handel in granen was te Dordrecht steeds vrij belangrijk en heeft zich daarin, in weerwil der scherpe concurrentie met Rotterdam, tot op de Belgische revolutie staande gehouden, maar van toen af is dezelve gestadig verminderd. Het is thans geen groothandel meer. Met uitzondering van een enkel artikel is het gedaald tot eene eenvoudige voorziening in de plaatselijke behoefte, waarbij men nog te worstelen heeft met de directe aanbiedingen aan de gebruikers door de plattelands koopers die aan de huizen der boeren hunne producten komen afkopen, dat voor deze veel gemakkelijker en voordeliger is dan daarmede naar de markt te trekken en door makelaars of commissionairs te laten verkoopen. Daar met den omzet van granen, van de eene hand in de andere, veel arbeidsloon moest uitgegeven worden, is het verminderen van den graanhandel, voor een aantal arbeiders, een groot verlies geweest.

Van de alhier bestaan hebbende acht korenmolens, waarvan ik herinnering heb, zijn er vijf gesloopt. De drie overgeblevenen kunnen het werk gemakkelijk af. Bij de groote concurrentie die hun wordt aangedaan met den aanvoer van vreemden bloem, aan het gebruiken waarvan door vele bakkers de voorkeur gegeven wordt boven zelf hun graan te laten malen, daar zulks hun veel arbeid bespaart en zij zich van de kwaliteit kunnen verzekeren, dat niet altijd het geval is met het graan dat de bakkers zelf aan de markt koopen, want vreemd moge het schijnen, maar waarheid is het, dat de meeste bakkers geen fijne graankenners zijn.

Eene stoom meelfabriek is alhier gebouwd doch die niet voordelig werkt. Het daar gefabriceerde wordt moeilijk geplaatst, de fabriek ligt onder de verdenking dat er nog al surrogaten onder het fabriekaat worden gemengd.

De alhier bestaand hebbende twee pelmolens zijn gesloopt. Te Zwijndrecht is eene kolossale stoomrijstpelderij gebouwd. De daar verwerkte grondstof wordt er in overgroote ladingen uit Achter-Indië aangevoerd, dikwijls vele in één jaar. Groot is de aan die fabriek heerschende drukte, waar alles in de stiptste order toegaat. De welvaart die deze fabriek onder alle standen verspreidt, is aanzienlijk.

In 1885 kwam alhier eene stoomrijstestijfsselfabriek tot stand, waarvoor een kolossaal kostbaar gebouw werd aangelegd, voorzien van alles wat noodig was om deze industrie op groote schaal te drijven, volgens de beste methode welke de tegenwoordige gevordheid (= gevorderdheid) in de chemie aan de hand geeft. Bij de mededinging welke er in dit vak overal bestaat, wacht deze fabriek een zware strijd.

¹² Een oude inhoudsmaat. Een Dordsch achtendeel is 31,3 liter.

- 4.16 Waarschijnlijk bedoelt Uittenbogaard de Dordrechtse Rijststijfselfabriek *de Ramskop* van Onderwater en Co. De eerste steen daarvoor werd op 5 februari 1884 gelegd in de Houttuinen op het terrein waar de asfaltfabriek van Roodenburg & Co was gevestigd. Deze fabriek werd verplaatst naar de Mijl.

De zoo zeer toegenomen weelde onder den boerenstand heeft zich zelf uitgestrekt tot het veel minder gebruiken van meelspijzen. De tijd is lang voorbij dat men des avonds in elke boerenwoning de paplepels kon hooren rammelen dat van noodlottigen invloed is geweest op het bestaan der talrijke grutterijen alhier, waarvan maar zeer enkele zijn overgebleven, die daarmede nog ander neeringbedrijf uitoefenen. Ook het oprigten van grutterijen ten platte lande heeft tot dit bedrijfsverloop bijgedragen.

4.12 Invoering nieuwe technologieën

Nieuwe technologieën hebben grote invloed gehad op de plaatselijke economie van Dordrecht. Naast de eerder aan de orde gekomen technologische ontwikkelingen heeft Uittenbogaard ook geschreven over de opkomst van de telefoon en telegraaf, de ontwikkeling van particuliere en straatverlichting en uitbreidingen van het postnet. Hoewel Uittenbogaard zelf niet direct de relatie legt met de invloed op de handel, hebben deze technologieën zeker een stimulerende invloed gehad door bijvoorbeeld de betere en snellere communicatiemogelijkheden.

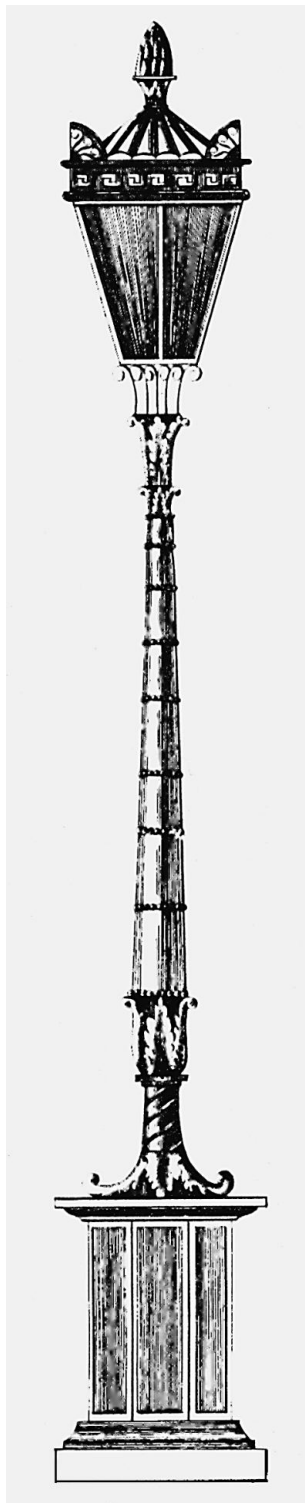
Wanneer men de toestand van Nederland, zoo als dezelve in het begin van 1814 bestond, vergelijkt met die welke het begin van 1884 aanbiedt, dan treft het ons, welk eene geweldige verandering of gunstige verbetering er in het uitwendige allerwege heeft plaats gehad. Slechts zeer enkele streken of gemeenten maken daarop eene uitzondering. De lust tot verfraaijing of de zucht naar winst belovende verbeteringen en vernieuwingen was algemeen. De ontzettende kapitalen die daartoe vereischt werden kwamen te voorschijn, zonder aan de sources voor handel en industrie afbreuk te doen of belemmering te veroorzaken. Integendeel, zij gaven daaraan meerdere ontwikkeling.

Mogten enkele takken van handel of industrie daaronder lijden of bezwijken, anderen traden daarvoor in de plaats, welke door de groote vorderingen in de natuur-, schei- en werktuigkunde in het leven geroepen werden. Slechts de eerste helft der zeventiende eeuw kan met den vooruitgang in de laatste zeventig jaren eenigzins vergeleken worden, hebben niet alle die ondernemingen dat succes gehad hetwelk de ondernemers of aanleggers daarvan zich hadden voorgespiegeld, mag het voor enkelen of velen hunner eene aanzienlijke reductie in hun kapitaal hebben gemaakt.

Nu die werken eenmaal volbragt zijn, zal men dezelve wel in stand weten te houden: de droog gemaakte meeren en plassen, de in cultuur gebragte heidegronden, de gegraven kanalen, de verlegde riviermonden, de overzeesche en binnenlandsche stoomvaartdienst, de ijzeren spoor- en tramwegen, de electriche telegraafdraden, het telefoonnet, de hoogdrukwaterleidingen, de reinigingsmachineriën enz., zullen voortdurend getuigenis blijven geven van den ondernemenden geest der Nederlanders in deze eeuw.

Wanneer ik de stedelijke verlichting, zoo als zij in de dagen mijner jeugd was, vergelijk bij de tegenswoordige, dan is het woord verbetering daarvoor te gebruiken veel te zwak, het is eene totale omkeering. Mijne vroegste herinneringen dienaangaande zijn de verre uiteenstaande stijve lantaarnpalen, waarop de conische (= kegelvormige) lantaarns geplaatst waren, waarvan de

4.17 Aan de vormgeving van de lantaarnpalen ten behoeve van de stadsverlichting werd grote aandacht besteed.

vier ruiten of glazen in breed raamtlood gevat waren, waardoor het afstralend licht veel verkleind werd en een dier ruiten bijna geen licht kon doorlaten, omdat de oliebaklamp, met haar scherm, daar tegen was vastgemaakt. De gebrekkige inrigting der lantaarnkap was dikwijls een beletsel voor een geregelde afvoer der walm van de olielamp, wanneer deze met onzuivere olie was gevuld of dat de grof katoenen oliepit niet behoorlijk behandeld was. Door het gemeen werd, niet ten onregte, aan deze lantaarnlichten de naam van *gloeijende spijkers* gegeven.

De tragsgewijze verbetering welke in deze soort van verlichting gebragt werd, was:

- vermeerdering van het getal lantaarns;
- meer vierkante vorm daaraan gegeven, met aanzienlijke vergrooting der glasruimte;
- de lantaarnkappen veranderd voor de onverhinderde doorlating van de walm;
- vele lantaarns van dubbele lichten voorzien, met het draagpunt voor de lampen in de kap;
- reflectors aangebragt;
- de lantaarnpalen zoo veel mogelijk laten wegvallen en de lantaarns geplaatst op uitstekende ijzeren armen tegen de huizen of muren;
- in breede straten of aan havens de lantaarns, onder den naam van *reverbères*, midden over de straat gehangen, aan koorden of lijnen die over palen liepen, waaraan van onderen afgesloten kastjes waren, waarin de einden dier lijnen geborgen werden, om die tegen misbruik te beveiligen;
- het gebruik van gezuiverde of patentolie enz.

Ook de wijze van vullen en aansteken dier lichten onderging herhaalde veranderingen, daar men begonnen was met de verlichting uit te besteden en naar mate men met de kunstgrepen of bedriegerijen der aannemers bekend werd, ook gedurig meer naauwkeurige of scherperre bepalingen maakte.

De verlichting met kolengas was reeds op vele plaatsen ingevoerd, toen men alhier tot het besluit kwam om die voor de stedelijke verlichting in werking te brengen, welke tevens door particulieren benuttigd zou kunnen worden.

Met eene vennootschap werd eene overeenkomst getroffen voor den tijd van 25 jaren, die zich belastte met den aanleg der gasfabriek, het buizennet en al den toestellen voor de exploitatie benoodigd. Ten aanzien van de groote geldsom welke deze onderneming vorderde, was de Heer van Lith de Jeude te Tiel de ziel dezer vennootschap, doch voor het algemeen bedrijf was het de Heer Jan van Breda, toenmalig aannemer der stedelijke verlichting. De Gasfabriek werd gebouwd aan de rivier, achter de Blazersvest bij den Rietdijk, ter plaatse alwaar, vele jaren geleden, eene glasblazerij geweest was en die toen nog in levendige herinnering stond, omdat de oostindievaarder de *Delta* aldaar, in een hevigen storm, gestrand was.

Tot verkrijging der benoodigde ruimte, moest men gedeeltelijk in de rivier uitbouwen. Het was eene verkeerde zuinigheid dezer maatschappij dat zij gebakken steenen verglaasde buizen voor geleibuisen bij den eersten aanleg gebruikte die al spoedig bleken voor deze dienst niet geschikt te zijn, doch waarmede men toch enkele jaren bleef doorwerken, maar die eindelijk onhoubaar werd door de groote gasontsnapping, welke het licht veel verzwakte en het boomgewas, dat in de nabij-

heid dier gasbuizen stond, deed versterven. Men was dus verplicht, hoe kostbaar dit ook zijn mogt, tot vernieuwing der geheele leiding met ijzeren buizen.

Hierdoor gaf deze onderneming, in de eerste jaren, eene zeer slechte rekening, doch nadat het ijzeren buizen-net was gelegd en de gasverlichting in algemeen gebruik bij particulieren kwam, heeft het voor de vennootschap overgroote winsten afgeworpen, waaraan niet te twijfelen valt, als men slechts opmerkt dat de prijs van het door de vennootschap geleverde gas, bijna het dubbeld was van hetgeen thans daarvoor betaald wordt en deze exploitatie ook nu nog eene groote winst oplevert.

Bij het eindigen van het contract met deze maatschappij, werd hetzelfde niet vernieuwd, maar nam de gemeente de fabriek onder eigen beheer, doch met een afzonderlijk fonds daar voor uitbreiding en gedeeltelijke vernieuwing van dezelve, eene groote geldleening moest gesloten worden welke men, buiten bezwaar der gemeentekas, vermeende te zullen kunnen aflossen uit de jaarlijksche overwinst.

Bij den overgang der exploitatie moest het ijzeren buizen-net voor een goed deel vernieuwd en de fabriek vergroot worden. Ook vereischte het toenemend debiet een grooten ijzeren gashouder, die opgericht werd achter den Blijdenhoek, op het zoogenaamde *Ratteneiland*, dat voldoende versterkt werd om dezen ontzettenden last te dragen. Nadat dezen gashouder voltooid en eenigen tijd in dienst geweest was, openbaarde zich daaraan zulke groote gebreken, dat het gevaarlijk was die, zonder nadere voorziening, in gebruik te houden, doch de oorzaak van het gebrek wist men niet op te spooren, daartoe was eene gedeeltelijke, misschien geheele slooping van den gashouder noodig.

Later bleek het dat de schuld bij den architect had gelegen, die in een kapitaal punt, in de bemanteling der aanvoerbuiss, niet zorgvuldig genoeg gehandeld had, ofschoon de aannemer van het werk hem hierop in tijds oplettend had gemaakt. Eene ontzetting van het geheele werk was daarvan het gevolg geweest.

Dezen mislukten bouw kostte eene geduchte som geld. De architect van dit werk, zijnde de stads bouwmeester Linsen, lag wel zijn post neder, maar dit bragt geen baat. Men stichtte een nieuwe gashouder, naast den gebrekkigen en toen deze gesloopt was, werd ook die ter zelfder plaats herbouwd, daar het gasdebiet zoodanig toenam, dat men zich verplicht rekende om nog een tweede gashouder te moeten aanleggen, al was het slechts tot eene reserve. De geheele administratie der fabriek is zedert vele jaren toevertrouwd aan den bij uitstek bekwamen Heer François die dezelve bijna tot eene model-fabriek heeft gevormd.

Ofschoon ik de voortreffelijkheid van het petroleumlicht volmondig erken, daar het in onbewogen helderheid, zonder afmatting van het gezigt, al de andere kunstlichtsoorten verre overtreft, heb ik echter het gebruik van petroleum in mijn huis volstrekt geweerd, om de veelvuldige ongelukken, welke hieruit bij de minste onvoorzichtigheid dikwijls door het bloot toeval ontstaan. Deze lichtstof verschaft ook de geregtshoven veel werk, door het misdadig gebruik, dat hiervan maar al te dikwijls gemaakt wordt. In het begin dezer eeuw waren het nog maar alleen olie en kaarsen, die ons het kunstlicht verschaften. De eerste werd uitsluitend door den minderen stand, de laatsten door de meer deftige burgerij gebruikt, terwijl de hogere klassen zich van waskaarsen bedienden.

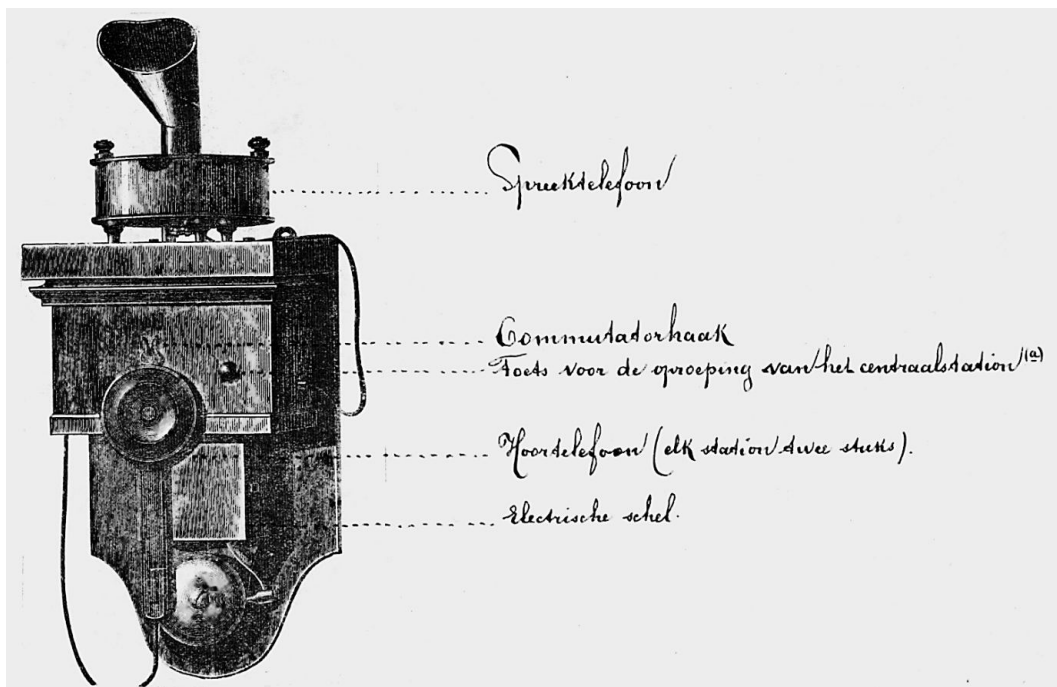
Toen de industrie zich op het verbeteren en verfraaijen der olielampen had geworpen, terwijl het walmen der olie overwonnen werd door dezelve kunstmatig te zuiveren, aan welk geraffineerd product men de naam van *patentolie* gaf, werd het kaarsenverbruik al meer en meer door het gebruik van patentolie en patentlampen verdrongen. Onder de weinige kaarsen, die thans nog gebruikt worden, vindt men bijna geen talk- of smeerkaarsen meer, zelfs deze zijn grootendeels door stearinekaarsen vervangen. Uit mijne kinderjaren herinner ik mij, dat alhier ter stede vier groote vetkaarsenfabrieken bestonden, die voor hun fabrikaat een gereede plaatsing vonden, doch onder de gestadig toenemende verbeterde olieverlichting is de eene kaarsenmakerij voor en de andere na verdwenen, zoodat er hier geen enkele is overgebleven, hun gemis niet eens gemerkt wordt.

In 1810 zag ik de eerste lampverbetering, de tuitlamp kreeg toen een mededingster in de astraallamp (= soort hanglamp) en eenmaal op den weg tot betere lichtverschaffing zijnde maakte de vindingskracht en het vernuft daarin reuzeschreden en hebben wij daaruit meesterstukken van kunst, smaak en vernuft zien ontstaan die malkander beurtelings hebben verdrongen, doch die ook alweder veel verdrongen zijn en nog verder zullen worden door eene andere verlichtingsstof, zijnde het kolengas, dat zedert 50 jaren van algemeen in gebruik is gekomen en niet alleen tot verlichting, maar ook tot verwarming geëxploiteerd wordt.

Ook deze lichtstof heeft weder een zeer geduchte concurrent gekregen in de zedert 30 jaren ontdekte en in algemeen gebruik gekomen petroleum, die om derzelver goedkoopheid, lichtkracht en gloeihitte, een ontzagheijk verbruik ondervindt, ofschoon het niet te weerspreken is, dat het verbruik daarvan grote gevaren oplevert, hoe ook de werktuigkunde ten aanzien der inrigting van de petroleumlampen, die gevaar tracht te verminderen. Bij al die verlichtingsstoffen kan men thans nog het electrische licht noemen, waarmee zedert vijf jaren allerwege proeven genomen worden, die aanvankelijk voldoen wanneer die op grote schaal worden toegepast, doch om derzelver kunstmatige en kostbare voortbrenging wel nimmer op kleine, huishoudelijke verlichting zal toegepast worden. Doch al ware zulks het geval, dat zal het gebruik daarvan nog veel meer bezwaar en gevaar opleveren dan zulks met gas en petroleum het geval is.

Dat wij in deze verlichtingsstof de laatste gezien zullen hebben, betwijfel ik. Daarvoor maakt de wetenschap en scheikunde dagelijks te groote vorderingen, maar al wordt zoodanige stof nog gevonden, dan zal de voortbrenging daarvan zooveel wetenschappelijke kennis, machinerieën en kapitaal vereischen, dat eene algemeene invoering daarvan wel tot de utopieën behooren.

Onder de uitvindingen, welke er in de laatste jaren gedaan zijn, is die van de telefoon of verrespreker zoo doelmatig en practicaal bevonden, dat er zich meer dan eene maatschappij gevormd heeft, om die in groote steden te exploiteren, door het leggen der buizen netten en verdere inrigtingen. Ook voor deze gemeente heeft zich daartoe een compagnieschap bereid verklaard, na de toestemming van het gemeentebestuur verkregen te hebben, wanneer zij gewaarborgd werd voor 70 aansluitingen à f 60 's jaars. De daarvoor geopende intekening leverde 34 aansluitingen op, waaronder nog 10, waarvoor het gemeentebestuur kosteloze

- 4.18 De klant kon als telefoontoestel het systeem Böttcher laten installeren. Dit toestel had een vaste spreekbuis en twee hoorapparaten. Door een toets in te drukken kreeg de abonnee contact met de telefooncentrale die de gewenste verbinding tot stand bracht.

aansluiting was voorbehouden. De verwachting, dat deze maatschappij nu van den aanleg geheel zou afzien, is niet vervuld. Zij willen het werk doorzetten, in de hoop, dat het nut daarvan zo blijkbaar zal bevonden worden, dat de aansluitingen meer algemeen zullen worden en hunne onderneming alzoo voordeel afwerpen. Tot hoofd bureau is een bovengedeelte van de *Societeit de Vriendschap*, aan de Groenmarkt bij het Scheffersplein gehuurd.

Ik deel echter niet in die hoop. De stad is te klein en de menschen wonen te kort bijeen, om de belangen, die zij onderling te behandelen hebben, niet persoonlijk af te doen, maar daarvoor de Belltelefoon te gebruiken. In vele groote winkels en fabrieken worden voor dusdanige communicatie eenvoudige spreekbuizen gebruikt, die voor den kleinen afstand welke zij het geluid hebben over te brengen, zeer doelmatig en hoogst onkostbaar zijn¹³.

Ook vrees ik dat de groote massa metalen draad, die boven het dak van het hoofdbureau als in een brandpunt te zamen loopt, en de geweldige hooge masten of stengen door de stad verspreid tot ondersteuning der geleidraden, veel gevaar van inslaan bij onweder zal opleveren, als aantrekkingskracht voor de electrieke stof. Onverant-

¹³ De moeizame start van de Belltelefoon heeft ook een elitaire oorzaak gehad. De grootmoeder van de Dordtse schrijfster Top Naeff vond een telefoon overbodig en ordinair, aangezien dienstbode Koosje ook berichten kon overbrengen (Sleebe, 385).

woordelijk zou het zijn indien men die gevaar dreigende punten van geen electricke afleiders voorzag.¹⁴

OFFICIEELE GIDS
DER
NEDERLANDSCHE BELL-TELEPHOON MAATSCHAPPIJ
VOOR
DORDRECHT,
Zwijndrecht en Dubbeldam.

SEPTEMBER 1898.

COMMISSARISSEN :
MR. M. C. VAN HALL, *Voorzitter.*
A. DE BROWNE DE TIEGE.
W. RUYS.
MR. T. M. C. ASSER.
L. DE GROOF, *Secretaris.*

DIRECTEUR :
DR. H. F. R. HUBRECHT.

KANTOOR TE DORDRECHT :
WAAGGEBOUW, Wijnstraat 127,
alwaar exemplaren van de voorwaarden en aanvraag-
biljetten voor aansluiting aan het plaatselijk net
verkrijgbaar zijn.

4.19 De Bell-maatschappij gaf voor de abonnees een telefoongids uit.

¹⁴ Uittenbogaard meldt een ludieke aktie die de toenmalige Bell Company inzette om klantenbinding te bewerkstelligen:

Tegen den prijs van f 0,10 werden de Nieuwejaarswenschers heden in de gelegenheid gesteld om, per telegraaf, aan hunne vrienden of bekenden, waar ook in het rijk woonachtig, te doen blijken, dat zij nog in leven zijn, want het telegram mag alleen de naam van den afzender vermelden, zonder eenige bijvoeging, doch het adres wordt geheel zonder prijsverhoging overgenomen, waarvan door enkele afzenders een laf misbruik werd gemaakt door dat adres zoo groot mogelijk te maken, dat voor de telegrafist de drukte van dien dag nog vermeerderd. Dat wisselen van nieuwjaarskaartjes wordt zoo algemeen, zelfs onder de geringste standen, dat het eene werkelijke plaag wordt, maar die vooral drukkend is voor de ambtenaren en bedienden bij het postwezen, van wier krachten en goeden wil op die dagen meer dan te veel gevergd wordt.

Het postkantoor was in vroegere jaren steeds aan het woonhuis van den postdirecteur. Woonde die in het middenpunt der stad, zoo als de postdirecteur Jan Dekker, aan de Voorstraat over de Augustijnerkerk, dan leverde dit voor het publiek geen bezwaar op. Doch was het, zoo als onder den directeur Hoeuft, bij de Blaauwpoort en dus aan een uiteinde der stad, waarvan de toegang bij hoogen watervloed ongenaaikbaar was, dan veroorzaakte zulks somtijds groote moeilijkheden daar in die tijd de *hulpbussen* nog niet bekend waren, die thans zoo veel gemak aanbrengen, bij de geregelde wijze waarop die hulpbrievenbussen door alle de wijken der stad verdeeld zijn.

In een stadseigendom, in het middenpunt der stad, het postkantoor te vestigen, was het algemeen verlangen, doch een hoogen watervloed, waardoor de toegang naar het postkantoor, dat toen in de Houttuinen geplaatst was en de bediening aldaar gedurende eenige uren totaal gestremd was, bragt dat verlangen tot uitvoering. Het beneden gedeelte der hoofdwacht, aan de Groenmarkt over het raadhuis, werd tot postkantoor aangelegd. Het daar neven gelegen huis van den loodgieter Boer werd aangekocht, afgebroken en tot eene woning voor den postdirecteur herbouwd.

Daar bij de gestadige uitbreiding van den postdienst, dit postkantoor, na vele jaren gebruikens, niet meer voldoende was, verlangde de staat, die daarvoor eene groote som wilde subsidieeren, dat binnen een bepaalden tijd, een ruim en geschikt lokaal hier voor zou worden aangelegd, tevens geschikt om ook daarin de telegraafdienst op te nemen, dat door het gemeente bestuur gestadig verschoven werd, onder voorgeven dat daarvoor geen geschikt terrein te vinden was, doch eigenlijk om de aanzienlijke kosten welke dit voor de gemeente veroorzaakte. Tot de toenmalige minister van finantien P. Blussé, die als Dordtenaar geheel op de hoogte van zaken was, het terrein van het gesloopte gasthuis in de Vischstraat daarvoor aanwees, dat inderdaad de geschiktste plaats was die daarvoor kon uitgedacht worden.

Aldaar werd het nieuwe postkantoor in weelderigen stijl gebouwd, waarin tevens voor de postdirecteur eene ruime woning gevonden wordt. Ook het telegraafbureau is daar gevestigd. Op verschillende punten der gemeente werden een aantal hulpbrievenbussen geplaatst, tot groot gemak van hun die niet in den omtrek van het hoofdbureau wonen.

Bij de invoering der electrische telegraaf werd het bureau daarvan gevestigd in de boven verdieping van het postkantoor, aan de Groenmarkt over het raadhuis, van waar het verplaatst is naar het nieuwe postkantoor in de Vischstraat. De electrieke geleidraad of kabel loopt buiten de stad over palen of stangen en binnen de stad onder het straatplaveisel, aan de Spui poort wordt dezelve met een zinker door de Spuihaven geleid, eveneens aan de Katrijnepoort over de rivier naar Zwijndrecht.

4.13 De slotbeschouwing van Uittenbogaard

Wat is nu het resultaat dat wij uit de hier voren, naar waarheid opgegeven feiten, moeten opmaken, over onzen stedelijken achter- of vooruitgang in handel en industrie? Mijns bedunkens is een belangrijke, en voor enkele vakken zeer belangrijke achteruitgang in het commercieele, aan geen tegenspraak onderworpen. In het indu-

strieel zal wel niet veel verschil zijn. Enkele bedrijven zijn teruggegaan, sommige verdwenen, daarentegen hebben anderen zich meer uitgebreid en geheel nieuwe zijn te voorschijn gekomen. Eenige vermindering geloof ik als doorsnee resultaat te mogen aannemen. Maar hoe kan dit gerijmd worden met de gestadig toenemende bevolking der stad, welke in 1812 uit 18.500 inwoners bestond en bij den aanvang van 1887 30.300 zielen telde, alzoo in drie vierde eener eeuw eene vermeerdering van 64%. Doch hierbij moeten wij opmerken dat die volksvermeerdering niet enkel plaatselijk was, dezelve bestond over ons geheele rijk, waarvan in die tijdsruimte het zielental met ruim 50% toenam. Die vermeerdering ontstond niet plotseling maar ontwikkelde zich langzamerhand, waardoor de toenemende gezinnen zich ongevoelig leerden schikken naar de veranderde toestand van zaken. In deze stad, waar geen spinnerijen of weverijen gevonden worden, maakte de toepassing der stoommachines op deze bedrijven van industrie geen tal van broodelooze arbeiders. Integendeel, de nieuwe arbeidsmarkten, die alhier ontstonden, of de uitbreiding die bestaande vakken verkregen, hielpen veel meer arbeiders aan het brood dan vroeger het geval was geweest.

Door de teruggang in den handel en de verliezen die daarin geleden werden, trokken vele geïnteresseerden zich daaruit terug en zochten met hun kapitaal op andere of meer zekere wijze voordeel te doen. Landaanwinningen en ontginningen op groote schaal, ook in de nabuurschap dezer stad, werden met goeden uitslag ondernomen. In onze buitenwijken zagen wij zoo veel prachtige, deftige en ook arbeiderswoningen bouwen, dat het bijna een nieuwe stad gelijkt, terwijl ook het inwendige der stad ontzagchelijk verfraaid werd, dat overgroote drukte gaf.

Vele renteniers van buiten af kwamen zich hier vestigen, tot voordeel van alle bedrijven. Vergeten wij ook niet de aanleg en het onderhoud der kolossale werken die wij in en om de stad tot stand zagen komen.

Na al dit aangevoerde blijf ik beweerden, dat er voor de overbevolking dezer stad genoeg te doen valt voor hen die werken willen en kunnen. Dat er tijden en gelegenheden komen dat er voor eenige of voor vele vakken of bedrijven slapte en zelfs stilstand heerscht en de daarin arbeidende een tijd lang broodeloos zijn, wie zal dat tegenspreken en wanneer heeft dit niet bestaan? Dat dan al spoedig door de niets verdienenden armoede geleden wordt, dat zij zich althans kommerlijk moeten behelpen, is eene uitgemaakte waarheid, maar de vreesselijke jammerklagen die aangeheven worden over totale werkeloosheid en broodsgebrek is, althans op deze gemeente, niet toepasselijk.

5.1 Aanhangers van de uitkomsten van de Dordtse Synode van 1618-1619 brachten op 31 oktober 1818 een zinnebeeldige prent uit. Op de prent reikt het Geloof de Nederlandse Maagd een bijbel aan. Op de zuil staan behalve drie afbeeldingen met betrekking tot de Dordtse Synode de woorden: *Gedenkstuk op het tweehonderd jarig bestaan der Dordrechtsche Synode gehouden in den jare 1618 en 1619.*

Pieter Uittenbogaard distantieerde zich van de beginselen en voorschriften van deze synode. Hij spreekt in zijn geschriften van beruchte synodale besluiten en betwistbare stellingen.

5 Mijne herinneringen betreffende de geest van Separatismus onder de Hervormden te Dordrecht zedert het eerste vierde gedeelte dezer eeuw

Het geloof heeft altijd een grote rol gespeeld in het leven van mensen. Het gaat bij Uittenbogaard niet alleen om zijn persoonlijke geloofsbeleving, maar ook om de rol die de godsdienst speelde in het gehele maatschappelijke bestel. Ook in de 19e eeuw en in de eerste helft van de 20ste eeuw speelde het geloof een belangrijke sociale rol. Van bijna iedereen was bekend bij welke kerk hij of zij hoorde en men kende de kerk waar de baas naartoe ging en uiteraard werden de boodschappen bij geloofsgenoten gedaan.

In de 19e eeuw was er grote interesse op godsdienstig gebied; er waren vele richtingen. Vele inwoners waren afhankelijk van diaconale ondersteuning. In de 20ste eeuw vond er een toenemende secularisatie (= ontkerkelijking) plaats, onder andere door de komst van het sociale zekerheidsstelsel, waardoor de afhankelijkheid van kerkelijke hulp verdween.

Ook Uittenbogaard was zich hiervan uitermate bewust. In zijn geschriften klinkt de godsdienstige beleving door. Hij was, zoals menigeen in zijn tijd, uitstekend op de hoogte van alles wat er op dit gebied in Dordrecht plaatsvond en beschreef dit dan ook op zijn eigen wijze, waarbij hij zijn mening over het een en ander niet onder stoelen of banken stak.

Hij schrijft dat hij na Pasen 1818, 17 jaar oud, zich in de godsdienst is gaan oefenen bij ds. D.H. Wilschut en door hem op 4 april 1819 als lidmaat der Hervormde gemeente werd aangenomen, wat enkele dagen later op 7 april werd bevestigd door ds. Ewaldus Kist.

5.1 Onenigheid onder de Hervormden

Dweeppzucht, eerezucht, heerszucht en geldzucht zijn de drijfkrachten geweest die zedert het eerste gedeelte der negentiende eeuw, zulk eene jammerlijke oneenigheid onder de Hervormden in Nederland gebragt hebben, waarvan het einde nog niet te voorzien is, die de geest van eendragt en verdraagzaamheid onder hun meer en meer doet verdwijnen tot droefheid en groote ergernis van hen, die in de geweldige wetenschappelijke ontwikkeling dezer eeuw de kenteekens vonden tot bevordering eener heldere, zuivere, reine godsvereering. Tot overgroote voldoening der Roomsche catholieke hiërarchie, welke hierdoor de herstelling en bevestiging van hun kerkelijk despotismus verwacht, dat zedert den aanvang dezer eeuw met een totale vernietiging bedreigd werd.

Onder alle twisten zijn godsdiensttwisten altijd het onverzoenlijkst en gruwelijkst geweest. Men kan de menschen wel dwingen om iets te doen, maar niet om iets te gelooven, terwijl de godsdienstijveraars juist willen aanzetten tot een punctueel geloof, zoo als zij dat voor zich gevormd of aangenomen hadden. Daarvan mogt

niet afgeweken worden op straffe van uitsluiting of verdelging. Het bespottelijkst in deze is, dat de meeste godsdiensttwisten loopen over punten of opvattingen die wel nimmer tot helderheid zullen gebragt worden, die de hoofden slechts warm maakt, maar de harten koud laat. De meeste dier twisters bekommeren zich weinig om het practicale nut dat uit hunne beweringen moet ontstaan als hunne theorie slechts algemeen erkend en aangenomen wordt.

Deze ellendige, vaak kleingeestige twisten onder de Hervormden over duistere geloofspunten die tot walgens toe besproken werden, en over welkers verduidelijking een leger van blaauwboekjes (= vlugschriften) en ook van uitgebreider werken werden uitgegeven, zoo dat de drukpersen daar onder zweetten, zonder meerder licht aan te brengen, maar wel de twistenden nog meer verbitterden, gaven voor de Hervormden te Dordrecht ook wrange vruchten. De strijdenden hadden zich in twee hoofdpartijen gesplitst onder den naam van *Liberalen* en *Orthodoxen*, waarbij de eersten zich meestal gematigd of onverschillig hielden, *neutraal* zoo als zij dat noemden, doch de laatsten, met woesten ijver proselieten (= bekeerlingen) voor hunne stellingen trachtten te winnen, waarbij vooral de geringe stand of zoogenaamde gemeene man met vrucht door hun bewerkt werd. De vroegere eendragt, inschikkelijkheid en liefdegeest ging verloren, partijgeest, onverdraagzaamheid en liefdeloosheid traden in derzelver plaats. Van het beoordeelen of veroordeelen van zaken sloeg men over tot het beoordeelen of veroordeelen van personen of persoonlijke feiten, onder de hatelijkste kleuren, waarbij lasteren en leugens niet gespaard werden, die dikwijls van nadeeligen invloed waren op de neeringen of het bedrijf der personen die zich eenigzins op den voorgrond hadden gesteld.

Dat elk der twistende hoofdpartijen het over hunne eigen stellingen niet eens waren, bleek het best uit al de onderdeelen die daaruit onder hun ontstonden en de verschillende benamingen welke aan die belijders gegeven werden of die zij zelf aannamen, zoo als *ultra-orthodoxen*, *Confessionneelen*, *Ethischen*, *Irenischen*, *Evangelischen*, *Groningers*, *Behoudenden*, *Vrienden der waarheid*, *Gematigden*, *Modernen*, *Progressisten*, *Verlichten*, *Vrijzinnigen*, *Ultra liberalen*, *Vrijdenkers* enz.

In het begin dezer eeuw hielden de staatkundige twisten en woelingen met de slooping van ons volksbestuur en de vermindering onzer stoffelijke welvaart de gemoederen te zeer in spanning, om zich ook nog met godsdienstige twisten bezig te houden. Het uiterlijke van de godsdienst werd toen nog beter in acht genomen dan in later dagen, maar het gemoedelijk bespreken der godsdienstleer liet men aan die stillen in den lande over welke daarvoor, in afgesloten kringen, bijeenkomsten hadden, aan welke de naam van vroomme gezelschappen gegeven werd, die meest onder de leiding van geëxamineerde en geadmitteerde (= toegelaten, benoemde) catechiseermeesters en meesteressen stonden, waarvan ik mij nog de meesters Faddegon en Smits, alsmede de meesteres jufvrouw Horche kan herinneren.

Onder die leiders der vroomen maakte in 1810 P. Knikman grooten opgang. Of-schoon van geringen stand was hij een achtingswaardig man, om zijn voorbeeldig gedrag en zijne vlijt, om voor zijn talrijk gezin, een eerlijk stuk brood te verdienen. In platte of volkstaal, maar op indrukwekkende wijze hield hij boetvermaningen voor zijne hoorders en berispte onophoudelijk onze leeraars als blinde leiders der blinden die de weg naar den hemel veel te gemakkelijk stelden. Het gevolg hiervan was dat

door velen de openbare godsdienstoefeningen niet meer werden bijgewoond, maar de zoogenaamde oefeningen van Knikman een grooten toeloop kregen. Die volgelingen werden bestempeld met den naam van *Knikmannianen* of *Knikkerianen*.

De bakker Markus ging in 1816 met zijne oefeningen nog verder. Dezelve werden op de Varkenmarkt in een Koetshuis of stal gehouden. Tegen een bepaald entrée kon men dezelve bijwonen, zoo als ik ook eens hiervan geprofitteerd heb. Ik vond de vroomme luidjes zittende op houten banken aan eene lange ruwe houten tafel, waarop eenige theepotten stonden, terwijl aan de spreker Markus door zijne neven- en overburen onder zijne toespraak telkens een snuifje werd gepresenteerd die hij wel eens moest weigeren door te laten zien dat de vingers zijner beide handen nog bevracht waren. Die toespraken waren jammerlijk om aan te hooren. Bij zijne monsterachtige vergelijkingen had men moeite om niet in lagchen uit te barsten. Die oefeningen hadden onder de zoogenaamde vroomen niet dien bijval welke Knikman genoot. Die geestelijke oefeningen van Markus deden hem zijne wereldlijke belangen verwaarloozen. Zijne affaire (= bakkerij) verliep meer en meer, hij is doodarm overleden. Hij heeft echter nog zoo veel begunstigers gevonden, dat zijn oudsten zoon Pieter in de theologie heeft kunnen studeeren, die wij als predikant bij de Waalsche gemeente te Rotterdam gekend hebben.

Het waren weinig gerucht makende oefeningen of vergaderingen dier zoogenaamde vroomme lieden, welke merendeels behoorden tot de weinig ontwikkelden of zeer onbeschaafde leden der Hervormde Kerk. Zij mogen door de helderen van geest beklaagd zijn en door velen bespot en veracht worden, de oefenaars zelve vermeenden de bevordering van hun tijdig en eeuwig geluk te moeten zoeken en te zullen vinden. Zij gingen in alle stilte hun gang, de burgerlijke wetgeving werd in deze door hun niet overtreden.

Hoezeer contrasteerde hun gedrag en handelingen met de luidruchtigheid en woestheid eener bende uit mannen, vrouwen en kinderen bestaande die wij alhier in 1822 in twee groote scheeps-aken, die zij arken noemden, zagen arriveeren, die ook onder de Hervormden wilden gerangschikt zijn, maar ook zeer goed onder de heidenen konden gesorteerd worden. Zij zelve noemden zich *Nieuwe lichters*, maar waren beter bekend onder den naam van *Polsbroekers* (naar het dorp alwaar deze secte ontstaan is of van waar zij gekomen zijn¹) of *Mullerianen*, naar hun voorganger, aanvoerder of leidsman Stoffel Muller, een bekwaam scheepmaker en handelaar in turf, in de volle kracht zijner jaren, van kolossalen ligchaamsbouw, wiens welbespraaktheid, brutaliteit en geest van organisatie order wist te houden onder zijne woeste aanhangers die zijne bevelen stiptelijk en zonder eenige tegenspraak volbragten. Het waren de Socialisten van den tegenswoordigen tijd, maar niet zoo als deze alleen in theorie, maar geheel in practijk. Niemand hunner mogt particulier eigendom van welke aart ook bezitten. Zij leefden in volstrekte gemeenschap van goederen, alles moest in de gemeenschap gebragt worden. Zij noemden dat Vaders goed, welke benaming later tot een spreekwoord geworden is.

Deze Mullerianen gedroegen zich alhier zoo luidruchtig, onbescheiden en zedeloos, dat de politie of justitie vermeende daaraan een einde te moeten maken. Door gereg-

¹ Polsbroek ligt iets ten noorden van Schoonhoven.

telijke vervolgingen, boeten en kleine gevangenisstraffen vonden de Polsbroekers het raadzaam om deze gemeente in 1829 te verlaten en naar Zwijndrecht te vertrekken, alwaar zij zich voor goed vestigden. Aan de westzijde van dat dorp hadden zij, aan de rivierkant, het eigendom van een stuk grond verkregen, waarop hunne keeten of woningen werden gebouwd en alwaar door hun eene scheepmakerij voor binnenlandsche vaartuigen werd aangelegd die door de schippers nog al begunstigd werd, daar zij goed werk voor matigen prijs leverden.

In onzen omtrek werden er maar enkele personen gevonden die zich bij deze zedeloze dweepers of schurken wilden aansluiten. Eene derzelve herinner ik mij nog. Het was het Zwijndrechtsche groentemeisje Anna Vliegenthart, meer bekend onder de naam van mooi Antje, die reeds veel opspraak had gemaakt door aan de apotheker Cranz tot somnambule² te dienen bij de magnetische proeven welke door dien Heer in die jaren genomen werden. De verdere levensloop en het uiteinde van mooi Antje hebben niet getuigd dat haar verblijf onder de Nieuwe lichters gestrekt heeft tot hare zedelijke verbetering.

In later tijd heeft zich de gefortuneerde Vlissingsche chocoladefabrikant Metz bij de Mullerianen aangesloten, doch was wijs genoeg om niet in hunne gemeenschap van goederen te treden. Hij richtte eene chocoladefabriek te Zwijndrecht op en gebruikte de Mullerianen die het geheele land rondreisden of afliepen als debitan-ten van zijn fabriekaat. Toen de secte der Polsbroekers te niet gelooopen was, is die fabriek naar Dordrecht overgebracht.

Na het overlijden van Stoffel Muller (in 1833) kwam broeder Visser aan het hoofd der bende die eenen uitgebreiden turfhandel dreef, doch deze schoor de schapen en liet de verdere Mullerianen de varkens scheeren³, waardoor dit gedrochtelijk socialismus spoedig ten einde liep.

Toen deze secte te Zwijndrecht nog in haren vollen bloei was, trokken vele nieuwsgierigen derwaarts, waaronder ook mannen van wetenschappelijke kennis wien het voornamenlijk te doen was om bekend te worden met de grondslagen waarop deze vreemdsoortige Christenen hun geloofsvertrouwen vestigden. Allen werden beleefd ontvangen en rondgeleid. Gaarne knoopten zij met hunne bezoekers een gesprek aan over hunne godsdienstige opvattingen en stellingen, waarbij zij zeer dikwijls moesten ondervinden, dat zij verre tekort schoten om de juistheid en duidelijkheid daarvan te kunnen handhaven. Wanneer zulks het geval was, namen zij een hulpmiddel te baat waardoor alle verdere betoogtrant afgesneden werd en dat was hunnen uitroep: *laten wij voor den zondaar maar een psalm zingen*, wat dan ook zoo luidskeels en zoo onharmonisch geschiedde, dat men blijde was om die half krankzinnige dweepers te kunnen verlaten.

5.2 Eerzucht en heerszucht onder enkele jeugdige predikanten

De eerzucht of heerszucht van een paar jeugdige predikanten verwekten in 1825 die ellendige twisten onder de Hervormden die tot den huidigen dag voortduren en het geheele land in beroering brengen. Het waren De Cock, predikant te Ulrum in

² Een persoon die onder hypnose paragnostische vermogens bezit.

³ Het Vlaamse spreekwoord *De een scheert de verkens, de ander de schapen*, betekent: *De een blijft arm, de ander wordt rijk* (of heeft grote inkomsten).

Vriesland en Scholten, predikant op een dorpje in Noord Brabant die hunne talenten te groot achtten om die onder de boereverstandenen van zulke nietige standplaatsjes te moeten begraven. Zij konden of wilden hun tijd niet afwachten dat hunne diensten mogelijk in aanzienlijker gemeenten begeerd zouden worden. Zij wilden zich pousseeren door naam te maken, opzien te verwekken en op de spraak gebragt te worden. Daartoe berispten zij in woord en schrift de zich al meer en meer ontwikkeld hebbende vrijzinnige bijbelverklaring en de verdraagzaamheid omtrent de gevoelens van andere secten onder de Protestanten, zoo als die toen door verreweg de meeste leeraars der Hervormden werden in acht genomen, waarover die twee strijdlustige predikanten hun anathema (= veroordelingen, vervloeking) uitspraken. Zij wilden de zeer betwistbare stellingen der Dordrechtsche Synode van 1618 en 1619 weder letterlijk in practijk gebragt zien. De geringste afwijking daarvan moest zonder aanzien des persoons gestraft worden met kerkelijke tuchtingen of met geheele uitwerping uit de gemeente waarin zij nog verder gingen dan de besluiten en voorschriften van de beruchte Dordrechtsche Synode.

Indien zij zich tot algemeenheden hadden bepaald zou men daarop mogelijk minder of in het geheel niet gelet hebben, maar toen zij de namen en handelingen van hoogst aanzienlijke en achtingswaardige kerkelijke personen in hunne leerredenen en blaauwboekjes begonnen te schandvlekken en in een zeer verachtelijk daglicht te stellen, terwijl zij in onderscheiden gemeenten een zeer verwante en gespannen toestand veroorzaakten.

Het algemeen kerkelijk ministerie kon dit niet langer gedogen. Door de plaatselijke ringen, provinciale classes en het algemeen Synode werden de onruststokers vermaand, bedreigd, geschorst en eindelijk gedemitteerd (= ontslagen). Doch zij zich daaraan niet stoorende, bleven hunne gemeenten als wettige leeraars bedienen. Wanneer andere leeraars daar moesten optreden om de zoogenaamde vacatuurbeurt waar te nemen, belette men hun de toegang tot de kansel en hadden zij die beklommen, dan ontzagen deze doldriftige voorgangers en hunne aanhangers zich niet om die leeraars op gewelddadige wijze van den preekstoel te rukken en te mishandelen, hetwelk hun justitiële vervolgingen en straffen op den hals haalde, waardoor dergelijke schandalen wel niet meer plaats vonden.

Doch zoo als het bijna altijd gaat, door die vervolgingen werden de onrustzaaiers door den misleiden onkundigen groote hoop beschouwd als martelaars voor eene heilige zaak, waardoor zij allerwege een grooten aanhang, vooral onder het gemeen, verkregen, dat zij zeer bevorderden door hunne oproerige preeken of toespraken, eerst ten platten lande en later in de steden, op het open veld, in schuren en pakhuizen of particuliere woningen, doch waarbij het meestal ordenlijk toeging. Die meetings waren voor de Scholtenianen, zoo als deze separatisten toen genoemd werden, inderdaad belangrijk, maar voor den onpartijdigen toehoorder of aanschouwer dikwijls belagchelijk, daar de sprekers of voorgangers zeldzaam tot de beschaafden of begaafden behoorden.

Onder de gemeente Zuid Beijerland was ik eens getuige van het optreden van den hoofdleider Scholten voor eene talrijke vergadering bijeengekomen buiten het dorp op eene weide en dicht geschaard om den boerewagen waarop hij stond. Het was inderdaad indrukwekkend dien bleeken vermagerden jongenman met dat glad

gekamd sluik haar te zien en zijne doordringende vinnige taal te hooren, gesteund door levendige gebaren.

Daarentegen woonde ik eens ter Goes een avondvergadering bij der Scholtenianen die in eene schuur gehouden werd en hoogst belagchelijk was om de platte ruwe taal en excentrieke denkbeelden van de boerschen voorganger, staande op eene soort van platfond waarover een boog of hoepel gespannen was, waardoor een paar walmende lampen hingen. Bij de in het lokaal heerschende duisternis zag ik boven mijn hoofd iets zweevends, zonder uit te kunnen maken wat het eigenlijk was. Eindelijk kwam ik tot het resultaat dat het hangende broekspijpen, laarzen, schoenen en klompen moesten zijn, en zoo was het ook inderdaad. Om ruimte voor de toehoorders te winnen, had men over de bindbalken der kleine schuur planken gelegd waarop de ruwe boerearbeiders zitting genomen hadden, wier afhangende beenen in eene aanhoudend schommelende beweging waren.

Die dweepende Scholteniantroep kreeg later de naam van *Afgescheidenen*. Misschien hebben zij zich wel aldus getiteld en daarin hunne eer gesteld. Daar men ten platten lande allereerst van die Afgescheidenen zag verrijzen, doch waaraan eenheid van handeling ontbrak, begreep men daarin te moeten voorzien door de instelling van een kerkelijk gemeentebestuur met een voorganger onder den naam van Dominé aan het hoofd, bijgestaan door ouderlingen en diakenen, de kosten hiervan te dragen door de secretarissen in elke genoemde gemeente en door hun te vinden op de wijze zoo als hun het meest gepast en gunstig toescheen.

Er kwam nu een groote vraag naar geschikte voorgangers, doch onder de beschaafde geletterden bestond voor die postjes zeer weinig ambitie. Het werd eene gunstige gelegenheid voor eenen luijen ambachtsgezel of boereknecht die langdradig en gemoedelijk kan praten en zijne woorden met eene massa bijbelteksten stoffeeren, om zulk een domineespostje te bemagtigen, waardoor zijn weekgeld misschien verdubbeld kon worden en hij gewis niet zoo veel vermoeienis zou ondervinden of arbeiderszweet behoeven uit te wasemen. Zoo trof ik eens een voormalige schoolmakker van mij aan, Cornelis Roobol, in het tenue van een afgescheiden dominé, zijnde zwart laken rok (een zoogenaamde zwaluwstaart), korte zwart laken broek met zilveren kuitgespjes, zwarte saayetten kousen, lage schoenen met bandjes en de glorie van het vak op het hoofd, namenlijk het kleine driepuntige hoedje of domineessteekje. Ik had hem als tuinmansknecht gekend, geen feniks in zijn bedrijf, die liever zag werken dan het zelf te doen. Toen ik hem mijne verwondering betuigde over zijn mij zoo bevreemdend costuum en naar de aanleiding vroeg tot deze zoo groote verandering in zijn arbeidersbedrijf, was hij openhartig genoeg om te verklaren:

als tuinmansknecht kon ik hoogstens dooreen *f* 6 's weeks verdienen onder de geaartheden van allerhande weder, doch hierover zal ik maar zwijgen, doch wel wil ik spreken van de gestadige berispingen mijner bazen of patroons die ik het nimmer naar den zin kon maken: nu was ik eens te laat gekomen, dan had ik te weinig of iets niet goed gedaan, het was een onophoudelijk haspelen en vertreuren van den eenen baas naar den anderen. Nu heb ik rustige dagen,

op een weekgeld van f 12 kan ik rekenen, soms wel iets meerder als het collectezakje dat voor mij rondgaat wat ruimer uitvalt, ook komen er wel eens wat appels, eijeren, een stuk spek of een kip in de keuken vliegen als ik over de liefdadigheid gepreikt heb en voor dat alles heb ik niets te doen dan wat te praten, dat ik vlug kan zonder er van te zweeten. Ik krijg nu geen berispingen, maar maak die aan anderen.

5.3 *De Afgescheidenen*

Alhier ter stede vonden de Afgescheidenen al spoedig aanhangers en zelfs vurige voorstanders, doch het ontbrak hun lang aan een samenhangend kerkelijk geheel, dat eindelijk verkregen werd door het benoemen van een zoogenaamden dominé, ouderlingen en diakenen, terwijl er vergadering of kerk gehouden werd in een lokaal aan het Bagijnhof. Zij waren niet gelukkig in de keuze hunner twee eerste voorstanders of dominees, waarvan de eene hun in de steek liet en de andere gedemitteerd werd om grove onzedelijkheid, niet zonder tegenstand van een gedeelte der afgescheidenen die eene nieuwe secte vormden onder den naam van *Gereformeerden onder het Kruis*. De anderen noemden zich *Christelijk afgescheidenen*. Deze laatsten kwamen in de gunstige gelegenheid om een geschikt lokaal te verkrijgen voor hunne godsdienstige bijeenkomsten door het sluiten eener overeenkomst met de scheepsslooper Jakob van de Weg die eigenaar was eener schuur in het Lange Kromhout, vroeger als schouwburg en manege gediend hebbende, alwaar hij eene kerk bouwde, wel niet stevig, maar zeer doelmatig, die later het eigendom dezer secte geworden is, welke daarin ook een orgel heeft geplaatst.⁴

De voorgangers of dominees welke deze secte vervolgens alhier bediend hebben, waren achtingswaardige personen, wel liefdeloos en onverdraagzaam in hunne stellingen, maar niet in hunne daden. De Gereformeerden onder het Kruis ging het minder naar wensch. Zij bestonden grootendeels uit het minder gefortuneerde gedeelte der Afgescheidenen. Ook zij bekwamen een eigen voorstander of dominé in de bekeerden Jood Flesch die de weduwe Zeelt⁵ te Amsterdam wist over te halen tot den aankoop, ten haren name, van een pakhuis aan de Kuipershaven, vroeger gediend hebbende tot Kerk voor de Rooms Catholieke gemeente, welk lokaal zoo onkostbaar mogelijk tot kerk werd verbouwd en tevens tot woning voor Flesch. Dien renegaat (= afvallige) vond grooten toeloop van den zeer geringen man alhier en van de Zwijndrechtsche groenteboeren, maar hij overleefde zijn roem. Er moet iets suspects of onaangenaams met hem voorgevallen zijn. Hij verliet zijne gemeente, heeft later zijn rokje weder gedragen, is tot zijn uitbraaksel teruggekeerd en opnieuw Joodsch geworden.

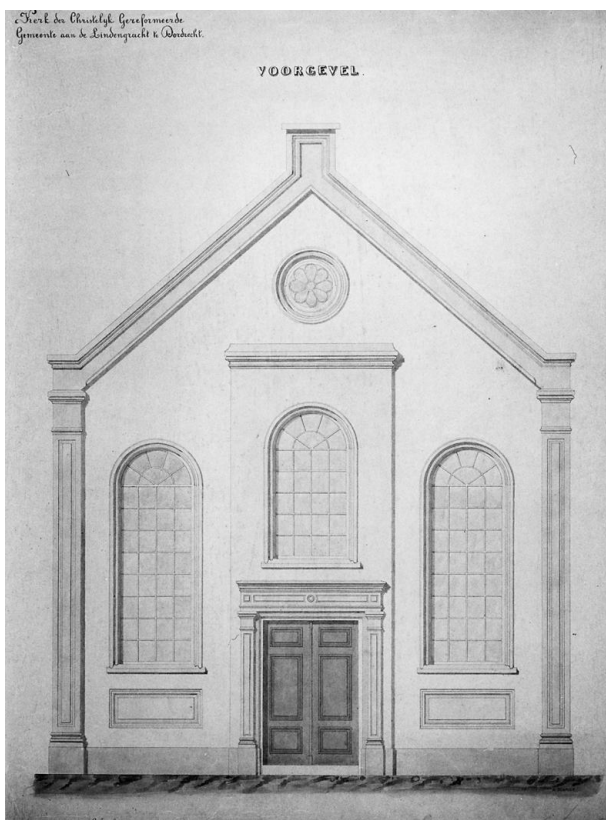
De opvolgers van Flesch waren meer beschaafde of geletterde personen, daar die geregeld onderwijs genoten hadden aan de Kweekschool voor godsdienstleeraars te Kampen, aldaar door Brummelkamp onder den naam van academie gegrondvest

⁴ In 1866 werd de houten loods vervangen door een stenen gebouw, dat thans nog bestaat.

⁵ Bekend weldoenster van de Afgescheidenen.

tot vorming van bekwame leeraars voor de Afgescheidenen, daar van de studenten te Leiden, Utrecht of Groningen zich geen enkele aan deze bende wilde aansluiten. De studenten aan de Kamper academie behooren bijna uitsluitend tot den zeer burgerlijken of minderen stand. De kosten van onderwijs en verpleging worden voor de meesten hunner door particuliere personen of instellingen gedragen. Die kosten zijn zeer matig, die jonge lieden worden onder zeer streng toezigt gehouden, terwijl het aan vlijt bij de onderwijzers niet ontbreekt.

Daar nu deze twee onderafdeelingen der afgescheiden gereformeerden hunne leeraars van dezelfde Kweekschool te Kampen ontvangen, hebben zij alhier hunne onderscheidingsnamen van Christelijk afgescheidenen en Gereformeerden onder

- 5.2 Het kerkgebouw aan de Lindegracht, nu Museumstraat. Dit gebouw werd op 6 december 1885 geopend. Het bevatte ongeveer 600 zitplaatsen. In 1921 werd dit kerkje te klein en liet de *Christelijk-Gereformeerde Gemeente* een nieuwe kruiskerk bouwen op de hoek van de Dubbeldamseweg/Singel. De *Gereformeerde Gemeente*, die toen nog in het Patrimonium in de Lange Breestraat kerkte, nam het gebouw over. Zij sloten zich een jaar later aan bij de *Oud-Gereformeerde Gemeente*. Vanaf 4 maart 1990 hield de *Kerk van de Nazarener* hier haar diensten. Omdat het gebouw te klein werd voor de sterk groeiende gemeente werd het op 30 mei 2002 verkocht aan de Gemeente Dordrecht. Thans doet het onder de naam *Kunstkerk* dienst als multifunctionele ruimte, onder meer voor tentoonstellingen en filmvoorstellingen.

het Kruis laten varen. Zij noemen zich nu allen *Christelijk gereformeerden*, doch elke secte behoudt zijn eigen kerkgebouw. Zelfs hebben de Gereformeerden onder het Kruis in dit jaar een vrij net kerkje gesticht aan de in het vorig jaar gedempte Lindegracht, dat ook aan de Augustijner Kamp uitkomt.

Het is opmerkelijk dat op het terrein waarop dit kerkje gebouwd is, een huis heeft gestaan waarin voor twee en drie eeuwen de vervolgers of separatisten bij geloofstwisten hunne verboden godsdienstige vereenigingen hielden. In spijt van al de verschillende neeringen en bedrijven welke zedert een paar eeuwen in dat lokaal zijn uitgeoefend, heeft het, tot aan zijne slooping, de naam behouden van de Papenkerk, omdat de Roomsche Catholiken aldaar in stilte hun eeredienst hebben gehouden, toen de openbare uitoefening nog wettelijk geïnterdiceerd (= verboden) was. Ook was het de stille toevluchtsoord voor de Remonstranten toen deze als een uitvloeisel der beruchte Dordrechtsche Synode van 1618 en 1619, zoo hevig vervolgd werden.

5.4 De vrijzinnigheid

Heeft de overdrijving van de leer der regtzinnigheid vele hoofden op hol of in verwarring gebracht, niet minder is zulks het geval met de overdrijving van de leer der vrijzinnigheid. Met de groote ontwikkeling of vooruitgang welke in deze eeuw door kunsten en wetenschappen verkregen zijn, is zulks ook van hoogst belangrijke invloed geweest op de theologie en daaraan verwante wetenschappen. Het bleek zonneklaar dat in onze door het Synode voor alleen wettig erkende en ten gebruike voorgeschreven bijbelvertaling vele woorden en volzinnen voorkwamen die onjuist, somtijds geheel strijdig waren overgebracht, waaruit men de vreemdste beweringen had afgeleid. Vele godsdienstige onderwerpen zijn door die juistere vertaling in een geheel ander daglicht geplaatst dan waarin zij tot daartoe waren voorgekomen. Het over- en bijgeloof werd daardoor zeer geschokt, maar ook het ongeloof niet weinig vermeerderd.

De werkelijke betrachters van den godsdienst (de *practicalen*) verheugden zich over het heldere licht dat voor hun was opgegeven en dat voor hun de dankbare stof was tot nog reiner godsvereering, maar de theoretische Protestanten waren deze godsdienstige ophelderingen of verduidelijkingen een bron van twijfel van het geheele godsdienststelsel en veranderde hun gebrekkig geloof in een totaal ongeloof, natuurlijk bij den een vroeger en meerder dan bij den ander, doch de blijken daarvan, waren sterk genoeg om bevreesd te worden dat bij nog meerder ontwikkeling daarvan de zuivere moreele toestand der maatschappij met groote gevaren bedreigd werd. De beroemde dichter Da Costa (die met zijn zwager Capadose voornamenlijk door inspiratie van hun leermeester, de dichter Bilderdijk, en den Leidschen predikant Egeling, van het jodendom tot de gereformeerden waren overgegaan) maakte reeds in zijn, zoo wel beroemd als berucht werk *Over den geest der Eeuw* op dit toeneemend ongeloof opmerkzaam en op de gevaren die daaruit zouden voortvloeijen. Hij verlangde dat men in het leerstellige zou terugkeeren tot de zuivere grondslagen die door het Synode van 1618 en 1619 gelegd waren en dat al die nieuwe denkbeelden van den kansel geweerd mogten worden. Bij het eenvoudige oude had men zich twee eeuwen lang goed bevonden, het gekunstelde nieuwe bragt niets dan verwarring en

ongeloof. Dat boek van Da Costa maakte eene geweldige sensatie. Talrijk waren de werken en blaauwboekjes die van de pers kwamen om het voor of tegen te staven of op te helderen, waarbij menige pen in gal en alsem gedoopt was.

Onder de mannen van den ernst werd het een vurig streven om aan het liberalismus paal en perk te stellen, doch het bleven geïsoleerde handelingen, er bestond onder hun geen eenheid. In 1850 kwam hierin verandering. De beroemde Groen van Prinsterer, als staatsman en schrijver gunstig bekend, krachtig van woord, voorbeeldig van gedrag, algemeen geacht en bemind en schatrijk, wist uit de niet-zamenhangende zoo verstrooide regtzinnige gedeelten een aaneengesloten geheel te vormen. Hij werd daarvan

5.3 Groen van Prinsterer⁶

de aanvoerder, het hoofd en de ziel en nu werd er verder naar een vastgesteld plan gehandeld. Door de plaatsing van evangelisten of onderwijzers in verschillende gemeenten trachtte men een zedelijken invloed te verkrijgen op de gemoederen van de onbeschaafden en ruwen uit den minderen stand, meer lettende op de kwantiteit dan op de kwaliteit, in het vooruitzigt dat, als men maar eenmaal een goed aantal schurfte schapen bijeen gedreven had, de gezonde wel zouden volgen. Groen van Prinsterer had een achterneef alhier die zijne in den omtrek gelegen goederen administreerde, zijnde de Heer C.G. 't Hooft, een hoogst achtingswaardig man. Hij was onze kerk-rentmeester. Deze wilde men gebruiken om die evangelisatie alhier te vestigen, maar daar hij wegens zijne voordeelige kerkelijke betrekking buiten alle botsing wilde blijven, spande hij zijn zoon Gerrit 't Hooft er voor.

Als eerste evangelist trad hier op eenen Behrends die echter aan zijne committenten (= opdrachtgevers) niet scheen te voldoen. Volgens gerucht moet bij hem de sterkte van geest nog al eens gezwicht hebben voor de zwakte van het vleesch. Hij werd als evangelist vervangen door Kousbroek, een zoogenaamde bekeerde Roomsche catholiek, die zijn beroep van muzikant in een danshuis te Rotterdam, nu tegen deze geestelijke roeping verwisselde. Het lijdt geen twijfel dat in deze de *vreeze voor meerder tractement* zijne roepstem was. Men leerde hem al spoedig kennen als een sluw man, bij uitstek bespraakt, zich in alle bogten wringende tot bereiking van bijzondere bedoelingen, een huichelaar van de grootste soort, wiens geestelijke vermaningen niet door zijne werken gestaafd werden. In zijn huisselijk leven kon

⁶ Guillaume Groen van Prinsterer (21-8-1801 tot 19-5-1876) was de grondlegger van de anti-revolutionaire, christelijk-historische richting in en buiten de Tweede Kamer. Van groot belang was zijn publicatie *Ongeloof en revolutie* uit 1847 over de basis van de protestants-confessionele politiek. Zijn *Briefwisseling* en *Bescheiden* zijn van groot belang voor het onderzoek naar de geschiedenis van de 19e-eeuw. Hij was voorstander van confessioneel onderwijs.

men hem tot een voorbeeld stellen dat niet nagevolgd moest worden. Zijne gedragingen ten aanzien zijner eerste vrouw waren allerschandelijkst; hij heeft haar dood getyranniseerd. Zijne kinderen waren een afschuw voor iedereen.

Voor evangelisatielokaal of verzamelplaats voor kerkelijke bijeenkomsten werd alhier eerst ingerigt eene loots of schuur staande in de Houttuinen, wordende later verwisseld tegen een gebouw in de Lange Breestraat. De lotgevallen van dat gebouw zijn nog al interessant. Het eigendom daarvan stond ten name der *Doopsgezinden* te Dordrecht. Het werd bewoond en gebruikt door den barbier Karsdorp, als koster der Doopsgezinden. Bij het gestadig afnemend getal hiervan had deze gemeente geen voorganger of predikant meer, doch van tijd tot tijd kwam er een predikant uit Rotterdam naar hier tot bediening van doop en avondmaal. Doch [uit]eindelijk trok men zich te Rotterdam de belangen der Dordrechtsche doopsgezinden in het geheel niet meer aan. De koster Karsdorp die zich als het hoofd der gemeente gedroeg, wilde geen nieuwe lidmaten als leden der gemeente erkennen of in het lidmatenboek inschrijven. De erkende lidmaten stierven langzamerhand uit, Karsdorp was de laatste en vermeende nu uitsluitend eigenaar te zijn van de bezittingen der doopsgezinden te Dordrecht, waartoe ook eene inschrijving op het 2½ percents grootboek behoorde. Bij zijn kinderloos overlijden had hij bij testamentaire beschikking het eigendom van het gebouw in de Lange Breestraat gelegateerd aan zijne huishoudster, dat door deze weder werd overgedragen aan den winkelier en broodslijter A. Degens op voor hem schijnbaar zeer voordeelige voorwaarden, zijnde eene uit te keeren lijfrente aan de reeds bejaarde verkoopster die echter thans nog in levenden lijve is, waardoor dat voordeel merklijk ingekrompen moet zijn.

Toen zich in later tijd hier ter stede weder eenige doopsgezinden gevestigd hadden, vormden zij zich tot eene geregelde gemeente en verlangden in het bezit gesteld te worden der eigendommen van de doopsgezinden te Dordrecht. Hierover zijn langdurige processen gevoerd die tot in het hoogste ressort zijn doorgezet, doch steeds met voor hun ongunstige uitslag. De beschikking van Karsdorp werd als wettig erkend.

Door tusschenkomst en de finantiële ondersteuning van den koekbakker Martinus Kemp kwam het evangelisatiegenootschap in het bezit dezer mennonietenkerk (in de Breestraat), zoo als zij toen genoemd werd, maar bij het gemeen kreeg zij al spoedig de naam van *Gerritjes Kerk* naar den Heer Gerrit 't Hooft die zich bijzonder signaleerde (= onderscheidde) in de bevordering der belangen dezer evangelisatie.

Welken prijs A. Degens voor deze kerk bedongen heeft, is mij onbekend gebleven. Nadat aan dit gebouw een belangrijke uitbreiding gegeven was, het inwendige werd veel verfraaid en doelmatig ingerigt om veel toehoorders te kunnen bevatten, werd het evangelisatiegebouw in de Houttuinen verlaten en nam de orthodoxe clique haren nieuwe tempel in gebruik, alwaar door Kousbroek druk geleeraard en gecatechiseerd werd, alsmede bidstonden, geestelijke oefeningen, zondagsschool en wat niet al meer gehouden werden. Doch de orthodoxen die daar vergaderden, bezochten volstrekt niet meer onze drie gereformeerde kerken, omdat de leeraars die daar optraden te liberaal of niet orthodox genoeg waren.

De preeken of oefeningen die in het gebouw in de Lange Breestraat gehouden werden, trokken geweldig veel toehoorders, meestal uit den zeer geringen stand, doch

5.4 Dr. J.J. Stronck. Een van de oprichters van de *Vereeniging voor In- en Uitwendige Zending*.

ook de meer beschaafde en hoogere klassen leverden hun contingent, waaronder bijzonder opgemerkt werden de kassier G. 't Hooft en zijn behuwdbroeder de emeritus predikant J.J. Stronck, den voormaligen officier C.F. Schoch en den rijken koekbakker M. Kemp, de twee eerste achtingswaardige mannen, dat van de twee laatsten niet getuigd kon worden, wier zedelijkheid geen navraag kon doorstaan en wier godsdienstige dweeperij niet anders dan huichelarij was, een dekmantel om vroegere zwarte punten in hun gedrag te doen vergeten.

De toenmalige Dordrechtsche kerkeraad bestond geheel uit gematigd vrijzinnigen, slechts een hunner, de predikant P.M. Keller van Hoorn, was ultra-vrijzinnig. Grievend was het voor de hoogst beschaafde en ijverig werkzame predikanten der gemeente dat hun dienstwerk op zoo weinig prijs werd gesteld. Hoe slecht bezocht door den minderen stand waren hunne kerken in tegenoverstelling der menigte die naar het evangelisatiegebouw stroomde om daar verzadigd te worden met bombastige verhandelingen over duistere geloofstheorieën en arbitraire formulieren door eenen ongewettigden beunhaas in de godsdienst onder den naam van evangelist die in wetenschappelijke kennis en in moraliteit zoo veel te wenschen overliet.

5.5 Ds. A. Loeff, een van de oprichters van de *Vereeniging voor In- en Uitwendige Zending*⁷.

De kerkeraad wensende een dam op te werpen tegen nog verder verloop en die afgedwaalde schapen weder onder de gewone kerkelijke hoede te brengen, besloot om, bij eene opgekomen predikantsvacature, iemand te beroepen die in den smaak der orthodoxen viel en hun weder naar de gereformeerde kerken moest lokken. Hunne keus viel op ds. A. Loeff, een eenigzins onbekend gematigd orthodox, van wie het echter al spoedig bleek dat hij aan de verwachting niet voldeed. Niet dat het hem aan goeden wil ontbrak, maar wel aan indrukmakend talent. Hij was te zachtmoedig of te flauw om den brutalen Kousbroek te verdringen.

Een nieuw soort van evangelisatie werd in die dagen geopend, voor zulke schamele armen die om hunne haveloosheid het evangelisatiegebouw niet durfden betreden, of wel die men daar geweerd zou hebben om de toeloop der meer fatsoenlijken niet te stremmen. Voor die soort van menschen begon de Heer Schoch wekelijksche

⁷ De *Vereeniging voor In- en Uitwendige Zending* werd op 10 november 1867 opgericht. Haar doelstellingen luiden: 'De bevordering van in- en uitwendige zending en in het bijzonder in het daarvoor bestemde gebouw (aan de Breestraat) gelegenheid te geven tot het houden van bijeenkomsten van godsdienstige aard.'

Het eerste bestuur bestond uit: ds. A. Loeff, ds. G.A. Rademaker, ds. M. Sjoers, G. 't Hooft, dr. J.J. Stronck, M. Kemp en mr. M. Crommelin.

toespraken of predication te houden op den Oortjesbleek⁸ in de Marienbornstraat en hij kon zich al spoedig verblijden over de talrijkheid van zijn auditorium en geen wonder, want aan elk der toehoorders werd een dubbeltje geschonken, dat vele mannen lokte die wel niet onder de schamele armen konden gesorteerd worden, wien het echter niet om de preek, maar om het dubbeltje te doen was, dat vermoedelijk door hun in borreltjes werd omgezet in de talrijke kroegjes die toen in den omtrek van den Oortjesbleek werden gevonden.

De preekdagen van die vreemdsoortige inwendige zending waren voor de herbergiers in die buurt eene bron van uitwendige welvaart, doch de bijstand der politie werd wel eens gevorderd om de aanwezige twistende en vechtende dronkaarts tot rede te brengen.

Bij eene volgende predikantsvacature waren vele vrijzinnigen van oordeel dat men door het beroepen van een orthodox predikant nogmaals eene poging moest doen om eenheid onder de gemeente te brengen.

5.5 *Knotnerus en Kousbroek*

Onder de hand werd met de hoofden der Separatisten geraadpleegd over den persoon die hun het best zou bevallen. Zij vermeenden dat de Vriesche predikant Knotnerus te Scharnegoutum⁹ de geschiktste persoon was om de kudde bijeen te brengen en te houden. Ofschoon die leeraar bij de kerkeraadsleden volmaakt onbekend was, werd hij echter door hun beroepen. Het antwoord op den beroepsbrief was zeer wijfelend en het finaal besluit werd zoo lang mogelijk gerekt. In de briefwisseling die Knotnerus intusschen met de Separatisten voerde, kwam hij er rond voor uit, dat hij om finantiële redenen het beroep zou moeten afslaan. Men moest hem de zekerheid kunnen stellen dat hij jaarlijksch minstens f 500 boven het gewoon tractement en de emolumenten¹⁰ zou genieten, anders bleef hij waar hij was. De Heeren Stronck en Kemp verbonden zich daartoe en nu werd het beroep door Knotnerus aangenomen.

Met hem hadden de vrijzinnigen het paard van Trooye in huis gehaald. Hij was een talentvol man, hij kreeg stampvolle kerken die ook om zijne vlugge welbespraakt-heden en gunstige uitwendige gaven door de gematigd vrijzinnigen druk bezocht werden, maar hij predikte ook in het evangelisatiegebouw onder geen minder drukke toeloop, terwijl de dienst aldaar door Kousbroek op de gewone wijze werd voortgezet. Er werd dus drukker geleeraard en geoefend dan vroeger, dus geheel in strijd met de verwachting dat die kerk gesloten zou worden.

Den despotieken eierzuchtigen Knotnerus was het een doorn in het vleesch dat Kousbroek onder de Separatisten zoo bemind was en zoo veel gezag uitoefende. Die man moest verwijderd worden. Hij bragt de Heeren die het hoog salaris van Kousbroek moesten bezoldigen onder het oog dat dit salaris belangrijk kon verminderd worden, zelfs de evangelist ontslagen kon worden, nu hij (Kotnerus) was opgetreden en al

⁸ Een vroegere gang aan de Marienbornstraat (Baarsel, 86). Uittenbogaard spreekt echter van *op* de Oortjesbleek, waardoor hij waarschijnlijk niet op een gang doelt, maar op een plek, wellicht een grasveldje.

⁹ Scharnegoutum ligt iets ten noorden van Sneek.

¹⁰ Bijkomstige baten van een ambt, bijvoorbeeld gratis levensmiddelen of brandstof.

die werkzaamheden daaraan verbonden wilde waarnemen zonder eenige extra vergoeding. Zulks was die Heeren zeer naar den zin. Het salaris van Kousbroek werd zooveel ingekort dat hij weinig meer dan een sjouwers daggeld behield, waarvan hij onmogelijk bestaan kon. Hij zag naar iets beters uit en toen hij een plaatsje als evangelist in Vriesland kon bekomen, vertrok hij.

Van toen af was Knotnerus alleenheerscher en drilde hij de orthodoxen met ijzeren vuist. In hunne oogen was hij de volmaakte man, terwijl zijne tegenstanders beweerden dat zijne woorden beter waren dan zijne werken. Wanneer hij op den preekstoel zoo krachtig en zalvend kon uitweiden over de betrachting van het derde gebod zoo als dat in Zondag 36 van onzen catechismus bij de antwoorden op de vragen 99 en 100¹¹ voorkomt, dan kon men zich bijna niet voorstellen dat dit dezelfde persoon was die tegen zijne onderhoorigen in zijn huis zoo kon vloeken, dat zij er van gruwden en een enkele de dienst er om verliet. Dat hij geen voorstander van het matigheidsgenootschap en van spiritualia in het geheel niet afkeerig was dan alleen uit de kleur van zijn neus was op te maken, want door vele herbergbezoekers werd een Knotje of Knotnerusje geeischt als zij een glaasje bitter bedoelden.

Op eenen Zondagavond dat hij de dienst in de Groote Kerk moest waarnemen, het was dankzegging voor het avondmaal, bleef de kansel onbezet. Doch nadat de gemeente bijna drie kwartier uurs met lezen en zingen door den voorlezer was bezig gehouden (die ook intusschen maar zoo vrij geweest was om de diakenen en collectanten te verzoeken met de collectezakjes rond te gaan) trad hij op en behandelde zijn onderwerp, zonder eenige verontschuldiging voor zijn wegblijven of te laat optreden te maken. Een der kerkeknachts die men uitgezonden had om hem op te duikelen, had hem slapende op een canapé gevonden. De booze wereld vertelde dat hij te veel gebitterd had.

5.6 Algemeen stemrecht binnen de Hervormde kerk

Onder de leiding van Knotnerus en de inderdaad voorbeeldige organisatie en eenheid die hij aan de handelingen der separatisten alhier wist te geven, verkreeg deze partij een invloed en kracht welke aan die der vrijzinnigen of liberalen de handen vol werk gaf en menige onaangename botsing veroorzaakte. Maar om het gehalte van het grootste deel der personen die tot de Separatisten behoorden, zouden die nimmer in staat geweest zijn om het kerkelijk beheer alhier geheel meester te worden, zonder de onvoorzigte of dwaze handeling van het algemeen Synode der hervormden, zijnde de invoering van het algemeen stemregt der meerderjarige mannelijke lidmaten bij de keuze of benoeming van kerkelijke ambtenaren of voorstanders, zooals predikanten, ouderlingen, diakenen enz. waarvoor door de stemgerechtigden een kiescollege, gekozen uit een dubbeltal leden bestaande van het ledental van de grooten kerkeraad, die in vereenigde zitting hunne stemmen over de voorkomende zaken moesten uitbrengen en waarvan de nominale meerderheid beslissend was.

¹¹ Vraag 99: 'Wat wil het derde gebod?'

Vraag 100: 'Is het dan zo grote zonde, Gods Naam met zweren en vloeken te lasteren, dat God Zich ook over diegenen vertoort, die, zoveel als hun mogelijk is, het vloeken en zweren niet helpen weren en verbieden?'

Op de lijst worden onder doorlopend nummer geplaatst de namen van hen, die op den laatsten Augustus van dat jaar de in art. 1 van het Synodaal Reglement op de benoeming van Ouderlingen enz. gestelde voorwaarden van stemrecht bezitten.

De lijst hangt ter inzage van de gemeente ten plaatsen door den Kerkeraad te bepalen, van des middags tot 2 uren des namiddags gedurende de twaalf werkdagen vóór de sluiting.

Aanmerkingen op de lijst moeten mondeling of schriftelijk worden ingebracht bij de Commissie voornoemd, welke daarvoor op een te bepalen dag zitting houdt. Zij onderzoekt de bezwaren en brengt ze over aan het bevoegde collegie, dat van de beslissing tijdig aan den belanghebbende en de commissie kennis geeft.

De Commissie stelt vervolgens, namens den Kerkeraad de lijst voorloopig vast, en doet daarvan door haar onderteekening blijken.

De lijst wordt jaarlijks vóór 15 Augustus, na nogmaals tot de sluiting ter inzage te hebben gehangen, gesloten.

Tusschentijds worden er geen namen aan toegevoegd.

ART. 3.

In stedelijke nieuwsbladen en twee Zondagen te voren van den Predikstoel wordt aan de Gemeente bekend gemaakt:

het aanplakken van de lijst,
tijd en plaats van de zitting der Commissie en
tijd en plaats ter verkrijging van een oproepingsbrief
voor de stemming, voor hem, die er geen ontvangen
of den zijnen verloren mocht hebben.

HOOFDSTUK II.

VAN DE STEMMINGEN.

ART. 4.

De Kerkeraad benoemt uit zijn midden jaarlijks, zoo mogelijk in zijne eerste vergadering, twee stembureaux, bestaande elk uit een Predikant als Voorzitter, een of twee Ouderlingen en een Diaken als leden.

De overige leden des Kerkeraads zijn plaatsvervangers en helpers.

Het stembureau, waarin de jongste in diensttijd der benoemde Predikanten zitting heeft, is stembureau voor de Mijl.

ART. 5.

Alle stemmingen hebben plaats:

in de oude stad met twee stembureaux, van 9 uren des vóormiddags tot 9 uren des avonds en

voor de bewoners van de Mijl, tevens aldaar, op den voorafgaande avond, van 6 tot 10 uren, op de plaatsen door den Kerkeraad te bepalen.

ART. 6.

De stembevoegden stemmen in persoon.

ART. 7.

De dag der stemmingen wordt tijdig van den predikstoel bekend gemaakt.

Bovendien wordt minstens vier dagen vóór de stemming van wege den Kerkeraad aan de woning van de stembevoegden een oproepingsbrief voor de stemming bezorgd,

5.6 De kerkenraad liet het reglement met betrekking tot de verkiezingen in druk verschijnen (GAD 27 – 122).

Dit opende voor de orthodoxen eene bij uitstek gunstige gelegenheid tot verkrijging van magt en gezag in het kerkelijke, wanneer zij in dat kiescollege de meerderheid konden verkrijgen. Hunne leiders of aanvoerders stelden dan ook alles in het werk om bij de stemgerechtigden hunne invloed te doen gelden, bijzonder bij de lidmaten onder den werkmans- en geringen stand. Waar vroome praatjes, vleijerij of dreigen te kort schoten, beproefde men het middel van omkooping, waarbij de koekbakker M. Kemp zich krachtig onderscheidde. Deze gaf een peperkoek of een kwartje aan elken stemgerechtigde die voor de orthodoxe kiezerslijst wilde stemmen. Aan zulk een kiezer werd aan de kerkdeur die naar de stembus leidde een ingevuld stembriefje overhandigd om in de bus te steken, doch waarbij de omkooper nog wel eens bedrogen werd door den stemmer die het kwartje met de orthodoxe kiezerslijst aannam, maar een liberaal lijstje in de bus stak.

Bij deze eerste algemeene vrije stemming verkregen de orthodoxen ene kleine meerderheid in het kiescollege die bij elke vernieuwing van een derde gedeelte van

dat college gestadig toenam en genoegzaam was om bij de voorkomende vacatures in kerkelijke betrekkingen de vrijzinnigen te verdringen en door orthodoxen te vervangen. Thans is er onder het kiescollege nog maar een bezadigd liberaal persoon, de emeritus predikant D. Pijzel. De acht predikanten die na de vrije verkiezing alhier beroepen zijn, waren allen orthodox en daar onder een paar zeer heftig en onverdraagzaam.

Het toegekende vrije stemregt aan alle manslidmaten der Nederduitsch Gereformeerde gemeente, dat zedert eenige jaren in werking is, levert zulke ellendige resultaten op, dat men met schrik moet denken aan de mogelijke totstandkoming van het vrij algemeen stemregt in het staatsbewind voor alle meerderjarige mannelijke Nederlanders.

De invloed van naar verandering hakende eierzuchtigen en baatzuchtigen, die zich tot hoofden en leiders van oppositiepartijen opwerpen en voor niets terugdeinzen wat hunnen plannen kan bevorderen, is voor den grooten hoop van het gemeen, onweerstaanbaar door de groote woorden en fraaije beloften, die men hun daarbij in de ooren laat klinken, terwijl de resultaten daarvan wel voordeelig of vruchtbaar voor de hoofdaanvoerders of partijleiders zijn, maar waarvan het algemeen bijna altijd slagtoffer wordt. Het bestaande vrij algemeen stemregt bij de Nederduitsche Hervormde ledematen levert daarvan, helaas maar al te veel bewijzen op. Enkele ultra orthodoxe en confessionele schreeuwers en heethoofden hebben de onwetende en behoeftige kiesgerechtigden (welke de grootste massa der geregeld ter stembus komenden uitmaakt) zoodanig onder hun bedwang weten te brengen, dat de nominaties die voor de vacatures opmaken, en bij wijze van raadgevingen en inlichtingen onder den vorm van circulaires en strooibiljetten in ieders handen brengen zoo getrouw gestemd worden, alsof het pauselijke decretalen waren, waarbij minder geschikte, zeer dikwijls geheel ongeschikte personen de meerderheid verkrijgen en de vacatures aanvullen, daar de raddraaiers wel zorg dragen, dat geen personen benoemd worden, die hun licht kunnen betimmeren of hunne bijbedoelingen kunnen tegenwerken of verijdelen. Bekwaamheid, talent, geschiktheid of soliditeit is geen vereischte meer om tot eenige rang of ambt in het kerkelijke bevorderd te worden. Men behoeft slechts ja en amen te zeggen op de ontwerpen der chefs, dat is voldoende.

Heden (9 November 1885) moest alhier gestemd worden over acht vacatures in het college van notabelen, waarvan vijf aftredenden tot de vroedste gegoede en braafste lidmaten der gemeente behoorden, terwijl drie afgestorvenen van gelijk gehalte waren, kortom de elite der stad, doch allen tot de gematigd-regtzinnige partij behoorden, onafhankelijk in hunne maatschappelijke positie, volstrekt geen jabroers. De uitslag der stemming was, dat geen enkele der aftredende notabelen werd herkozen, maar met een overgroote meerderheid werd het door de ultra-orthodoxen voorgeschreven recept gevolgd en werden acht mannen gekozen, waarvan slechts één het volkomen vertrouwen waardig geacht kan worden, dat aan deze betrekking verbonden is. De overigen zijn weinig meer dan nullen, die vermeenen hunnen pligt betracht te hebben, als zij maar knikken en ja zeggen.

5.7 De grote kerkenraad¹²

Onder de leden van den grooten kerkeraad zijn nu nog maar twee vrijzinnigen, de predikanten P.M. Keller van Hoorn en P. Steen. Het college van ouderlingen en diakenen, vroeger bestaande uit de vroedste, gegoedste en achtingswaardigste leden der gemeente, is door een soort van lieden vervangen die om aanzien en achtbaarheid niet uitblinken en enkelen inderdaad verachtelijk zijn, zoo dat het bevreemdend is hoe men tot de keuze van zulke menschen is gekomen. Doch men moet bedenken dat de orthodoxe clique zoo weinig eerste kwaliteitsmannen aanbiedt die zich schamen zouden om onder zulk gezelschap geteld te worden, terwijl uit den beschaafden en onafhankelijken middelstand weinigen lust gevoelen om zich als bloote werktuigen te laten gebruiken door heerschzuchtige en dweepzuchtige predikanten tot bereiking hunner bijzondere bedoelingen. Het is vooral bij de ouderlingen dat men zulk een verschil van stand en geestontwikkeling, bij vergelijking van vroeger personeel, kan opmerken. Zelfs onzen burgemeester en kantonregter, sieraden der gemeente, zijn door een rivierloots en een hulponderwijzer van de school met den bijbel vervangen en het magtwoord dat den heerschzuchtigen predikant Jakob Eigeman over de vrijzinnige leden van den kerkeraad uitsprak *Zij zullen er uit tot den laatsten toe*, is waarheid geworden.

Dat orthodoxe despotismus heeft voor onze twee vrijzinnige predikanten een hoogst onaangename toestand geschapen. Daar de ouderlingen weigeren om te adsteeren bij het aannemen hunner leerlingen kunnen deze alleen door kunstmiddelen in de gelegenheid gesteld worden om als leden der Dordrechtsche gemeente te kunnen optreden. Ook willen de ouderlingen niet adsteeren wanneer door de vrijzinnige predikanten het avondmaal bediend of een huwelijk ingezegend wordt. Het is voornamelijk zedert de komst van ds. J. Eigeman dat deze dweepzucht tot zulk een uiterste gedreven is. Op zijne vroegere standplaats Delftshaven had hij geen eervolle herinnering achtergelaten. Of hij zijn renommée (= goede naam) alhier hersteld heeft, is zeer twijfelachtig. Gedurende een geruime tijd heeft hij over de orthodoxen eene pauselijke magt uitgeoefend, doch die getaand is door de komst van ds. Van Hoogenhuijze, die niet minder despotiek is, doch rein van zeden, voor de armen zeer genaakbaar en hulpvaardig. Daar hij zeer rijk is, behoeft hij van zijn predikants tractement niet te leven. Oogenschijnlijk vloeit daarvan het grootste deel in de handen der behoeftigen.

Tegen den liberalen catechiseermeester L. Reus was de haat en vervolgzucht der orthodoxen bijzonder gerigt. Die man werd door hun op allerlei wijze in zijnen werkkring belemmerd. Door den predikant Eigeman werd hij bij den kerkeraad aangeklaagd wegens onregtzinnigheid in de leer. Bij overgroote meerderheid der kerkeraadsliden werd hij hieraan schuldig verklaard en gedemitteerd. Doch in hooger beroep op classis en provinciale Synode werd dit vonnis vernietigd en hij finaal vrijgesproken en in zijne eer hersteld. Eigeman werd om misbruik van gezag en schending der Synodale reglementen, gecondemneerd tot schorsing voor eenigen tijd in de bediening van zijn ambt, waaraan hij zich heeft moeten onderwerpen.

¹² De Grote of Algemene kerkenraad. Deze neemt beslissingen voor alle bij de raad aangesloten kerken.

Men zegt dat Eigeman zijn geldelijk vermogen, door onvoorzigtige speculatie in effecten, grootendeels verspeeld had. Men veronderstelt dat hij, om dat vacuum te herstellen, het plan opvatte om alhier een centraal weeshuis met den bijbel te stichten uit vrijwillige bijdragen, gelijk zulks te Neerbosch door Van 't Lindenhout, zoo bij uitstek gelukt is. Indien die bijdragen wat ruim toestroomden, zou hij weder over kapitaal kunnen beschikken. Er kwamen wel bijdragen in, men zegt ten bedrage van ruim *f* 12.000 doch een weeshuis zag men niet verrijzen. Dit verwekte ergernis en wantrouwen onder de bijdragers. In de Dordrechtsche courant werd Eigeman door J. van Schaardenburg uitgedaagd om verantwoording te doen over de plaatsing of het gebruik van dat fonds.

Eigeman antwoordde dat men bij hem informatie kon krijgen, van welke uitnoodiging een paar bijdragers profiteerden. Voor hun werd een gesloten boek op de tafel gelegd waarin volgens Eigeman alles vermeld stond, doch hij weigerde hun om daarvan inzage te mogen nemen, omdat er namen in vermeld stonden van personen die hunne giften alleen onder belofte van volstreckte geheimhouding geschonken hadden. De onderzoekers konden dus even wijs vertrekken nadat menig schamper woord tusschen hun gewisseld was. Dat weeshuis is eindelijk onder den naam van *Bethel* tot stand gekomen. Hiervoor is aangekocht een zeer geschikt huis in de Wijnstraat bij de Mattensteiger.

Bij dit staaltje van orthodoxe industrie zou ik nog voegen dat uit het armenfonds een paar hofjes gebouwd zijn tot huisvesting voor bedeelde armen, doch waarvan zij de woningen duur verhuren, ook aan personen of gezinnen die volstrekt niet in die termen vallen en waarbij hun gunst meer geldt dan regt.

Verder hebben de diakenen het gezag meester willen worden in het gereformeerd Bestedelingenhuis, dat eene particuliere instelling is, waarin de armen die door de diaconie worden uitbesteed tegen eene vergoeding, aanvankelijk van *f* 90 en later van *f* 76 's jaars werden opgenomen en aldaar, zoo ligchaamlijk als zedelijk, eene uitmuntende verpleging vonden.

Toen de diakenen niet slaagden om over het Bestedelingenhuis uitsluitend te kunnen heerschen, wilden zij hunne armen daar niet langer tegen *f* 76 's jaars laten verplegen, maar besteedden die liever uit bij particulieren tegen *f* 130 's jaars, waar zij het veel minder goed hebben, aan meer verleiding bloot staan en zich allerlei uitspattingen kunnen veroorloven, daarbij onder weinig of geen toezigt zijn. Als vrijzinnige diakenen zich aan zulk eene willekeurige handeling hadden schuldig gemaakt, welk een noodkreet zou dan daarover bij de orthodoxe zijn opgegaan.

Nu hebben de diakenen in het vorig jaar uit het armenfonds de tuin of het buiten aangekocht van wijlen den burgemeester De Raadt aan de Toulonsche laan, dat voor de vorm aan een diaken tot kleinen prijs is verhuurd, doch inderdaad tot een theetuin voor de diakenen dient. Daar wil men een orthodox bestedelingenhuis met den bijbel bouwen. Als dat plan op de allerzuinigste en goedkoopste wijze voltrokken wordt, dan zullen de diaconiebestedingen die daarin opgenomen worden nog vrij wat meerder kosten dan de *f* 130 's jaars die daarvoor thans in rekening wordt gebracht en die het daarin gewis niet zoo goed zullen hebben dan zij het in het gereformeerd bestedelingenhuis hadden voor *f* 76 's jaars. Ook zal de verwijderde ligging dier Stichting van de kerken of van het middenpunt der stad het kerkbezoek der meestal

zwakke bestedingen of den uitgang naar hunne aanverwandten en betrekkingen zeer moeilijk maken.

Doch laat ik maar niet verder uitweiden over de liefdeloosheid, dweepzucht en wanbeheer der orthodoxie alhier.

5.8 Wioldrecht en de Mijl

De in de gemeente Wioldrecht en Mijl wonende Hervormden stonden onder de leiding der Dordrechtsche predikanten voor wien het huisbezoek aan die afgelegen woningen zeer lastig was en maar al te veel verwaarloosd werd. Even moeilijk viel het aan de bewoners dier gehuchten om in de stad bij de predikanten op de daartoe bepaalde dagen en uren behoorlijk onderwijs in den godsdienst te ontvangen. In later tijd had men daarin trachten te voorzien door het huren van een lokaaltje aan den 's Gravendeelschen dijk, waarin aan die wijd verstrooide schapen door een Dordrechtsche catechiseermeester wekelijksch geregeld godsdienstonderwijs gegeven werd. Bij het buitengewoon sterk toenemend getal van ingezetenen in die gehuchten, voornamelijk onder de Mijl, moest er naar een ruimer catechisatielokaal worden omgezien, dat het denkbeeld deed ontstaan om aldaar een gebouwtje te stichten dat tevens voor openbare godsdienstoefening gebruikt zou kunnen worden ten dienste der omwonenden die de kerken binnen Dordrecht weinig bezochten wegens de verren afstand of bij slecht weder. De dienst in dat kerkje zou dan geregeld waargenomen worden door de predikanten of een godsdienstonderwijzer. Dat denkbeeld vond veel bijval, hiervoor werd een intekenlijst geopend waarop door vele vrijzinnigen

5.7 De dorpen Wioldrecht en de Mijl werden kerkelijk bediend door Dordse predikanten,

voor een aanzienlijk bedrag geteekend werd. Het bleek echter al spoedig hoe zeer men de dweepzucht daarmede bevorderd had. De orthodoxe predikanten maakten zich meester van het terrein. Zij maakten die eenvoudige plaatselijke Hervormden tot strenge orthodoxen die aan de stembus zich lieten gelden, voor wie zelfs een afzonderlijk stembureau werd geopend met voor hun gemakkelijker of gunstiger voorwaarden van stemming.

5.9 De Modernen

De naam *Modernen* die men zedert 1850 aan de Vrijzinnigen gegeven heeft, behoorde alleen toegepast te worden op een klein deel der Vrijzinnigen die zich van hun afscheidten, daar zij de stelselmatige kwellingen der orthodoxen te Amsterdam moeten ervaren en zich aan de despotieke bepalingen van vroegere Synoden niet wilden onderwerpen. Vele geloofsvoorschriften der Synode van 1618 en 1619 waren hun een gruwel, de wonderverhalen in de bijbelboeken waren hun tot een ergernis en aan de woordelijke opvatting en naleving dier schriften hechtten zij dan alleen waarde, wanneer de zin of werkelijke bedoeling slechts wetenschappelijk kon bewezen worden, waarin enkelen wel wat te ver gingen en daarom met regt Modernen of *Nieuwigheidszoekers* konden genoemd worden. Zij maakten zich los van de Gereformeerde Kerk en rigtten eene zelfstandige secte op onder den naam van *Vrije gemeente* die in enkele groote steden voet kreeg, doch over het algemeen te weinig bijval vond om te mogen veronderstellen dat dezelve stand zal houden. Alhier ter stede bleef men van die Sectarissen bevrijd.

5.10 De Vrijzinnigen

Er was onder de Vrijzinnigen eene kleine scheuring ontstaan door de afscheiding van enkelen hunner geestverwanten die zich geheel onttrokken aan de bestaande clericale autoriteit en onder den naam van *Vrije gemeente* eene zelfstandige secte vormden. Veel grooter was de onderlinge verwijdering tusschen de Regtzinnigen, vooral nadat de beroemde of beruchte vroegere Amsterdamschen A. Kuyper zich tot aanvoerder of leider der orthodoxen had weten op te werken. Door zijne werkkraft, kloek

5.8 Abraham Kuyper

verstand, heerschzucht en waarschijnlijk ook geldddorst, onder bedekte vormen en met innig vroomme woorden (de zoogenaamde tale Kanaäns) verkreeg hij een pauselijk gezag over die orthodoxen welke in beschaving en wetenschappelijke kennis geen groote vorderingen hadden gemaakt, maar die bij de ontwikkelden onder hun tegenspraak en verzet vonden. Ofschoon aan die partijen bijzondere onderscheidingsnamen werden gegeven naar mate hunne mildere of meer overdreven orthodoxie, vormden zij zich niet tot bijzondere secten. Allen bleven onderhoorig aan het clericaal bestuur der hervormden, ofschoon zij op de synodale besluiten weinig acht sloegen, maar die al dan niet ten uitvoer lagen zoo als hun het gunstigst en voordeeligst toescheen. Die verschillende orthodoxe partijen bestreden malkander hevig met liegen en lasteren, waarin Kuiper een bovenmeester was, doch allen waren het eens in het bestrijden der liberalen of modernen. Ondertusschen deden die twisten aan velen de oogen opengaan en wonnen de bezadigde orthodoxen veld. Kuiper bleef het despotieke hoofd der ultra-orthodoxen die bijna eene magt in den burgerlijke staat werden, daar deze heerschzuchtige agitateur zich niet langer alleen tot de kerkelijke belangen bepaalde, maar de politiek des lands wilde beheerschen, waarin hij het inderdaad ook zeer verre bragt door de uitmuntende organisatie die hij aan zijne clique wist te geven. In bijna alle gemeenten des Rijks had hij uit zijne geestverwanten commissies gevormd die zich belastten met het winnen van stemmen voor de voltrekking van het magtwoord dat van den hoofdleider uitging, die daarin bijgestaan werd door zijnen secretaris Feringa, hoofdonderwijzer aan de havelooze school voor kinderen te Amsterdam en door den rijken Amsterdamschen bierbrouwer H. Hoog die de fondsen verstrekten welke voor deze Kuiperiaansche organisatie noodig waren, waarbij omkooping om stemmen te winnen een groote rol speelde. Het lust mij niet om verder uit te wijden over de oneenigheid en verwarring die door dezen, hoogst bekwamen, maar gewetenloozen man gesticht is. Dan zou ik onder meerder moeten ontleden de tegenwerking van het vrije onderwijs, de herkomst der scholen met den bijbel, de schepping eene vrije ultra-orthodoxe universiteit te Amsterdam, de benoeming van leden voor de Tweede Kamer der Staten Generaal, waarvoor dat fundamenteel ligchaam werkeloos of krachteloos geworden is, zijnde op het doode standpunt gekomen van 43 tegen 43, het streven om het politiek stemregt aan elk meerderjarig ingezetene des Rijks toe te kennen, waardoor al spoedig alle gezag in handen van het gemeen zou komen of eigenlijk in handen der drijvers van het rapaille dat voor Kuiper eene gunstige gelegenheid zou openen tot nog hooger vlugt voor zijne eierzucht, doch de hemel beware ons voor zoodanige uitbreiding van het stemregt.

Niemand zal erkennen dat de kerkelijke belangen beter behartigd worden zedert de Hervormde lidmaten hunne predikanten en voorstanders zelf kiezen, maar dat daardoor de tweedragt vermeerderd en de ellende grooter is geworden, dat gaat zeker. Zedert het begin des jaars heeft de ultra-orthodoxe partij te Amsterdam zich op schandelijke wijze gekenmerkt om in het bezit te komen der administratie over de hoogst aanzienlijke armenfondsen en kerkegoederen die onder de hoede van gematigd orthodoxen waren. Het bespottelijk openbaar geweld dat hierbij door de twee zich orthodox noemende partijen gepleegd is, moge bij de Vrijzinnigen de lachlust hebben opgewekt, maar is het niet eene bespotting der liefdeleer van Jezus Christus dat zij die

naar hem zich Christenen noemen (en dat nog wel Christenen bij uitnemendheid) zich zoodanige gewelddadige handelingen veroorloven tot bereiking van particuliere oogmerken of belangen. Dat openbaar schandaal heeft aan de ultra-orthodoxen geen goed gedaan. Bij velen is hun invloed kennelijk verminderd, althans hier ter stede waar reeds eenige hunner vurigste voorstanders zich tot eene afzonderlijke secte vereenigd hebben onder de naam van *Vrije Evangelische* die beweeren dat zij alle Hervormden weder tot een zullen brengen, maar de meesten dier personen hebben zulk een ongunstig verleden achter zich, dat ik betwijfel of zij onder de fatsoenlijke klasse veel aanhangers zullen vinden. Ondertusschen hebben zij reeds een terrein aangekocht, zijnde de voormalige herberg Pas buiten aan de Vrieseweg, waarop zij bezig zijn eene eenvoudige kerk met pastorie te bouwen, terwijl zij reeds een predikant in vasten dienst hebben die aan de zoogenaamde universiteit te Kampen gekweekt is.

Om derzelver onbeduidendheid maak ik geen melding van de kleine afscheidingen of secten welke hier optraden als *Vrienden der waarheid*, *Tot heil van Israël*, *Regtgeloovigen*, *Uitverkoornen*, *Oud-Gereformeerden*, *Irvingianen*, *Wesleyanen* enz. die als moeraslichtjes ontstonden en weder verdwenen of die nog oefeningen en bijeenkomsten houden, maar waarvan de aanhangers of belijders zoo gering in getal zijn, dat het de moeite niet loont om van hun notitie te nemen.

Ik eindig met de wensch dat geen verder Separatismus de rust onder de Hervormden nog meerder komt verstooren, dat niet verder het magtwoord mag gehoord worden. Geloofd als ik, anders zijt gij geen Christen maar een ongehoovige, maar dat verdraagzaamheid en eendragt de onzalige vervolgzucht en tweedragt vervange, dat allen van een en dezelfde geest bezield moge worden, de geest der liefde door onze Heiland en Heer Christus zoo krachtig geleerd en betracht.

INGEZONDEN.

Mijnheer de Redacteur !

Sta mij, ter wille der goede zaak, een klein plaatsje in uw blad van heden toe.

Herhaaldelijk werd mij dezer dagen de vraag gedaan, of het Comité voor de feestelijke viering van Zr. Ms. 70sten verjaardag, ook eene uitdeeling aan behoeftigen op dien dag beoogde?

Daar de beantwoording dier vraag in ruimer kring well'cht zijn nut kan hebben en van invloed kan zijn op de gaven, die men voor dien dag wil schenken, zoo wensch ik te verklaren, dat eene uitdeeling op dien dag *vóór alles* in de bedoeling van het Comité ligt.

Moge deze verklaring er toe bijdragen, dat een ieder, van welke richting ook, de Commissie naar zijne krachten steune, en zodoende medewerke om den 19 Februari tot een waren en waardigen feestdag te maken voor allen. U dankzeggende voor de opname dezer regels noem ik mij,

Hoogachtend,
S. M. HUGO VAN GIJN,
Voorzitter van het Feestcomité.

Dordrecht, 31 Jan. 87.

Mijnheer de Redakteur !

Men wil den 70sten verjaardag van onzen geëerbiedigten Koning op 19 Febr. a. s. tot een algemeenen feestdag maken.

Dit denkbeeld wordt algemeen toegejuicht. De moeilijkheid is maar in dit jaargetijde het publiek een geheel dag bezig te houden. Parade van garnizoen en schutterij, een enkel uur voordracht van een muziekkorps en 's avonds vuurwerk is niet genoeg. Optochten van vereenigingen met hunne banieren, uitvoeringen bij afwisseling op het Scheffers- of Stationsplein door vocale of instrumentale vereenigingen zijn middelen, die het publiek aangenaam bezig houden, want op zoo'n dag bij goed weer moet het feest op straat gevierd worden. Mocht dit denkbeeld ingang vinden, dan is de wensch, dat men hieruit aanleiding zal nemen iets van dien aard op touw te zetten.

A. Z.

- 6.1 De Dordrechtsche Courant van 1 februari 1887 bevatte onder meer twee ingezonden brieven naar aanleiding van de viering van de zeventigste verjaardag van Koning Willem III. Het feest mocht zeker niet onopgemerkt voorbijgaan.

6 Korte schetsen

Uittenbogaard noteert allerlei gebeurtenissen die plaatsvinden in zijn stad en geeft daarbij blijk van een brede interesse. Ook in de hiernavolgende schetsen steekt hij zijn mening niet onder stoelen of banken. Uit het ruime aanbod koos de redactie enkele korte beschrijvingen van plaatselijke gebeurtenissen.

Om een wat bredere – tevens objectievere – kijk te krijgen op de door Uittenbogaard geschetste lokale omstandigheden, raadpleegde de redactie de *Dordrechtsche Courant* en andere plaatselijke bronnen over deze onderwerpen. Waar dat wenselijk werd geacht, voorzagen de redacteurs de tekst van een korte toelichting.

De eerste schets verhaalt over het bezoek dat Paul Kruger in 1884 aan onze stad bracht. De Zuid-Afrikaanse deputatie werd allerhartelijkst door de Dordtenaren ontvangen.

Dat opstootjes en relletjes van alle tijden zijn, is te lezen in de tekst over de onge-regeldheden die in Dordrecht op 27 september 1885 plaatsvonden. De gevolgen voor de daders worden duidelijk wanneer Uittenbogaard over hun berechting op 25 november van dat jaar schrijft.

Sporten staat bij Uittenbogaard niet hoog in het vaandel. Hij noemt vele vormen van sport die in zijn tijd worden bedreven, maar merkt er tevens bij op dat hij dit alles *voor den grootsten hoop tijd-, geld- en krachtverspillend* vindt.

Het schaatsenrijden heeft wel zijn belangstelling, maar dat kan er bij hem alleen mee door, zolang het kunstschaatsen betreft.

Met betrekking tot de viering van het St. Nicolaasfeest wijst Uittenbogaard op de commerciële kant van het feest. Hij beschrijft hoe dit in zijn jeugd werd gevierd.

De band van onze stad met het koningshuis komt tot uiting in de wijze waarop aandacht werd besteed aan de zeventigste verjaardag van koning Willem III. De krant van die dag publiceert hierover zelfs een *Feestzang*. In zijn tekst over de aandacht die de viering van de vorst in de stad ten deel valt, besteedt Uittenbogaard eveneens aandacht aan de persoon Willem III. Daaruit blijkt zonneklaar dat hij diens levenswandel verfoeit en aanstootgevend vindt.

Het bezoek dat het *Leger des Heils* op 19 februari 1891 aan onze stad bracht, wekte in grote mate de woede van Uittenbogaard op. In niet mis te verstane woorden schreef hij op welke manier dit *Heilsleger de ultra-domme Dordtenaars tot het ware licht* wilde brengen.

Gezondheidszorg was van groot belang en de 19e eeuw vormde hierop geen uitzondering. In het onderwerp *Kwakzalverij?* Beschrijft Uittenbogaard een randgebied van de medische wetenschap. De behandelingen tegen struma en reuma die in 1892 in het gebouw van Musis Sacrum aan de Burg. De Raadtsingel plaatsvonden, werden erg verschillend gewaardeerd. Was dit medische wetenschap of grensde het aan kwakzalverij of wás het kwakzalverij? Onze kritische Dordtenaar gaf zijn mening over het een en ander.

6.1 Paul Kruger bezoekt Dordrecht op 31 Maart 1884

Gedurende den loop dezer maand werd Nederland bezocht door de deputatie der nieuwe Zuid-Afrikaansche Republiek, welke te Londen onderhandeld had over verschillende wijzigingen in het niet bestaande voorloopig vredestractaat met Engeland in welke onderhandelingen zij redelijk naar wensch geslaagd waren. De deputatie bestond uit de president der Zuid-Afrikaansche Republiek Paul Kruger, de superintendent van het onderwijs ds. R.J. Dutoit en vechtgeneraal of aanvoerder der gewapende boeren en burgers Nicolaas Jan Smit, benevens hunne secretarissen Eloff en Eschwald Esschen. Eerstgemelde was de particuliere secretaris van Kruger en de laatste een Transvaalsche student van de Einburger universiteit.

De heldhaftige wederstand die de Transvaalsche boeren aan het onrecht en geweld der Engelschen geboden hadden en de onverwachte, hoogst roemrijke uitkomst van hunnen strijd met een zeer onbeduidende magt en nietige krijgsmiddelen tegen de talrijke, goed uitgeruste Engelschen en hunne auxiliairen (= hulptroepen), de wilde, bloeddorstige Kaffers, hadden ook de harten van die Nederlanders voor hen gewonnen, welke in geloofszaken onverschillig waren. Een goede ontvangst der Transvaalsche deputatie bij onze bevolking liet zich alzoo verwachten, doch de werkelijkheid heeft de verwachting zeer verre overtroffen. Beminde landsvorsten zou men geen grooter eer en hulde hebben kunnen bewijzen, doch niet van gouvernementen. Alles ging uit van particuliere instellingen en personen. Onder de hun toegebrachte feestdranken was er vooral eene zeer langdradige opmerkelijke, hun in het Amsterdamsche lokaal *Plancius* gewijd door den ultra-orthodoxen paus de soi disant Professor A. Kuyper, die voor het oor van den regtgeaarden Nederlander zeer onaangenaam klonk en de herstelde vrede tussen Engeland en de Zuid-Afrikaansche Republiek in gevaar zou kunnen brengen, indien het Engelsche gouvernement zich gevoelig mocht toonen voor de opgewonden taal van zulk een waanwijzen wauwelaar. Het zal aan Kuyper zeer tegengevallen zijn dat Dutoit in zijn antwoord op deze toast openlijk verklaarde dat men in de Zuid-Afrikaansche Republiek geen bijzonder gereformeerd leerstelsel huldigde. Voor ieder die zich daar wilde vestigen werd niet gevraagd: *zijt gij orthodox-gereformeerd?*, maar: *zijt gij braaf, vlijtig en bekwaam?*

De gedeputeerden hebben hierin zeer verstandig gehandeld, want hun doel is om geld te vinden voor den aanleg van een spoorweg door de Transvaal naar de Delagoabaai alzoo naar Portugeesch gebied, om zich voor Engelsche suprematie te vrijwaren. Indien deze spoorweg ooit tot stand komt, zal het bij de exploitatie daarvan wel blijken, dat de hoofdsom totaal verloren is. Onder de ultra-orthodoxen als veelal uit den geringen stand bestaande, zal voor de onderneming niet veel kapitaal te vinden zijn. De voornaamste, ik zou bijna schrijven de eenigste hoop daartoe, is gevestigd op de liberalen of zoogenaamde ongodsdienstigen. Het is mogelijk dat door dezen een genoegzame bijdrage voor die onderneming wordt geleverd, ofschoon ik het zeer betwijfel, daar men zich wel herinneren zal, dat van de eerste Transvaalsche leening voor het leggen van een spoorweg naar Port Natal het geheele kapitaal reeds verkwanseld was alvorens een enkele spade in de grond was gestoken.

6.2 Ongeregelheden

Zondag 27 September 1885 werd onze doorgaans zoo rustige stad in groote schrik en verwarring gebragt door eenige rumoerige en baldadige mannen uit den zeer geringen stand, meest scheepssjouwerlieden, die onderling op de Merwedekade gevochten hebbende en waarschijnlijk meerendeels beschonken zijnde, nu joelende en zingende door de straten trokken, waarbij eene groote massa jongens en ook enkele vrouwen en meisjes zich aansloten. Aanvankelijk zong men in dien hoop vaderlandsche- of Oranjeliederden, vervolgens meer socialistische en werden de kreten: *Regt voor allen* en *Algemeen Stemregt* gehoord. Ondertusschen begon men enkele ruiten in te slaan van huizen die men passeerde. Naarmate dien volkshoop verder trok, werd dit glazen verbrijzelen algemeen. Aan de zuidzijde der Gravenstraat en langs de Nieuwe Haven bleven maar weinige huizen geheel verschoond. Erg mishandeld werd het huis van mevrouw de weduwe van Oldenborgh bij de Groote Kerk. De westzijde der Voorstraat, van de Leuvebrug tot de Botjesstraat werd niet gespaard. Aan de overzijde daarvan moesten maar zeer enkele ruiten het ontgelden. Tusschen de Botjesstraat en de Spuistraat werd de bende tot staan gebragt, die nu meer verspreid zich naar het buitenwijk begaf en geen verdere schade veroorzaakte. Het was ruim tien uren geworden. Zooals overal was het ook hier de massa van toestroomende nieuwsgierigen, welke het vernielingswerk dezer baldadigen bevorderden, daar zij als het ware door de compacte menigte gedekt werden en de schuldigen zeer moeilijk waren te onderscheiden. De sporen van bloed, welk op de glasscherven waren overgebleven getuigden, dat de daders zeer ruw waren te werk gegaan. Uit de breuken van eenige ruiten meende men te kunnen veronderstellen, dat een of meer kleine hamers tot het inslaan gebruikt waren. De veroorzaakte schade, die op circa f 1.500 begroot wordt,

6.2 Dordrechtsche Courant van 29 september 1885 maakte melding van de incidenten.

is nogal belangrijk, daar de groote spiegelruiten bij voorkeur aangevallen werden. Door de politie werd in dezen weinig devoir ge-toond. Zij was of te flauw of niet talrijk genoeg om de menigte uiteen te jagen en de schuldigen te arresteeren. De bedaardheid en energie van den commissaris van politie Ulrich verdient intusschen alle lof. Alleen bijgestaan door twee agenten en enkele burgers bragt hij de bende tot staan en voorkwam verdere geweldenarijen.

Daar men voor eene herhaling dier tooneelen ook den volgenden dag benauwd was, werden daartegen maatregelen genomen met de versterking der politiemagt met de klapperlieden (= nachtwachten) en stiltewakers, terwijl de schutters gewaarschuwd werden om op het eerste alarmblazen gewapend op het Scheffersplein te komen. De pontonniers¹ waren in de caserne geconsigneerd en eene halve compagnie hunner op het bureau van politie aanwezig, die patrouilles uitzond om de volkshoopen uiteen te drijven, zijnde des morgens een publicatie vanwege den burgemeester afgekondigd, waarbij de verzameling op straat van meer dan zes menschen op straf verboden werd, doch op welke publicatie zeer weinig acht werd geslagen. Groote lof moet toegekend aan de leiders dier patrouilles voor de bedaarde koelbloedigheid, waarmede zij te werk gingen onder de verregaande uittartingen en smaadredden van het talrijk opgekomen gemeen, waaraan het toe te schrijven is, dat de ruste hersteld werd zonder eenige bloedstorting of het gebruik der scherpte van de sabels op de rustverstoorders.

6.2.1 Berechting

Tegen de woestelingen welke, in den avond van Zondag 27 September j.l. zooveel schrik en schade hier ter stede hebben veroorzaakt, werd door de politie en justitie een scherp onderzoek ingesteld. De justitie mogt het slechts gelukken om van twee dier oproermakers de wettige bewijzen hunner schuld te bekomen, waarop zij veroordeeld konden worden, zijnde H. Buitenhek, oud 48 jaren, die aan het huis van Onderwater aan de Nieuwe Haven, twee spiegelruiten ter waarde van f 80 had verbrijzeld en A. Bothof, oud 15 jaren, die bij van Maarseveen in de Gravenstraat een glasruit ter waarde van f 0,90 had ingeslagen. Bij op heden uitgesproken vonnissen werd de eerste tot drie maanden en de tweede tot vijftien dagen cellulaire gevangenisstraf gecondemneerd, beiden met f 25 boete of subsidiair drie dagen gevangenis.

Het was de toekenning van den vollen eisch van den Officier van Justitie, doch dit vonnis was niet zoo gestreng als in anderen steden gevelde zijn. Inzonderheid te Groningen, waar dergelijk misdrijf als alhier bijna tegelijkertijd heeft plaats gehad. De wet moge aanleiding geven, dat deze feiten onder de omstandigheden, welke daarmede gepaard gingen niet zwaarder konden worden gestraft, dan als moedwillige vernieling van particulier eigendom, doch in de oogen van den rustigen en fatsoenlijken burger is die straf veel te gering. Vooral in een tijd als tegenwoordig, dat het gemeen door eenige warhoofden op allerlei wijzen wordt aangeprikkeld tot opstandige handelingen, en het bezit van particulier kapitaal door de sociaal-democraten diefstal wordt genoemd. Het moet algemeen kapitaal worden, waarop elk individu eene gelijke aanspraak heeft. Hun wachtwoord is: *Regt voor allen*. Het moet gelijkelijk verdeeld worden, dan eerst zouden allen even gelukkig zijn gemaakt. De gouden eeuw was dan aangebroken. Wee het volk dat aan zulke ongerijmdheden het oor leent.

¹ In de Benthienkazerne aan de Binnen- en Buitenwalevest.

6.3 Wedstrijden

Het aantal openbare wedstrijden van allerlei aart en soort was in deze maand (augustus 1886) hier te lande bijzonder groot. Elk jaar ziet men dit geval vermeerderen en de uitvoeringen daarvan zijn de aanleiding tot ontspannings- of feestavonden voor het groote publiek, terwijl het nut van de meeste dier wedstrijden zeer problematiek is. Ik geloof niet, dat ik bij de opsomming der volgende wedstrijden, die op allerlei plaatsen en tijden gehouden zijn, er geene zou overgeslagen hebben, maar dat er nog wel meerdere gehouden zijn: hardzeilpartijen, roeien, pagaaijen, wrikken, zwemmen, duiken, spriet-, loop- en tobbespel wedstrijden, harddraverijen, torenjagt (steeple-chase), ringrijden of ringsteken, rijden met paard en sjees, velocipède-ritten, schaatsrijden, prikken (met opsleedjes), klootschieten (op het ijs), schijfschieten, papegaai-, vogel- of duifschieten, hardloopen, zakloopen, talhouten-rapen, mastklimmen, schijfwerpen, gymnastische oefeningen, schermen (met degen, sabel of stok), sabelen van de gans, palingtrekken, kolven, katknuppelen, kegelen, kaatsen, crocketspel, biljarten, hoepelen, vliegerwedstrijden, duivenvlugten, koningjassen, reciteeren, declameeren, tooneelvoorstellingen, schoonschrijven, kaarten teekenen, letterzettersvlugheid en snelheid bij het overseinen van telegrammen.

Dat er bij het practiseeren van al deze wedstrijden veel overdrijving plaats vindt, valt niet te ontkennen. Enkelen derzelver bevorderen ongetwijfeld een nuttige leiding van den volksgeest, de bevordering der vaksindustrie en de ontwikkeling van spierkracht en vlugheid, maar dat het voor den grootsten hoop tijd-, geld- en krachtverspilling is, die eerder tegengegaan dan bevorderd moest worden, doch de grenzen, die hier gesteld worden zijn moeilijk te bepalen. Hetzelfde zou men bijna kunnen beweren van de al meer en meer toenemende internationale, nationale en particuliere algemeene en bijzondere vak- en industrietoonstellingen, die weder in rijks-, provinciale en gemeentelijke exposities onderscheiden kunnen worden bij veel nuttigs komt daarbij veel gekunstelds, ongerijmde en belagchelijks te voorschijn. Men denke hierbij meer aan de mooiste meisjes of vrouwen, aan de grootste-, kleinste-, zwaarste of dikste kinderen en aan de kattenexposities, terwijl de tentoonstellingen van gewassen, bloemen, boom- en aardvruchten veel aanleiding geven tot het verkrijgen van monsterproducten, die niet algemeen gekweekt of gefabriceerd kunnen worden, als te veel tijd en geld kostende, voor het gebruik ongeschikt zijn en in de algemeenen- of groothandel geene plaatsing kunnende vinden.

6.3 Bij het kolfspel moest je de bal met de kolfstok in zo min mogelijk slagen tegen de paaltjes slaan.

6.4 In de koude winters van 1886, 1890, 1891 en in het voorjaar van 1848 lag de rivier dicht. C. Wüst tekende toen de activiteiten op de Oude Maas tussen pakhuis Stockholm en het Groothoofd. We zien diverse vormen van ijspret, zoals hardrijden, zwieren, rijden in lange slierten, ijszeilen, sleetje rijden en rijden met de arreslee. Ook de baanveger en de koek- en zopie zijn te zien.

Bij den kwakkelwinter van 1886-1887, zooals die tot heden voorkomt, was dezelve in onze omstreken niet gunstig voor de schaatsenrijders en de liefhebbers van vermaaklijkheden of ontspanningen op de sneeuw. Slechts zeer enkele dagen was het ijs sterk genoeg op de slooten en kleine binnenwateren om de schaatsenrijders redelijk veilig te kunnen dragen, terwijl wij bijna geheel bevrijd bleven van de sneeuw, die in zulk een vreeselijke massa in de meeste landen van Europa gevallen is, zoodat alhier het narren (= met een arreslee rijden), bakken (= in een bak voortgeduwd worden) en sleedje rijden in de pen moest blijven. Door de *Dordrechtsche IJsclub* was voor hare leden de gelegenheid geopend om gedurende enkele dagen schaatsen te kunnen rijden zonder levensgevaar. Het Hazewindhondenpoldertje aan den Noordendijk had men tot op zekere hoogte laten ondervloeiën. Die bevroren oppervlakte leverde een veilig veld- ijs op dat op die zeer enkele voor de liefhebbers gunstige dagen druk bezocht werd. In het noordelijk gedeelte van ons land was de vorst strenger geweest dan in het zuidelijk gedeelte. Ook had men daar minder belangrijke weersafwisselingen gehad. Een geruimen tijd achtereen kon hij in Vriesland, Overijssel en Groningen de aldaar zoo menigvuldig aanwezige meertjes, kanalen en verdere waterspranken nu tot eene harde en gladde baan geworden, in alle veiligheid door de schaatsenrijders geëxploiteerd worden, waarvan vooral door de stoere Vriezen een wakker gebruik gemaakt werd.

Voor het genot van het ijsvermaak moest menig bedrijf zijn offers brengen. De kerken werden minder bezocht en de scholen bleven bijna ledig². Legio was het aantal wedrennerijen op schaatsen die vooral in Vriesland gehouden werden. Bijna elke gemeente die maar een geschikte bevroren wateroppervlakte bezat, hield daarop haren wedstrijd met uitgelooftde prijzen voor de winners van zeer verschillende waarde en soort, doch meestal in geld bestaande.

De *Nederlandsche Schaatsenrijdersbond* was reeds tijdig bedacht geweest op het houden van een internationale schaatsrijderswedstrijd, tot contatering van het meesterschap in Nederland in deze kunst of ligchaamsoefening. Geen prijzen in geld zouden daarbij worden uitgelooft, alleen eene gouden, eene vergulde zilveren en eene zilveren medaille, alsmede een getuigschrift, voor de vier matadors in dit concours, daar het hier om de eer en niet om geldelijk voordeel te doen moest zijn. De Bond was zeer gelukkig in het bekomen van een terrein dat voor dien kampstrijd bijzonder geschikt was. Door de edelmoedigheid van den heer Smit te Slikkerveer werd hun de beschikking gegeven over een weipolder, die ca. 30 bunders (= hectares) groot was, aldaar gelegen aan de rivier de Noord, bijna over de uitmonding van de rivier de Lek. Van de landzijde eenigszins moeilijk te genaken, doch zooveel te gemakkelijker met stoomboten of andere vaartuigen van de rivierzijde.

Bij het invallen van de eerste vorst werd die polder, tot op eene voldoende hoogte, onder water gezet en bekwam men eene oppervlakte van genoegzame ruimte voor het drukke bezoek, zonder eenig gevaar voor persoonlijke veiligheid. De wijze waarop de oppervlakte van de exploitatie en banen afgedeeld was en de opstelling voor allerlei gebruik en gerief die men daarop en daaraan had aangelegd, verdienden den meesten lof. Doch de herhaalde weersafwisselingen van vorst en dooi waren voor de volvoering van dezen kampstrijd zeer belemmerend. Tot tweemalen toe kon dezelve op den daarvoor bestemden dag geen voortgang hebben. Maar op 27 Januari vond dit plaats, doch onder ongunstige omstandigheden, daar er zedert twee dagen opnieuw dooiweer was ingevallen, waardoor het gebruik der ijsbaan veel te wenschen overliet, of eigenlijk in dien toestand voor zulk een prijskamp geheel ongeschikt was.

Op de in de meest gelezen wordende couranten gedane oproeping van deelgenooten van dit concours hadden zich 37 liefhebbers aangemeld, waaronder enkele buitenlanders. Doch op den dag van den strijd waren er slechts 22 opgekomen. De gouden medaille werd behaald door den Engelschman Tibbeth, die eene zeer zware partij had gevonden in Van Vollenhoven van Kralingen, die hem slechts een halve seconde ten achteren was. Die bekwam de vergulde zilveren medaille, Pander van Haarlem de zilveren medaille en van Blommendaal uit Utrecht het getuigschrift. Dit concours mag bijna als mislukt beschouwd worden. Het kon eerder een water- dan een ijsfeest genoemd worden, daar het geheele terrein onder water stond. Het getal der toeschouwers van dit ijsvermaak moet meer dan 6.000 geweest zijn, waarvan velen een zeer ongemakkelijke reis zullen gemaakt hebben, daar wegens zwaren ijsgang in de rivier de stoomboten geen dienst konden doen en de toegang aan de landzijde zeer bezwaarlijk was om de afgelegenheid en langs moeilijk begaanbare wegen.

² Er was nog geen leerplicht, die kwam er pas in 1901.

Op een voorafgaande Zondag was het terrein door 10.000 personen bezocht, die grotendeels vervoerd waren door de stoomboten van Fop Smit en Co, waarvan de heer Smit van Slikkerveer een voornaam deelgenoot is, waardoor dien heer bij eenigen, die niet voor, maar achterna praten en oordeelen, beschuldigd werd door de edelmoe-digen afstand van zijn polder ten gebruike aan den Nederlandschen Schaatsenrijders-bond voor dit wintervermaak niet zonder baatzuchtige bijoogmerken geschied was. Vraagt men welke nut deze hardrijderij op ijs die tot op het uiterste geforceerde inspanning en lichaamskrachten aanbrengen dan is die m.i. nul en zou ik die liever willen zien eindigen dan nog meerder uitbreiden. Het verwoest menig gestel; bij de onnatuurlijke houding die de meeste hardrijders aannemen, moeten de longen eene zware en gevaarlijke proef doorstaan. In Vriesland erkent men dan ook algemeen, dat zeer weinige hardrijders oud worden, maar versleten zijn voordat zij den middelbaren leeftijd hebben. Dat de hardrijderijen nog door aanzienlijken geldprijzen voor de winners worden aangemoedigd maakt het voor velen tot eene soort van broodwinning ten koste der gewone werkzaamheden en het gevaar van achteruitgang voor het huisgezin. Tot bevordering of ontwikkeling van spierkracht, het verkrijgen eener bevallige en ongedwongen houding bij vlugge beweging is het schaatsrijden zeer nuttig en dienstig. Het zal de gezondheid gewis bevorderen, maar het moet gewoon fraai- of schoonrijden zijn en geen geforceerd hardrijden. Het overdrijven hiervan kost levenskracht.

6.5 Wintertafreel uit januari 1838. Hierop zijn arresleden te zien, waarvan er één door twee paarden wordt getrokken. In de verte zijn ijszeilers en paardenwagens zichtbaar (A.K. de Koning, tekening in Oostindische inkt, GAD D.I. 2474).

6.4 Sint Nicolaasviering voorheen en thans

De godsdienstige beleving van de de 19e-eeuwse Dordtenaar was intensief, wat onder meer tot uitdrukking kwam in de vele religieuze groeperingen die de stad en de regio kenden. In hun onderlinge verscheidenheid hadden zij vaak één zaak gemeen: het zich afzetten tegen het Rooms-katholicisme. In dat kader nam de figuur van Sint Nicolaas een merkwaardige plaats in. In orthodox protestantse kringen werd geen aandacht besteed aan deze roomse heilige met bovendien een heidense achtergrond. Binnen gematigde hervormde groeperingen werd het accent binnen het gezin vooral gelegd op het huiselijke karakter van het feest rond de kindervriend. De figuur van Sint Nicolaas werd door de meeste ouders gewaardeerd vanwege de mogelijkheid kinderen erop te wijzen dat goed gedrag werd beloond en onacceptabel gedrag bestraft.

Sint Nicolaas kon zich in een brede belangstelling verheugen, doordat hij van de heilige katholieke status was ontdaan en de personificatie van het goede was geworden. Ook Pieter Uittenbogaard kan de Nicolaas-figuur wel waarderen, zij het niet geestelijk, maar stoffelijk, waarbij hij vooral de activiteiten van de middenstand naar voren brengt. Een directe relatie met Sint Nicolaas is vaak ver te zoeken, het commerciële belang is in de 19e eeuw al ruimschoots aanwezig. Een beloning van kinderen voor regelmatig schoolbezoek – in feite weinig verzuim – ziet hij echter liever met de Kerst plaatsvinden dan op 6 december: liever bij de *herdenking der geboorte van het kind Christus, dan bij de vereering van eenen denkkeeldigen Roomschen heiligen*.

Uittenbogaard meent:

6 December is de dag, welke door de Roomsche hiërarchie reeds van overoude tijd vastgesteld is ter jaarlijksche viering, als herinnering aan de kinderlievenden bisschop van Myra in Noord-Afrika, algemeen onder den naam van Sint-Nicolaas bekend en die ook bij de Protestanten in Nederland wel niet geestelijk, maar toch stoffelijk zeer hoog vereerd wordt.

In mijn jeugd waren het alleen de banket-, koek- en broodbakkers alsmede enkele winkeliers in Neurenberger waren (= speelgoed), die ter gelegenheid van het St. Nicolaasfeest, hunne lekkernijen en kinderspeelgoed op het sierlijkst en verleidelijkst etaleerden, om daardoor koopers te lokken, dat ook niet moeilijk viel, daar het groote publiek maar al te genegen was om de snoeplust te bevredigen, in naam voor de kinderen, doch waarbij ook de volwassenen zich in het geheel niet onbetuigd lieten. Het rijk vergulde St. Nicolaasgebak speelde daarbij de hoofdrol.

De St. Nicolaasavond werd door de kleine kinderen met angst en hooggespannen verwachtingen tegemoet gezien, daar hun aandeel in de geschenken meestal door vermomde, schrikverwekkende personages werden uitgereikt of te grabbelen gestrooid.

De geringe man, die over geen zilveren guldens, zesdehalven (= 5½ stuiver) of dubbel-tjes te beschikken hadden, vond de gelegenheid om ook hunne gespaarde koperen duiten kwijt te raken aan de kraampjes of tafeltjes, die alsdan op de pleinen en aan

de hoeken der straten opgeslagen waren, alwaar zij die konden verwisselen tegen warme oliekoeken, versch gebakken koekjes of gepofte kastanjes, terwijl de herbergen, om zich van een druk bezoek te verzekeren, verloting hielden, meestal van varkens, waarbij de dobbelstenen de winners aanwezen.

De voordeelige resultaten, die de buitengewone étalages op het St. Nicolaasfeest voor de reeds genoemde vakken opleverden, brachten ook andere bedrijfsmannen en winkeliers tot het besluit om proeven te nemen, of zij voor hunne industrie door pronk-exposities, ook geen voordeel konden trekken met de op die feestelijke dagen milder vloeiende gelds omloop. Onder de eerste die ik in mijn jongelingsjaren alzoo zag optreden herinner ik mij den vleeschhouwer de Visser aan de Voorstraat, hoek Vriesestraat en den spekslager Obbe Faasse aan de Groenmarkt over de Vischbrug, wier prachtige etalages van geslagt rundvee en varkens algemeen bewonderd werden. De buitengewone St. Nicolaasexposities vonden al meer en meer navolgers, ook onder die bedrijven en winkels, welke in geen de minste betrekking stonden met den kinderlievenden St. Nicolaas, zooals wij die tegenwoordig mogen aanschouwen zonder ons zelfs daarover te verwonderen. Alleen wil ik nog herdenken hoe door den boekhandel of uitgevers van boeken, het St. Nicolaasfeest geëxploiteerd wordt.

De Macht van 't Kleine komt op nieuw tot Dordrecht's ingezetenen met het verzoek om, ten behoeve der kinderen die de Stads-Armenscholen bezoeken, **KLEEDEREN, SPEELGOED, BOEKEN** of **GELD** af te willen staan. Het is bekend dat de geschenken, die op het a. s. **ST. NICOLAASFEEST** aan die kinderen zullen worden uitgereikt, steeds verdeeld worden naar gelang van meer of minder getrouw schoolbezoek. Daar vele kleedingstukken vooraf nog moeten gemaakt of veranderd worden, en de juiste verdeeling veel tijd vereischt, wordt men dringend verzocht, alles wat men voor dat doel bereid is af te zonderen, *zoo spoedig mogelijk* te doen bezorgen bij één der ondergeteekenden,

S. 'T HOOFT (Lijnbaan), *pres.*

M. v. BRAKEL, *vice-pres.*

A. DELHEZ, *thés.*

S. DE KAT.

M. ROËLL.

E. NEBBENS STERLING.

C. KUIPERS.

S. DEN BANDT.

J. VAN STRAATEN.

J. KNOOK.

W. v. D. BRANDELER.

M. STOOP.

M. TIJSSENS.

J. MAAS GEESTERANUS.

H. VAN OLDENBORGH.

Aanvankelijk was het door de uitgave van prachtalmanakken, die als surprise of geschenken moesten dienen, later door uitgave van boekwerken, die wegens hun eigendommelijken inhoud tot hetzelfde doel werden aanbevolen en thans vindt men de couranten vol met kolossale advertenties, waarbij de boekhandelaars of uitslijters van boeken te dezer gelegenheid, tot bespottelijk lage prijzen eene overgroote menigte van boeken van allerlei soort aanbieden waaronder er zijn, die zedert tweehonderd jaren geen liefhebbers meer vonden, doch die thans opnieuw gedrukt door de ultra-clericale fractie onder de Hervormden weder gezocht worden, al begrijpen de meesten hunner den inhoud daarvan niet, daar zij aan klanken genoeg hebben en voor de feiten blind zijn.

Tot bevordering van het getrouw ter school gaan van kinderen uit de minderen klasse, waarover nog zoo vele jaren niet geleden, zoo ernstig en terecht geklaagd werd, is eene gewenschte verandering gekomen bij die gemeenten, waar kosteloos onderwijs gegeven wordt aan kinderen van arbeiders en uit den behoeftigen stand. Zedert aan die kinderen met het St. Nicolaasfeest geschenken worden uitgereikt, bestaande uit kleedingsstukken, spaarboekjes, speelgoed en eene kleine snoeperij, welke geschenken in evenredigheid zijn van de schooltijden, die door hun in een jaar verzuimd zijn. Deze moeilijke taak is alhier zedert 1870 in handen eener damesvereniging onder de naam van *De macht van het kleine*, die zich daarvoor groote inspanningen getroosten, met opoffering van tijd en geld, maar die ook de meeste voldoening oogsten van hun liefdewerk, zooals algemeene met dankbaarheid en hoogen lof wordt erkend.

In eenige steden en enkele orthodoxe scholen met den bijbel worden dergelijke uitreikingen aan schoolgaande kinderen met Kerstmis gehouden, zooals zulks in Duitschland plaats vindt, waaraan ik ook de voorkeur zou geven, als gunstig afstekende bij de vereering van eenen denkbeeldigen Roomschen heiligen tegen de herdenking der geboorte van het kind Christus.

6.5 Koning Willem III 70 jaar op 19 Februarij 1887

De zeventigste verjaardag van Z.M. Koning Willem III werd alhier met meer dan gewone festiviteiten gevierd. Daartoe had zich vier weken geleden een feestcommissie gevormd uit de notabiliteiten dezer stad bestaande tot het bijeenbrengen van een fonds om dien verjaardag glansrijk te vieren. Daartoe werd door de burgerij f 2.100 bijgedragen, waaraan door het gemeentebestuur f 500 werd toegevoegd.

Dat die gelden doelmatig besteed zijn, daarvan is ieder overtuigd geworden. Hoogen lof verdient het inzonderheid, dat het grootste deel daarvan aangewend is tot ondersteuning van noodlijdenden van allerlei geloofsbelijdenis in levensmiddelen en brandstoffen, waarbij de Godshuizen en liefdadigheidsinstellingen niet vergeten werden en de kinderen die de kosteloze scholen bezoeken, eene regt aangenamen morgen werd verschaft.

Des morgens ten acht uren werd door het luiden van alle de stadsklokken de feestdag aangekondigd. Van de meeste huizen was reeds de Nederlandsche vlag uitgestoken en vele woningen in de achterbuurten niet weinig uitwendig versierd. Ten tien ure was er in alle kerken godsdienstige bijeenkomst die druk bezocht werden. Eene parade van de schutterij en het garnizoen had er ten twaalf ure plaats, waarbij onze burgemeester in officieel costuum de gelederen doorliep. Door de muziekkorpsen der schutterij werd van 2 tot 4 uren op het Stationsplein en van 7 tot 9 uren op het Scheffersplein muziek gemaakt, dat eene geweldige menschenmasa bijeen lokte. Des avonds groote verlichting van het Raadhuis, de Waag en de Nieuwbrug en van de particuliere huizen, dat zeer algemeen was en waarvoor enkele bewoners groote kosten gemaakt hadden om daarbij uit te munten. Het was jammer dat door het eenigszins ongunstige weder die verlichtingen op vele plaatsen niet tot hun volle regt kwamen.

De volkstoon was vroolijk maar niet uitgelaten. Alles liep zonder ongelukken of opschudding af, zeer ten spijte der sociaal-democraten, die een z.g. bulletin van de Nieuwe Rotterdamsche Courant, in rouwrand gedrukt hadden verspreid, vermeldende de tijding dat Zijne Majesteit dien dag plotseling overleden was. Ook aan den voorzitter der feestcommissie was zulk een berigt per post toegezonden, dat hem onder den dienst in de Groote Kerk, alwaar hij tegenwoordig was, werd overhandigd. Hij verliet wel onmiddelijk de kerk om nader onderzoek te doen, doch had de bedaardheid om daaraan geen publiciteit te geven zoolang er geen wettig berigt zou ingekomen zijn dat zeer gelukkig was, daar al spoedig door telegrafische correspondentie bleek, dat verfoeijelijke volksopruiers hierbij in het spel waren om oproerige bewegingen op te wekken.

De heer J.J.B.J. Bouvy gaf op dien dag een schoon bewijs van edelmoedigheid aan de in zijn dienst zijnde vijftig werklieden, schippers en bedienden. Allen kregen zij een vrijen dag, met behoud van hun loon en des avonds werden zij in een lokaal bij zijn woonhuis met hunne vrouwen en kinderen onthaald op saucijzen met bier en cigarettten, waarvan door hun op vroolijke en gepaste wijze werd geprofiteerd.

Als werkverschaffers en werklieden zoo harmoniëren, dan zullen de sociaal-demo-

cratiesche illusien bij den geringen werkmansstand niet veel bijval vinden. Iets dergelijks had weinige dagen geleden plaats, toen de douarière³ van den Santheuvel aan elk der 186 werklieden die gedurende de laatste maanden werkzaam geweest waren aan het vergrooten en verfraaijen van haar buitenverblijf *Rozenhof* eene ruime bedeeïng deed van levensmiddelen en brandstoffen, die haar meer den *f* 1.000 moet gekost hebben.

Dat door het geheele Nederlandsche volk gejubeld werd op den verjaardag van Koning Willem III, althans gedurende de eerste twintig jaren van zijn bewind, was hoogst natuurlijk, daar iedereen overtuigd was dat de zoo gunstig ontwikkelde bloei van Nederland geheel het werk was van het beleid en de volharding van dien

6.7 Koning Willem III in admiraalsuniform.

Koning. Dat de verjaardagen van Koning Willem II nog vrolijk gevierd werden lag minder nog in het voortreffelijke zijner koninklijke daden dan in de herinnering aan zijn heldenmoed en het bloed, dat hij voor het vaderland gestort had, alsmede aan zijn beminnelijke houding en de vriendelijkheid, waarmede hij ieder te woord stond. Maar dat men aan Koning Willem III zulk een algemeene luidruchtige hulde op zijn verjaardag bewijst, is mij een raadsel, daar hij in het bestuur van zijn Rijk en in het bestuur zijner kinderen al zeer weinig blijken heeft gegeven van handelingen, zijnen rang waardig, terwijl zijn zedelijk gedrag eerder tot waarschuwing dan tot navolging moet strekken. Zijne ministers regeerden en hij werd geregeerd, ofschoon hij het dien ministers door zijne dolle, onbesuisde driftten en door zijne stijfhoofdigheid dikwijls vrij lastig maakte. Ook voor zijne hoogst begaafde eerste gemalin was hij een despoot en een onwaardig echtgenoot.

³ Een adellijke weduwe.

Feestzang

Feestzang rijs langs Bato's boorden,
Rijs alom uit volle borst,
Ruisch, ruisch voort in schoone accoorden,
Meld het heil van onze *Vorst*!
Hem, dien Kroon en Scepter sieren,
Wien reeds 's levens winter naakt,
Hem schonk God weêr feest te vieren,
Door zijn volk bemind, bewaakt!

Plekje grond dat wij bewonen,
Aan *Oranje* dier en waard,
Laat dit feest alom weêr toonen:
't Nakroost kweekt der vad'ren aard'
Rijk en arm, uit uwe woning
Rijz' de beê ten Hemel in,
Voor het heil van onzen *Koning*,
Voor den Vorst en zijn gezin.

Heil, *Vorstin*! U, eedle Vrouwe,
U, wier luister 't feest verhoogt,
Die door liefde, deugd en trouwe
't Heil van vorst en volk beoogt;
Koningin! *Oranje's* gade!
O! bemin, steun onze Vorst,
Dan voorwaar, rijst vroeg en spade:
Emma leev'!" uit aller borst!

Neêrlands hoop, zijn roem, zijn zegen,
Wilhelmina, wees gegroet!
Neêrland roept u 't welkom tegen,
Waar 't u naast zijn Vorst ontmoet.
Lieve Ster, voor ons verrezen,
Spreid uw glazen op 't festijn!
Koning, moog ze u dierbaar wezen,
Dierbaar zal ze ook Neêrland zijn!

Knopje, ontluik in Hollands dreven,
Telg uit de ed'le Vorsten rij,
Konings lievling, moogt gij leven,
Dat ge eenmaal 's lands Moeder zij!
Moogt gij 't, door ons kroost eens weten,
Hoe hier 't volk zijn Koning mint,
Als *Vorstin* het nooit vergeten,
Eens was 'k Neêrlands liefste *kind*!

God bescherm, bewaak den *Koning*!
Schenk hem nieuwen zegen weêr,
Heil en vrêe dale in zijn woning,
Daal op vorst en volk ter neêr.
Band, vóór eeuwen saamgeweven,
Grondzuil van Oud Neêrlands troon,
God! Wil Neêrland *Eendracht* geven!
Schoonste paarl in 's vorsten kroon!

Dankbaar kroost, kom treed dan nader,
U rond zijnen troon geschaard.
Als zijn kindren, nu 's lands vader
Zeventig maal is verjaard!
Weêr der vaders leus gestand:
"God met ons, Oranje leve!
Leev' de Vorst van Nederland!"

Bovenstaande feestzang verscheen op 19 februari in de Dordrechtsche Courant. De tekst was van J. Koning jr. en de muziek werd gecomponeerd door C. Bouwman.

6.6 *Het Leger des Heils*

Stadsarchivaris mr. J.J. Beyerman keek in het *Dordrechts Nieuwsblad* van woensdag 26 april 1962 onder de kop *De tijden veranderen* terug op het verslag dat Uittenbogaard deed over het bezoek dat het *Leger des Heils* aan Dordrecht bracht. Hij merkte op dat hij van een man, die toch een zekere ontwikkeling de zijne mocht noemen, anders en beter had verwacht. Uittenbogaard stelde zich, volgens hem, door te denken en te schrijven als hij deed, toen op één lijn met *den geringen man* op wie hij *du haut de sa grandeur* zo placht neer te kijken en van de door hem – misschien in die tijd niet geheel ten onrechte – zo geminachte gewone man.

6.6.1 *Niet mis te verstaan*

Een dertigtal Engelsche muzikanten, zich tituleerende het *Londensche Muziekorkest van het Leger des Heils*, bezocht heden (16 Februari 1891) het godlooze Dordrecht, om aldaar, onder de godonteerende, jammerlijke en luidruchtige vorm die door het Heilsleger in practijk gebragt wordt, de ultra-domme Dordtenaars tot het ware licht te brengen, en hun zielen te redden uit de klauwen van den prooizoeckenden brieschenden leeuw en van den vuurpoel der helle door eene uitdaging ten strijde van den vorst der duisternis.

Dat deze goede geestelijke bedoeling ook met wereldse pecunievele belangen in verband stond, getuigde hunnen openbare annonce, dat tot hunne te geven tooneelvertooning, zooals wij hunne zoogenaamde godsdienstoefening maar eens willen noemen, niemand zou worden toegelaten, die geen lid van het Heilsleger was, dan tegen eene entree van f 0,25, waardoor dus de toegang voor den geringen man onmogelijk werd gemaakt, die in de tegenswoordige nijpende dagen, waarin zoo weinig voor hun te verdienen was, wel centen wilde ontvangen, maar niet kon missen. Doch voor den aanvang der seance kan men zich aan het lokaal als Heilsoldaat laten inschrijven. Hiermede bereikte men dus een dubbel doel: of versterking van het Heilsleger, of versterking van deszelfs kas. Van deze gunstige beschikking is echter door niemand geprofiteerd.

Deze bende muzikanten arriveerde op het gefixeerde uur aan het spoorwegstation en trok vandaar onder het voortdurend klinken hunner luidruchtigen, vroolijke muziek naar het lokaal van Van der Horst⁴, alwaar dien avond (het zou slechts een enkele maal zijn) hunne zoogenaamde bekeeringsoefening zou gehouden worden. Bij die Dordtenaars welke hunne rust en veiligheid op prijs stelden, verwekte het nogal opspraak, dat het zoogenaamde Heilsleger dien optogt naar het seancelokaal onder zooveel luidruchtigheid mogt vieren en dat zulks door de politie niet geweerd werd, daar het toch bekend was, dat de Heilsoldaten alhier in geen gunstigen roep stonden. De weinige exempels daarvan die alhier voortdurend resideerden waren dan ook van zulk een miserabel zedelijk gehalte, dat zij door het gemeene volk bespot,

¹ R.J. van der Horst was sinds 1857 eigenaar van de sociëteit *Concordia* aan de Groenmarkt, een oud patriciërshuis met lokaliteiten voor vergaderingen, toneelvoorstellingen en muziekuitvoeringen. In 1918 verdween de lokaliteit, toen onder de naam *lokaal Van Dongen*, naar de opvolger van *Van der Horst*.

uitgebouwd en somtijds mishandeld werden bij het gaan en komen naar hun oefeningslokaal in de Cornelis de Wittstraat, zoodat zij door de politie moesten ontzet en in veiligheid gebragt worden, waarbij die beschermers zelf wel eens de onderliggende partij waren, dat al weder die oproermakers voor de justitieele regtbank bragt, door welke zij tot gevangenisstraf of geldboeten veroordeeld werden.

6.6.2 *Platvloerse teksten*

Dien optogt had echter zonder eenige stoornis plaats. Een grooten hoop menschen begeleidde dezelve, doch het gemeen hield zich rustig. Alleen werden de geestelijke liederen die door het Heilorkest op zeer bekende, banale muzikwijzen gespeeld werden door de jubelende schaar gezongen met de woorden der plat gemeene straatdeunen, zooals men die dagelijks in onze geringe buurten kan hooren uitbrullen.

De potsierlijke avondgodsdienst van het Heilleger vond eene buitengewone toeloop. Het ruime lokaal van Van der Horst kon de toestromende menigte niet meer bevatten. Aan het bureau werden geen toegangskaartjes tegen *f* 0,25 entree meer afgegeven. Doch buiten of voor den ingang van het lokaal werden die nog met oplopende premies gedebiteerd. Men zegt dat er bij slotte door een extra liefhebber nog een gulden voor een toegangskaartje is besteed.

6.6.3 *Een geredde zondaar*

Er hadden zich geen liefhebbers opgedaan om plaats te nemen op het zondenbankje, om vandaar getuigenis te geven van hunnen zondenval en wonderdadige plotselinge bekeering. Deze formule van het Heillegersgeloof mogt niet onvervuld blijven. Om daarin te voorzien kwamen eenige leden van het orkest op het zondenbankje. Zoo vertelde een Engelsche muzikant wat hij kwijt wilde wezen. Zijne woorden werden door een tolk in het Nederlands aan de menigte overgebragt, die zulks, als een bewijs hoe vroolijk zij dat vonden met voetgetrappel, handgeklap, een *hiep, hiep, hoera* of een *lang zal hij leven* beantwoordde. Behalve het in flauwte vallen van enkele vrouwen hadden er geen opstootjes plaats. Bijstand van de politie was niet nodig. De toegestroomden gingen rustig uiteen onder de algemeene verzekering dat zij veel pret gehad hadden.

Het Londensche orkest van het Leger des Heils verliet ons den volgenden dag om in andere steden van Nederland hun zielevoedsel aan te bieden, of liever hun geldelijk voordeel te zoeken. Men walgt ervan als op zulk eene wijze naar godsvereering en zieleheil gestreefd moet worden. Het is veeleer eene godsonteering en bevordering van allerlei zondige beginselen.

Onbegrijpelijk is het, dat er nog verstandige, onbaatzuchtige, geen naar zelfverheffing strevende menschen gevonden worden, die hunne talenten of kapitaal ter beschikking stellen tot fondeering der oogmerken dezer godsdienstlooze dwepers, veronderstellende, dat zulk een luidruchtige weg de eenige weg is om de kennis van God en Zijn liefde aan het allerlaagste gemeen te brengen en daarvan vrucht te kweeken. Ook in deze doet de stoffelijke, werkzame geest onzer eeuw zich kennen, gelukkig, dat het niet aan vele edele voorbeelden ontbreekt, hoe op gezonde wijs dat geestelijke heil bereikt wordt, waarbij tevens lichamelijke armoede gelenigd wordt.

6.7 Kwakzalverij?

Zoals vele andere steden en dorpen werd Dordrecht met regelmaat bezocht door tand- en kiesmeesters, kwakzalvers, ogendokters, olie- en zalfverkopers en verkopers van wonderbaarlijke geneesmiddelen. Tegen 1800 – wanneer er sprake is van een regelmatige verschijning van een lokale krant – wordt de Dordtenaar door het stadsbestuur regelmatig gewaarschuwd voor kwakzalvers die de plaatselijke kermis bezoeken of zich tijdens hun reis door het land binnen de poorten vertonen om hun kwaliteiten op medisch gebied ten goede te laten komen van de inwoners.

De plaatselijke geneesheren, chirurgijns, apothekers – vertegenwoordigd in het *Collegium Medicum* – en vroedvrouwen deden hun best en leverden gezien de stand van de medische wetenschap in het algemeen uitstekend werk. Dat onbevoegden probeerden medische diensten te verlenen, leidde in 1801 tot een stedelijke ordonnantie tegen kwakzalverij. Het stadsbestuur deed er alles aan de burgerij te beschermen tegen lieden die met ‘geheime’ geneesmiddelen vrijwel alle ziekten en mankementen konden verhelpen. Voor alles diende te worden voorkomen dat er misbruik werd gemaakt van *de ligtgelovigheid der ingezetenen*.

Het Dordtse Collegium Medicum – later de *Plaatselijke Commissie van geneeskundig onderzoek en toezicht* – had de opdracht strenge controle uit te oefenen op de personen die zich in Dordrecht aandienden om op medisch gebied te gaan werken. Sommige van deze ambulante specialisten bereikten in hun discipline een grote hoogte en konden van harte worden aanbevolen, zoals de glazen- en brillenslijper Moris die onder meer in 1799 zitting hield in De Pauw op de Wijnbrug en de tanden- en kiezenspecialist Nathans. Deze maakte zwarte tanden weer wit, plaatste valse tanden en vulde holle en pijnlijke kiezen met goud, zilver of lood en vijlde scherpe punten van tanden en kiezen; dit alles gebeurde overigens zonder verdoving in De Pauw. Deze Simon Nathans trad in 1799 ook op als schooltandarts en controleerde de gebitten van de schoolgaande jeugd. De vrees voor kwakzalvers was echter niet ongegrond, zoals uit diverse controles bleek (Esseboom, 1998, 267 e.v.).

Wanneer in 1892 C.A. Davonport zich in Dordrecht aandient met de mededeling dat hij in staat is een ieder te verlossen van zijn reumatische pijnen en beweert de lijders aan struma van hun kwaal af te kunnen helpen, zal er bij de ene Dordtenaar scepsis de boventoon zijn gaan voeren en bij de ander de hoop op genezing. Wat dat betreft, was de beoordeling niet tijdgebonden. De verschijning van de persoon Davonport deed veel stof opwaaien toen hij zich hier manifesteerde. Zijn optreden elders had zijn schaduw al vooruitgeworpen.

6.7.1 Een oplossing voor struma en reuma

Van 20 Januarij tot 19 Februarij 1892 was er hier ter stede eene groote beweging, die vooral den geringen stand zeer welkom was door het verblijf van C.A. Davonport, een Engelschman van ruim dertig jarigen ouderdom, van een zeer gunstig uiterlijk en kennelijk van groote spierkracht, vlug ter taal en zeer gevat op scherpe en geestige replieken. Daar hij weinig Hollandsch verstond, moesten zijne woorden door eene tolk worden overgebracht.

Hij annonceerde onfeilbare middelen tegen het strumatismus (= struma) te bezitten en zelfs de zwaarste lijders aan die pijnlijke kwaal binnen een uur zoo als niet radikaal te kunnen genezen, althans groote smartverligting te kunnen aanbrengen.

Hij was agent ener zedert een paar jaren te Londen bijeengebragte maatschappij, die onder de naam van *Sequah Company Limited* onfeilbare geneesmiddelen tegen het rhumatismus (= reuma) fabriceerde en in algemeen gebruik trachtte te brengen. Het waren twee middelen, één voor uitwendig gebruik tot inwrijving (masseering van het pijnlijke lichaamsdeel), waaraan de naam van *Sequah-olie* gegeven was. Het andere was voor inwendig gebruik, dat *prairie-bloem* was gedoopt.

Uit particulier scheikundig onderzoek hier te lande door een der beroemde scheikundigen bleek het eerste een mengsel van terpentijn met slaolie (Genua-olie) en het andere een aftreksel van eenvoudige zweetdrijvende kruiden te zijn. Beide dus zeer onkostbaar, doch die men in sierlijke *Sequah-potjes* of fleschjes tot hoogen prijs aan den man wilde brengen. Niet de bevordering van menschelijk heil, noch verlichting van lichamelijke smart, maar pecunieel belang waren de drijvers (= de drijfveren) der deelgenooten in die Sequahcompagnie. Zij waagden aan de algemeene in gebruik brenging dier middelen aanzienlijke sommen geld, wel verzekerd zijnde, dat kapitaal met woeker[rente] terug te zullen krijgen, wanneer de onderneming gelukte.

Aan de Sequah-olie moest de wereld vermaardheid gegeven worden, de groote trom moest daarover geroerd worden, al kostte dit ook veel geld. In vroegere en latere, vooral in den tegenwoordigen tijd, had men daarvan de verbazendste uitwerkselen gezien, getuige de Haarlemmerolie, de Holloway-pillen, Cognac met zout, Amerikaanschen humbug, exposities van dikke kinderen, mooie meisjes, allerlei honden- en kattensoorten, het oproerblad *Regt voor allen*, de bespottelijke optogten en godsdienstoefeningen van het Heilleger, enz.

De Sequah-compagnie zond naar alle landen agenten uit, om aan haar fabrikaat eene wereld-consumptie of debiet te verschaffen, welke agenten door hunne weelderige en opzienbarende uitrusting de belangstelling van het publiek moesten lokken en door een ruime verkoop der duur betaald wordende geneesmiddelen, het door de compagnie aangewende kapitaal met woekerwinst te zien terugkrijgen.

6.7.2 *Davonport, de man die verlossing brengt*

Bij de aanstelling van C.A. Davonport tot haren agent voor Nederland, was de Sequah-compagnie bijzonder gelukkig. Hij was voor haar de rechte man op de rechte plaats. Door reclames van allerlei aart lokte hij de aandacht en de deelneming van het groote, doch voornamenlijk van het grove publiek. Met een eigen equipage, een niet weinig verguld rijtuig, met prachtige paarden en gegalonneerde bedienden en een dikke troep muzikanten hield hij optogten door de steden en dorpen, die hij met zijn bezoek vereerde, waarbij in Amsterdam en Alkmaar de geestdrift van het gespuis zoo groot was, dat zij de paarden van zijn rijtuig afspannen en hem naar zijn logement trokken, als hij van zijne avondvoorstellingen huiswaarts keerde.

De faam van deze wonderdoener had de Dordtenaren reeds lang bereikt en niet alleen de reumapatiënten keken reikhalzend uit naar zijn komst. De Dordrechtsche Courant van 20 januari 1892 deed uitvoerig verslag van de komst en het verblijf van deze dr. Sequah.

Lokten de treinen uit Rotterdam reeds gisteren veel volk, teneinde Sequah te begroeten, heden namiddag, toen het schier officieel vaststond dat onze 'wonderdokter' zou komen, was dit in niet mindere mate het geval. De geheele vestibule was tegen drie uur opgevuld met nieuwsgierigen. Doch wie er kwam, geen Sequah!

Thans weet men te verhalen, dat Davenport morgen ochtend om half tien hier ter stede zou arriveeren. Zijn vergulde reclamewagen staat in den stal van Hôtel-Ponsen. Vier prachtige paarden van Sequah zijn daar mede gestald.

Davenport en zijn gezelschap waren dan eindelijk gearriveerd. Dr. Sequah (= Davonport) werd vergezeld door dr. Doeffer en de apotheker Suttersheim. Tevens was er een zekere Plomp uit Nieuwer Amstel die vol dankbaarheid getuigde van de genezing die Sequah bij hem had bewerkstelligd.

Direct op de avond van de 20ste januari werd een bijeenkomst belegd in *Musis Sacrum*. Voor het toneel was een vergulde tribune aangebracht voor de muzikanten. De opkomst van de Dordtenaren was die eerste avond niet groot, maar de bijeenkomsten die daarna werden belegd, hadden steeds een gevuld Musis Sacrum tot gevolg.

Op 22 januari geeft Davenport een demonstratie door twee Dordtenaren die als reumalijders bekend staan de helpende hand te bieden. Het betrof de 67-jarige S.G. Schneider, oppasser in het Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen en de 53-jarige Frans van Dijk, kolensjouwer uit de Raamstraat.

De verslaggever van de Dordrechtsche Courant volgde de behandeling van nabij:

Nadat Schneider uit handen van dr. Doeffer een flinken teug Prairiebloem had ontvangen, werd hij op een grooten stoel achter het gordijn gerold, waar hij zich ontkleedde, en Sequah, geholpen door een werkman, die zich daartoe uit het publiek aanbood, hem eerst aan de achter en daarna aan de voorzijde stevig met de handen inwreef, terwijl een assistant den patient bijna onophoudelijk met olie begoot. Van tijd tot tijd werd de lenigheid der gewrichten beproefd en toen die eindelijk zonder moeite of eenige pijn snel konden gebogen worden en ook het stampen en gaan geen hinder meer veroorzaakten, kon de man zich weer kleden:

hij was genezen.

Na het spelen van het Volkslied werd de séance onder daverend applaus gesloten.

6.8 Het gebouw en de tuin van *Musis Sacrum* aan de Parallelweg, de latere Burgemeester de Raadt-singel. Hier kwam de groep die zich had afgescheiden van de *Vereeniging Kunstmin* vanaf 1882 bijeen. In de tuin, die door de leden zelf werd aangelegd, konden bij mooi weer toneel- en muziekuitvoeringen worden gegeven.

6.7.3 Kwakzalver of genezer?

De geneeskundigen waren, onvoorzigtig genoeg om zijne handelingen in de couranten scherp te critiseeren en als kwakzalverij te condemneeren, doch die publiciteit lag juist in de bedoeling van Davonport. Op geestige wijze werden die aantijgingen door hem beantwoord en noodigde hij die geneeskundigen uit om met hem in openbaar en mondeling debat te komen, waarbij hij dan door daden toonen zou, dat de middelen die hij aanwendde wel iets meerder dan kwakzalverij waren. Doch de geneeskundigen hadden geen trek om aan die uitnoodiging te voldoen, wel verzekerd zijnde, dat zij door hem in een allerbespottelijkst daglicht zouden gesteld worden. En inderdaad, de genezingen die door hem in het openbaar met zijne inwrijving der Sequah-olie van het lijdende lichaamsdeel, werden gedaan, grensden aan het wonderdadige. De zwaarste lijders, die zedert jaren of maanden het gebruik van eenige lichaamsdeel door het rheumatisme verloren hadden, verlieten hem geheel of grootendeels hersteld, nadat zij nog geen half uur door hem behandeld waren. Die slechts alleen per rijtuig naar hem toe hadden kunnen komen, konden loopende huiswaarts keeren, na op de publieke tribune door een soort van dansje getuigenis gegeven te hebben, dat zij hersteld waren.

Daar Davonport geen hier te lande wettig erkend geneeskundige was, zouden zijne handelingen onder het bereik der strafwet gekomen zijn, maar hier tegen had hij

zich gedekt door niets te doen zonder de tegenwoordigheid van een gediplomeerd geneeskundige, terwijl de Sequah-olie verkocht werd door een geëxamineerd apotheker. De doctor en die apotheker waren wel is waar een paar verlopen allergemeenste sujetten, doch de vorm was gedekt. Van die zijde had de booze geneeskundige faculteit geen vat op hem.

In de laatste dagen van zijn verblijf alhier moest hij de openbare verkoop van zijne middelen staken, daar zijn apotheker overleedt en hij zoo eensklaps geen andere kon opsnorren. Dien alhier overleden apotheker liet hij met veel bespottelijke uitwendige vertooning ter aarde bestellen, waarbij onzen Hervormden predikant Jakob Eigeman een ellendig en zeer af te keuren figuur maakte, door aan het graf van dien liederlijken pilledraaijer nog een soort van verzachtende toespraak te houden, waarschijnlijk in de hoop om van Davonport, die den schijn had van zeer vrijgevig in geldzaken te zijn, nog iets voor zijn Centraal Weeshuis *Bethel* te zullen opduikelen, doch heeft zich hierin teleur gesteld moeten ondervinden. In sluwheid was Eigeman niet tegen Davonport opgewassen. Hij hadt den dominé ook al als een soort van reclame weten te gebruiken.

6.7.4 Grote belangstelling bij het Dordtse publiek

De publieke séances, die door Davonport elken avond ten achte uren gehouden werden, vonden een ontzettenden toeloop. Inzonderheid van het weinig beschaafde plebs. Op deze séances ging het door muziek, zingen, dansen en toespraken regt hansworstachtig toe. Voor de meeste bezoekers waren deze publieke zittingen een soort van kermisvermaaklijkheden, waarvan zij een ruw gebruik maakten.

De groote zaal van Musis Sacrum, waarin voor 400 menschen op een vrij fatsoenlijke wijze plaats was, werd op die avonden zoo druk bezocht, dat de schade, die aan het gebouw door het woeste gedrag der menigte werd toegebracht, niet gedekt kon worden door de huurprijs, die men voor het gebruik der zaal had bedongen, zoodat Davonport nog eenige vergoeding daarvoor moest geven, of het verder gebruiken van het gebouw zou hem ontzegd zijn geworden.

Er zijn avonden geweest, dat het terrein door meer dan 1.200 bezoekers in oogen-schouw was genomen. Aan eene zitplaats in de zaal viel natuurlijk niet te denken. De toeschouwers stonden zoo dicht opeen gedrongen, dat vele vrouwen in flauwte vielen en niet dan met de uiterste moeite uit den opeen gepakten hoop konden verwijderd worden. Het is bijna een wonder, dat er niet enkelen dood gedrukt zijn.

Voor entree moest tien cents per persoon betaald worden. Dat entreegeld, zei Davonport, moest liefdadig besteed worden. Over de wijze, waarop dit zou geschieden vroeg hij de toestemming der aanwezigen, die op luidruchtige wijze altijd zijne voorstellen goedkeurden, zijnde meestal om aan de op dien avond behandelde arme patiënten eene kleine geldelijke bijdrage te schenken. Buitengewoon applaus vond zijne mededeeling, dat hij drie malen in de week openbare voedzame mid-dagmalen zou geven in het hotel Ponsen, alwaar hij gelogeed was, aan de min-of onvermogenen, die daaraan behoefte hadden, zoo als ook werkelijk geschied is.

6.9 Hotel-restaurant Ponsen. Kastelein W.J. Ponsen kocht in 1872 een (strategisch!) stuk grond tegenover het in aanbouw zijnde station. Begin 1873 startte hij hier een café-restaurant, later ook een hotel. Deze afbeelding is van kort na de opening. Opvallend is de ruimte rond het gebouw.

6.7.5 Een diner op kosten van Davonport

Op verschillende dagen werden onthaald vijftig mannen of vijftig vrouwen of honderd kinderen op een eenvoudige, maar regt voedzame spijs en drank, waarbij alles in de uiterste order toeging en zelfs gebed en dankzegging voor en na den maaltijd niet vergeten was.

Op woensdag 27 januari meldden zich 50 mannen in hotel-restaurant Ponsen voor een gratis maaltijd. Met de nodige moeite hadden zij in Musis Sacrum een kaart konnebemachtigen. In de glazen veranda van Ponsen namen de gelukkigen plaats aan een lange gedekte tafel. De krant weet zelfs het menu te melden: groentesoep met sneden brood, een bord hutspot met vlees en dat alles vergezeld van een flink glas bier. Na afloop ontvingen de mannen een sigaar, waarna *Wien Neêrlandsch bloed* – toen het volkslied – werd aangeheven. De mannen bedankten Davonport met een *Lang zal hij leven*. Op donderdag 28 januari traden 50 vrouwen aan voor een gratis maaltijd. Zater-

dag 30 januari was de beurt aan een groep van 100 jongens en meisjes. De kinderen werden getraceerd op een snee wittebrood met een glas melk, een goede portie aardappelen met boontjes en biefstuk. Het dessert bestond uit *twee reusachtige kabinetpuddings*. Bovendien kregen de jongens en meisjes een sinaasappel en een dubbeltje.

Doch onder het talrijk toeschouwend publiek gaf het groote ergernis, dat bij die maaltijden als voorbidder gebruikt werd Cornelis Lelieveld, alias Kees Spijkervet, de beruchtste dronkard en zwijnskerel, die om zijn wangedrag reeds veelvuldige malen was gestraft met gevangenschap en verzending naar de bedelaarskolonie.

6.7.6 Een abrupt einde

Daar in de laatste dagen de roem van Davonport nogal getaand was en de afzet zijner Sequah-middelen belemmerd, heeft hij met stillen trom de stad verlaten. Dat hij vrij wat geld van hier meegenomen zal hebben, zal wel niemand betwijfelen, die op de seance-avonden gezien heeft, hoe meer dan één sigarenkistje gevuld was met het geld, waarvoor hij zijne Sequah middelen verkocht.

Tot veler bevreemding heeft de Roomsche-Catholieke kraamvrouwenvereniging alhier van hem, veertien dagen na zijn vertrek, nog een geschenk van f 100 uit 's Gravenhage ontvangen.

Dat Davonport alhier aan vele rheumatische lijders herstelling, althans pijnvermindering gebragt heeft, wordt algemeen erkend, doch voor zware patiënten aan die kwaal was hij een gevaarlijke medicus, want door zijn eigenaardige krachtige masseering, werd de kwaal plaatselijk verdreven, maar nu door het geheele lichaam gejaagd. Van de door hem alhier behandelde zware lijders zijn een viertal kort daarna overleden en ook van de minder zware lijders, die zich na de behandeling geheel hersteld gevoeld hadden, is bij enkelen de kwaal opnieuw te voorschijn gekomen.

Doch welke doctorale behandeling levert geen patiënten op, die opnieuw instorten en aan de oude kwaal bezwijken? Zeker is het, dat Davonport velen geholpen heeft, al is het dan ook op theatrale, kwakzalverachtige of hansworstige wijze.

6.10 Kees
Spijkervet

De Dordrechtsche Courant van 5 februari bood ruimte aan enige bewonderaars van dr. Sequah. Tijdens de bijeenkomst in Musis Sacrum boden jongedames de genezer een bloemenhulde aan die vergezeld ging van een veelzeggend gedicht:

Aan dr Sequah!

Als hulde voor Sequah,
Deez' bloemen vereerd,
Voor hulp in 't lijden
Door lijders begeerd;
Als dank voor de gaven,
Zoo velen betoond,
Ja, voor al uw streven,
Met *bloemen* beloond.

Leev' lang voor de menschheid,
En lenig hun smart,
Neem steeds voor de moeite
't Erkentelijke hart!
Wij zullen steeds denken
Aan 't nut dat gij sticht,
Genezing, weldaden,
In *Dordrecht* verricht.

(Van eenige bloozende jonge dames uit Dordrecht)

Aan het verblijf van dr. Sequah kwam abrupt een einde toen zijn apotheker op 14 februari overleed. Twee begrafenisdiensdieners deden aangifte van zijn overlijden. Het gezelschap van Davonport verliet Dordrecht en de geplande maaltijden voor de armen werden afgelast.

Over de redacteurs

C. Esseboom

(1939) is als econoom en onderwijskundige verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij publiceerde op het terrein van de economie, de onderwijskunde en de onderwijsgeschiedenis. Recent verscheen *Minerva Dordracena, 750 jaar klassiek onderwijs in Dordrecht* (oktober 2003) over de geschiedenis van het Dordtse Johan de Witt-gymnasium.

Zijn interesse voor de lokale geschiedenis leidde onder meer tot een mede-auteurschap van de *Geschiedenis van Dordrecht* en tot het lidmaatschap van de redactie van *Oud-Dordrecht*, het tijdschrift van de historische vereniging Oud-Dordrecht.

C.A.P. van Frankfoort

(1933) was tot de VUT-leeftijd leraar Nederlands aan het Libanon Lyceum in Rotterdam. Hij woont sinds 1996 in Dordrecht en houdt zich bezig met regionaal-historische onderwerpen, bij voorkeur uit de periode 1750 – 1850.

Voor Oud-Dordrecht schreef hij een artikel over 18e eeuwse Dordtenaren en de VOC.

G.C. Gast

(1949) is als leraar Nederlands verbonden aan het Da Vinci college en is mede-auteur van *ABCDordt*, een boek over de Dordtse taal. Sinds 1984 is hij redacteur van *Oud-Dordrecht*, het tijdschrift van de historische vereniging Oud-Dordrecht. Hij is tevens mede-eindredacteur van de boeken die door Oud-Dordrecht worden uitgegeven.

A.E. van der Griend

(1968) is een geboren en getogen Dordtenaar. Werkt als zelfstandig ondernemer bij Boogerman te Dordrecht. Is sinds de lagere school geïnteresseerd in geschiedenis en met name in de geschiedenis van Dordrecht. Hij is sedert een aantal jaren lid van de historische vereniging Oud-Dordrecht.

Bronvermelding

Primaire bronnen:

- GAD archief 150 – handschriftencollectie: inventarisnr. 1618, 2228, 3106/1, 3107, 3108
GAD archief 25 – Dienstdoende Schutterij, 1814-1907: inventarisnr. 459
GAD archief 27 – kerkenraad: inventarisnr. 122
GAD collectie: Dordracum Illustratum (DI)
GAD collectie: Gemeentelijke Prentenverzameling (GPV)

Secundaire bronnen:

- Alleblas, J.: 'Schakel tussen noord en zuid' in Kwartaal en Tekens 1989-1, Dordrecht 1989
Baarsel, M. van: 'Van Aardappelmarkt tot Zwijndrechts Veerhoofd', Hilversum 1992
Baggerman, A.: 'Een lot uit de loterij' (Familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745 - 1823), Den Haag, 2000
Beijerman, J.J.: 'De gebeurtenissen van November – December 1813' in Zuid – Hollandse Studiën, deel XI, Voorburg, 1965
Brugmans, I.J.: 'Paardenkracht en Mensenmacht', Den Haag 1961
Catalogus: 'Opstand en onafhankelijkheid', dr. Th.E. Jensma e.a., red. , Dordrecht 1972
Colenbrander, H.T.: 'Gedenkstukken der Algemeene geschiedenis van Nederland', Rijks Geschiedkundige Publicatiën 13, Den Haag, 1905
Colenbrander, H.T.: 'Inlijving en opstand', deel VII van de Nederlandsche Historische Bibliotheek, Amsterdam, 1913
D'haene, E.G.M.: '1285-1985, 700 jaar Gemeente Ziekenhuis Dordrecht', Dordrecht 1985
Dale, van: 'Groot woordenboek der Nederlandse taal', prof. Dr. G. Geerts e.a., red., Utrecht/Antwerpen 1999
Dalen, J.L. van: 'Geschiedenis van Dordrecht', deel 1 en 2, Schiedam 1987
Dordrechtsche Courant: diverse jaren
Es, L. van der: 'Bombardement van Dordrecht in het jaar 1813', Dordrecht 1985
Esseboom, C.: 'Gezondheidszorg', in W. Frijhoff e.a., red. *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*, Dordrecht 1998
Esseboom, C.: 'Minerva Dordracena', Dordrecht 2003
Gemeentearchief Dordrecht / Uitgeverij Waanders; 'Ach Lieve Tijd', Zwolle 1985
'Grand dictionnaire universel du XIXe siècle', Parijs 1874
Hoeven, H. van der: 'De Belgische Beroerte, de Tiendaagse Veldtocht en de scheuring der Nederlanden 1830-1839', Amsterdam 1973
Jorissen, Theod.: 'Historische Bladen' Eerste bundel, Haarlem, 1890
Kamer van Koophandel, jaarverslag 1886

- Lips, C.J.P.: 'Wandelingen door Oud-Dordrecht', Zaltbommel 1974
- Naber, Johanna W.A.: 'Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk', Haarlem, 1905
- Nelemans, A en Wolst, R.: 'Het kerkgebouw aan de Museumstraat', Oud-Dordrecht, 20ste jaargang, nummer 3, 2002
- Nijman, W.: '100 jaar Vereeniging voor in- en uitwendige zending', Dordrecht 1976
- Nijs, T. de en Beukers, E.: 'Geschiedenis van Holland 1795 – 2000 deel IIIa, p 128', Hilversum, 2003
- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, Leiden, Sijthof, 1911-1937
- Penningnieuwland, P.L. en Veerman W.: 'De Posterijen te Dordrecht', in Kwartaal en Tekens 1975/2-3, Dordrecht 1975
- Roos, D.: 'Zeeuwen en de VOC', Middelburg, 1987
- Roosendaal, C.J. van: 'Dordrecht's Verleden', Alphen aan den Rijn 1972
- Schotel, P.: 'Strijd om de macht', in W. Frijhoff e.a., red. 'Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813', Dordrecht 1998
- Sierig, W. en Kraaijeveld, H.: '800 jaar Dordrecht, de Dordtenaren en hun schepen', in J. Alleblas e.a., red. Ach Lieve Tijd, Zwolle 1986
- Sleebe, V.: 'Een burgerlijke samenleving. Sociale verhoudingen en groepsstructuren', in T. de Nijs e.a., red. 'Geschiedenis van Holland 1795 tot 1813 deel IIIb,' Hilversum 2003
- Turksma, L.: 'Admiraal van Napoleon', Gelderse Historische Reeks, nr. XX, z.p., 1991
- Vries, drs. J. de: 'De historische betrekkingen tussen Nederland en Japan', in drs. J.M. de Groot e.a., red. Kaiyō-Maru, Dordrecht 1979
- Wüppermann, W.E.A.: 'De geschiedenis van den Tiendaagschen veldtocht in Augustus 1831', Den Haag 1881